

О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2015

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Працюючи з текстом, подумайте

Працюймо разом

Перевірте засвоєне на уроці

Домашнє завдання

Готуємося до уроків узагальнення і тематичної оцінювання

Історичні джерела

Україна -
це Європа

Історичний калейдоскоп

Шановні семикласники!

Цього року ви знову за допомогою фантастичної машини часу, якою керує муза історії Кліо, маєте можливість вирушити в подорож: зі світу Стародавньої історії ви потрапляєте у світ Середньовіччя. А здолати цей шлях допоможе підручник, який ви тримаєте в руках.

Зверніть увагу!

1. Уважно опрацюуйте матеріал підручника: обов'язково намагайтеся прочитати весь текст параграфа в класі та вдома.

2. Виконуйте в класі завдання та вправи до тексту, вміщені

в підручнику поряд із позначкою . Вони містяться перед пунктами параграфа й допоможуть вам зосередитися на головних питаннях змісту під час читання.

3. У підручнику є й завдання під позначкою . Вона означає: ці завдання потрібно виконувати під час або після читання тексту цієї частини параграфа. Працюйте над ними колективно: у парах чи малих групах. Це допоможе не тільки вивчити матеріал, а й отримати навички колективної діяльності та корисного спілкування з однокласниками.

4. Позначка — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання та завдання допоможуть вам повторити зміст параграфа, а завдання, *виділені курсивом*, є складнішими і спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Працюючи в класі або вдома, намагайтеся виконати всі типи завдань.

5. У підручнику ви зустрінете багато фрагментів **історичних джерел Середньовіччя**. Опрацюючи вміщені тут тексти, обов'язково звертайте увагу на те, коли вони були написані, хто їх автор, до здобутків якого народу вони належать тощо.

6. Під позначкою ви знайдете завдання для роботи вдома, частина з яких передбачає міркування над темою уроку, а також активну пошукову діяльність: відвідування бібліотеки, віртуальні екскурсії чи користування Інтернетом. Перед вико-

нанням домашнього завдання обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

7. Рубрика **Історичний калейдоскоп** задовольнить вашу допитливість цікавинками з теми уроку, покаже багатогранність історичної епохи, її зв'язок із сучасністю, а рубрика **Україна в Європі** ознайомить з українознавчими компонентами тієї чи іншої теми.

8. Усі важливі положення в тексті виділено певним шрифтом. **Прямим жирним шрифтом** виділено поняття і дати, які слід запам'ятати та вміти визначати і застосовувати. Допоможуть вам у цьому **визначення в рамках**. **Жирним курсивом** позначено

найважливіші місця подій та імена історичних діячів, які важливо запам'ятати для розуміння історичної епохи, руху історії. Нарешті, **курсивом** подані **поняття, терміни**, які є новими для вас і пов'язані з особливостями країни, що вивчається, періоду тощо. Вони, як правило, пояснені прямо в тексті (на берегах або внизу сторінки) і є важливими для його розуміння.

9. Якщо ви були відсутні на уроці, прочитайте текст параграфа й виконайте завдання та вправи самостійно. Якщо у вас виникли запитання, то не залишайте їх без відповіді: обов'язково обговоріть їх з однокласниками, або поставте їх учителеві.

10. Періодично звертаючись до стрічки часу, з якої починається підручник, ви зможете краще запам'ятати найважливіші події Середньовіччя, а також зрозуміти, що багато подібних явищ і процесів відбувалося одночасно в різних країнах.

11. Бережіть книгу! Усі необхідні помітки в тексті підручника робіть тоненьким олівцем і витирайте після виконання роботи.

Бажаємо вам захопливих уроків! Сподіваємося, що зацікавлення в історії, допитливість і старанність сприятимуть вашому зростанню, успіхам та розумінню навколишнього світу!

З повагою — автори

Зміст

ВСТУП

НАЗУСТРІЧ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу (повторення) 8
- § 2. Що і як вивчається в курсі історії Середніх віків . . . 12

Розділ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- § 3. Становлення середньовічної Європи. 19
- § 4. Утворення «варварських королівств». Імперія Карла Великого 26
- § 5. Візантійська імперія 35
- § 6. Арабський світ 43
- § 7. **Практичне заняття.**
Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію 54
Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання 62

Розділ II

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 8. Середньовічне європейське суспільство 64
- § 9. **Практичне заняття.**
Життя і традиції рицарів і селян 71
- § 10. Місто в Середньовіччі 78
- § 11. Світ середньовічного міста 86
- § 12. **Практичне заняття.**
Повсякденне життя людини в Середні віки 95
Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання 105

Розділ III

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.

- § 13. **Практичне заняття.**
Походи вікінгів і нормандські завоювання. Вільгельм Завойовник 107
- § 14. Хрестові походи.
Взаємовідносини європейського та східного світів . 114

- § 15. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій 123
- § 16. Англія та Франція у XII–XV ст. 129
- § 17. **Практичне заняття.**
Велика Хартія Вольностей 137
- § 18. Німеччина та Італія в X–XV ст. 142
- § 19. Іспанія та Реконкіста. 151
Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання 161

Розділ IV

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 20. Освіта, наукові дослідження та винаходи Середньовіччя 163
- § 21. Вплив Церкви на середньовічне суспільство 174
- § 22. Раннє Відродження і гуманізм 184
- § 23. **Практичне заняття.**
Християнські храми в житті середньовічних європейців 193
Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання 201

Розділ V

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 24. Держави Центральної та Східної Європи в X–XV ст. ... 203
- § 25. Новгородська боярська республіка.
Александр Невський 212
- § 26. Московська держава у XII–XV ст. 222
- § 27. **Практичне заняття.**
Виникнення слов'янської писемності.
Кирило і Мефодій. 230
Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання 236

Розділ VI

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 28. Середньовічне суспільство Індії та Китаю 238
- § 29. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II . 247
Готуємося до уроку річного узагальнення людства та становлення сучасної Європи 256

Вступ

Назустріч історії Середньовіччя

Що таке середні віки? Насамперед — це гаряча віра, сильні почуття і, безумовно, дія, чин. Середні віки — це не просто замки, а й безкінечні війни, що за них точилися; не просто готичні собори — це постійна місійна проповідь Слова Божого, це — титанічна праця й відчайдушна боротьба, це — зруйновані поганські капища; врешті-решт, це — не золотий вік історії людства — це епоха заліза, це — світ постійного напруження волі.

*Ігор Загребельний,
сучасний український історик*

§1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу (повторення)

1. ЯКІ ПОДІЇ І ЯВИЩА ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1) Пригадайте вивчений у минулому році матеріал, вставте пропущені в тексті слова й запишіть у зошит.

Історія Стародавнього світу — частина ... історії, яка вивчає ... період у минулому людства. Вона охоплює період від ... найдавніших людей (2,5 млн років тому) до ... Римської імперії (476 рік). Це ... і ... період в історії людства.

Пропущені слова:

Найдовший, поява, найдавніший, падіння, всесвітня, перший.

2) Працюючи зі стрічкою часу:

- позначте хронологічні межі періоду історії Стародавнього світу;
- поясніть, як визначають роки до н.е.;
- порівняйте вислови «подія сталась 200 років тому» і «подія сталась за 200 років до н.е.»: яка між ними різниця.
- назвіть і покажіть на лінії часу, у якому столітті й у якому тисячолітті занепадала Римська імперія.

3) З історії Стародавнього світу ви, напевно, пам'ятаєте, що спочатку в Єгипті та Передній Азії, а потім і в інших країнах відбувся перехід до цивілізації. Слово «цивілізація» має кілька значень. Прочитайте і поясніть кожне з них на прикладах.

Цивілізація — це

- рівень розвитку матеріальної і духовної культури, досягнутий суспільством на певному історичному етапі;
- людська спільнота, яка протягом певного періоду та на певній території має стійкі особливі риси в економіці, культурі та суспільному устрої (наприклад, цивілізації Єгипту, Індії тощо).

4) На основі ілюстрацій назвіть, які основні періоди й цивілізації вивчає історія Стародавнього світу.

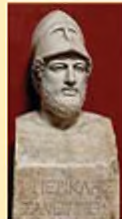

2. ЩО НАЗИВАЄМО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЮ СПАДЩИНОЮ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Перевірте, чи добре ви пам'ятаєте історію Стародавнього світу, послідовно відповідаючи на запитання:

- Де виникли найдавніші на земній кулі держави?
- Як управлялися давні держави?
- Що означає слово «демократія»? Яка країна є батьківщиною демократії?
- Які правителі — царі, стратеги, імператори — вам запам'яталися? Чим саме?

- З якими давніми законами ви ознайомилися? Про що в них йшла мова?
- Пригадайте знаменитих полководців старовини. Чим вони прославилися?
- Назвіть найважливіші винаходи й відкриття первісних людей.
- У яких країнах виникла писемність? Які були її особливості?
- У якій країні були створені цифри, що ми ними користуємося?
- Якими винаходами китайців досі послуговуються народи світу?
- Назвіть найзнаменитіші давні будівлі в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Греції, Римі. Пригадайте, у яких країнах створені пам'ятки, зображені на ілюстраціях.

- Які твори живопису і скульптури Стародавнього світу вам запам'ятались? Опишіть один з них.

- Які міфи Стародавнього світу ви пам'ятаєте?
- Які релігії існували в різних країнах?
- У якій країні вперше виникла віра в одного Бога?

Культури окремих країн Стародавнього світу, як струмочки, зливалися в єдиний потік. Кожен народ — навіть найменший — зробив свій внесок у культуру всього людства, у його *цивілізаційну спадщину*.

Обговоріть, як ви розумієте слова «цивілізаційна спадщина» й у чому полягає цивілізаційна спадщина Стародавнього світу.

Оберіть одне із пропонованих речень і закінчіть його:
 «Сьогоднішній урок сподобався (не сподобався) мені, тому що...»
 «Я люблю історію, тому що...»
 «Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»
 «Мені вдалося (не вдалося) пригадати (повторити)...»

§2. Що і як вивчається в курсі історії Середніх віків

1. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ЕПОХА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Чому новий період історії людства називається Середніми віками?

Всесвітня історія розповідає нам про минуле різних країн і народів. Вони є різними — з неповторною долею, зі своїми законами і традиціями, проте багато в чому вони подібні. У минулому році ви ознайомилися з першим періодом всесвітньої історії — історією Стародавнього світу. Із занепадом Римської імперії наприкінці V ст. їй на зміну прийшов новий період всесвітньої історії — історія **Середніх віків**, або **Середньовіччя**.

Історія Середніх віків — період всесвітньої історії, який тривав від падіння Західної Римської імперії (V ст.) до відкриття європейськими мореплавцями Америки й інших земель наприкінці XV ст.

Покажіть на лінії часу хронологічні межі історії Стародавнього світу та Середніх віків.

Назва «*Середні віки*», можливо, видається вам дещо дивною: чому — «середні»? Щоб відповісти на це запитання, звернімося до історії її виникнення. Наприкінці XV ст. в Італії досягла розквіту культура Відродження, послідовники якої високо цінували досягнення античності, а добу після неї трактували як період культурного занепаду. У цих часах мислителі Відродження вбачали лише дикість і забобони, нашестя та війни, коли руйнувались античні храми, забувалась філософія, занепада-

ла велич і загальнозживаність латинської мови. Ось це тисячоліття було втрачене для людства, вони й назвали «середніми віками». У цій назві була закладена негативна оцінка Середньовіччя, яка і згодом мала багато прибічників. Навіть зараз інколи можна почути визначення «середньовічний» у значенні «дикий», «жорстокий», «неосвічений». Справді, дикості, жорстокості й неосвіченості тоді вистачало, як, між іншим, і в будь-яку історичну епоху.

Проте Середні віки були і добою працьовитих селян, умілих ремісників, благородних рицарів, мудрих правителів, натхненних митців. У ті часи здійснювалися далекі подорожі, будувалися величні собори, відбувалися великі відкриття. Світлого й радісного, прекрасного й мудрого в тій добі було анітрохи не менше, ніж у будь-якій іншій.

Мініатюра «Середні віки»

2. ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ Й ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Прочитайте текст і покажіть на лінії часу на с. 12 хронологічні межі кожного з періодів.

Історія Середньовіччя вивчає набагато коротший проміжок часу, ніж історія Стародавнього світу, проте тисячоліття — це довгий шлях, протягом якого в житті людей відбулися дуже важливі зміни. Для кращого розуміння цих змін історики виділяють у Середньовіччі три періоди.

Перший період — раннє Середньовіччя (кінець V — до кінця IX ст.) — перехідний від античності й варварства до нового суспільного устрою — феодалізму.

Другий період — *розвинене (або високе) Середньовіччя* (X—XIII ст.) — доба розквіту феодального суспільства. Розвивається торгівля, розбудовуються і зміцнюються міста, спостерігається загальне господарське піднесення.

Третій період — *пізнє Середньовіччя* (XIV—XV ст.) — доба зміцнення європейських держав, відкриттів та винаходів. З'являються перші паростки гуманізму і Відродження.

Визначте, до якого періоду належить кожна з наведених ілюстрацій. Свою думку обґрунтуйте.

1

2

3

1. Залізна корона Лангобардського королівства (V ст.)
2. Гобелен з Байо, на якому зображена битва при Гастінґсі — бій, у якому нормани здобули перемогу над англо-саксами (XI ст.)
3. Доменіко ді Мікеліно. Данте Аліґ'єрі з копії «Божественної комедії» (XV ст.)

3. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Працюючи з текстом, випишіть у зошит приклади різних видів історичних джерел, з яких ми дізнаємося про історію Середньовіччя. Скористайтеся незакінченими реченнями:

- Речові історичні джерела — це... До них належать...
- Писемні історичні джерела — це... Серед них...
- Етнографічні джерела — це... До них належать...
- Зображувальні джерела — це... Серед них...

На відміну від історії Стародавнього світу, історію Середніх віків вивчено набагато краще. У багатьох музеях світу і зараз зберігаються *речові пам'ятки* Середньовіччя: знаряддя праці, зброя, монети, меблі, посуд та багато інших елементів побуту середньовічних людей.

Нині в деяких містах можна побачити старовинні церкви та собори, замки й цілі квартали будинків, у яких колись вирувало життя знаті, купців, торговців, ремісників.

Проте речові історичні джерела не можуть розповісти все про життя людей. З історії Середніх віків учені мають численні писемні історичні джерела: *документи*, що їх упорядковували люди. Збереглося також багато тогочасних *історичних творів* — хронік. У них викладено, як правило, події від моменту створення світу і до часів, коли жив і творив життя хроніст. Створювалися й такі історичні твори, автори яких не тільки оповідали, а й намагалися згрупувати та пояснити події.

Цей період був надзвичайно важливим для людства, адже саме тоді було започатковано книгодрукування.

Багато цікавого можуть розповісти про життя людей того часу *твори мистецтва*: малюнки у книжках, візерунки на килимах, картини, статуї та вітражі в соборах, що належать до зображувальних джерел.

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є *пам'ятки фольклору*: старовинні народні перекази (наприклад, ірландські та скандинавські саги), народні пісні, балади, казки.

Відлуння середньовічної доби є і в народних святах, численних обрядах, дитячих забавах, в одязі чи предметах хатнього вжитку. Різноманітні етнографічні матеріали містять також записи очевидців і мандрівників.

Отже, із часів Середніх віків до нас дійшло чимало джерел. Однак при їхньому опрацюванні потрібні неабиякі точність і виваженість. Для глибшого пізнання тієї епохи необхідно брати до уваги відомості різних джерел, бо саме такий підхід допоможе відчутти дух доби Середньовіччя. Учені порівнюють їх, з'ясовують, наскільки правдиво в них відображено ті чи інші явища, а потім роблять висновки, пояснюють окремі події й цілі періоди історії.

Сторінка із середньовічної історичної хроніки

Уявіть себе вченим-істориком. Уважно роздивіться зображення пам'яток, що відображають епоху видатного діяча Середньовіччя Карла Великого. Оберіть одне з них і розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка і про що вона нам може розповісти.

Зображення короля Карла Великого з римськими папами Геласієм I і Григорієм I (IX ст.)

Статуя Карла Великого у Франкфурті (Німеччина) (сучасне фото)

Каплиця в палаці Карла Великого

Корона та парадний меч і шабля Карла Великого

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
2. Коли й у якому значенні почали вперше використовувати термін «середні віки»?
3. На які періоди поділяється історія Середніх віків?
4. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи епоху Середньовіччя?

5. Які відомі вам пам'ятки, образи та символи ви пов'язуєте з епохою Середньовіччя?
 6. Як ви гадаєте, що можна сьогодні вважати спадщиною Середньовіччя? У чому її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

1. Намалуйте середньовічне історичне джерело.
2. Визначте, до якого виду джерел належать зображення на ілюстраціях.

1. Металевий ключ від воріт середньовічного міста (музей історії Берліна)
2. Музей середньовічної зброї «Арсенал» у Львові

3. Повторіть, з яких причин занепала Західна Римська імперія.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Мандрівники в часі

Дедалі більшої популярності серед молоді набуває історична реконструкція. Це сучасний вид молодіжного дозвілля, який поширився в колі людей, що захоплюються історією, романтичним духом Середньовіччя й мистецтвом. Проводиться навіть чемпіонат світу з історичних боїв.

В Україні протягом року відбувається багато історичних фестивалів, наприклад, фестиваль української середньовічної культури «Ту Стань!» на Львівщині, «Живе Середньовіччя» в Івано-Франківську, «Середньовічний Хотин» на Буковині, «Билини Стародавнього Києва» в столиці України. Докладніше про історичні фестивалі на теренах нашої країни можна дізнатися, завітавши на сайт мандрівників і романтиків «This is Ukraine».

Розділ I

Перші середньовічні держави

Свобода є природна здатність кожного робити що завгодно, якщо це не заборонено силою або правом.

*Юстиніан I (483–565),
візантійський імператор, полководець
і реформатор*

Кожний народ вирізняється в розвитку якоїсь науки або практики.

*Аль-Біруні (973–1048),
хорезмський учений-енциклопедист*

§ 3. Становлення середньовічної Європи

1. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Поясніть, чому міграційний рух IV—VII ст. називається Великим переселенням народів.

Перші століття Ери Христової стали особливим періодом в історії людства. На великому історичному просторі, що пов'язав Європу, Азію та Африку, відбувалося **Велике переселення народів** — одне з наймасштабніших і найзагадковіших явищ світової історії.

Велике переселення народів — рух племен і народів (IV–VII ст.), унаслідок якого на території Європи виникли нові народи та нові держави.

У цей час десятки племен, сотні тисяч людей залишали обжиті місця й вирушали на завоювання нових земель. Хоча Велике переселення народів почалося ще у II–IV ст., проте масштабного характеру воно набуло саме в V ст. Поштовхом до цього стало вторгнення азійських кочівників — гунів. Очоловані Аттілою, вони спустошили Європу, за що сучасники прозвали вождя гунів «бичем Божим».

Під тиском гунів германське плем'я вестготів вторглося на територію Римської імперії, спустошуючи провінції одну за одною. Слідом за вестготами активізувалися й інші варварські племена. У Великому переселенні народів брали участь слов'янські, угро-фінські та інші народи.

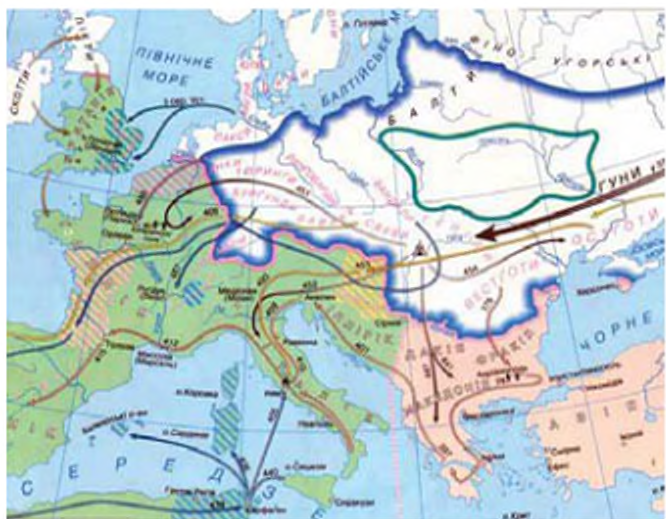
Варвари — у Середні віки — назва племен і народів, які вдерлися на територію Римської імперії й заснували на її землях свої держави. У переносному значенні — неосвічена, груба людина, яка знищує культурні цінності

Протягом V ст. германські племена двічі захоплювали Рим. Нарешті імператори залишили місто й осіли у важкодоступному містечку Равенна. У 476 р. один із германських воєначальників скинув останнього римського імператора й відправив символи імператорської влади до Константинополя — на знак того, що імперії на Заході більше немає. Падіння Західної Римської імперії означало, що розпочався новий період всесвітньої історії — доба Середньовіччя.

Велике переселення народів було не тільки протистоянням античного і варварського світів, а й тривалою взаємодією обох цивілізацій. У процесі переселення змішувалися мови та культури, способи життя і традиції різних народів. Племена, що брали участь у міграціях, створювали нові народи й закладали нову етнічну та політичну карту Європи.

За картою простежте та проаналізуйте напрямки Великого переселення народів.

Велике переселення народів

Спираючись на схему, наведіть приклади держав на території Європи, на формування яких вплинуло Велике переселення народів.

Племена у період Великого переселення народу

Англи, сакси,
тевтони.
Предки англійців,
голландців,
німців

Свеї, дани.
Предки шведів,
данців,
норвежців,
ісландців

Предки українців,
поляків, чехів,
хорватів,
росіян тощо

2. ЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Обговоріть, який зв'язок існував між людиною і природою в середні віки.

В епоху Середньовіччя, як і раніше, життя людини залежало від природно-географічних чинників. Вони визначали тип житла та поселення, одяг та їжу, засоби зв'язку і, зрозуміло, знаряддя праці. Географічні умови суттєво впливали на появу та розвиток міст і торгівлі, на політичне та духовне життя, на побут населення і традиції.

Кліматологія¹ в сучасному розумінні цього слова в Середньовіччі не було, точних описів погоди залишилося небагато та й термометр винайшли лише наприкінці епохи. Проте сучасні вчені визначили, що в V—XV ст. клімат кілька разів змінювався, поки не встановився такий, що зберігається зараз.

Як середньовічна людина використовувала ландшафт?

Ландшафт, як і раніше, мав велике значення в житті людини. На рівнинах люди будували села, а пагорби використовували для зведення оборонних споруд, неприступних замків. Природні рубежі, передусім річки, слугували кордонами між державами. Виходи до морів та океанів, наявність зручних бухт і повноводних річок сприяли розвитку мореплавства, водного транспорту, рибальства й торгівлі. Основними торговельними центрами Середньовіччя стали Середземне та Балтійське моря.

Середньовічний замок у Чехії

Упродовж майже всієї епохи Західну Європу вкривали дрімучі, непрохідні ліси. Деревина значною мірою замінювала людям залізо, камінь, вугілля, була основним будівельним матеріалом. Їстівні дари лісу: дичина, мед, гриби, ягоди, дикі трави тощо — були основними в харчуванні людини.

Дедалі жорсткіше освоюючи дику природу, люди ціною величезних зусиль створювали новий — штучний ландшафт: копали канали, насипали дамби, зводили мости, осушували болота, корчували ліс під ріллю, будували нові поселення. Природу бездумно нищили — і це негативно

¹ Кліматологія — наука, яка вивчає клімат на Землі.

відбулося на докiллi. Так, у Вiзантiї, Англiї, Францiї, Iспанiї, Голландiї вирубка лiсiв призвела до зменшення родючостi ґрунтiв, обмiлiння рiчок та iнших водойм, збiднення флори та фауни. У XV ст. були в основному вичерпанi й непоодинокi поклади металевих руд та iншi природнi багатства.

Як мiнiатори з середньовiчного календаря вiдбивають взаємодiю людини i природи?

*Брати Лiмбурги. Сiльськогосподарськi роботи
(липень, вересень, жовтень)*

Бiльш гармонiйними були вiдносини мiж людиною i природою на Сходi. Це значною мiрою пояснювалося свiтоглядом населення, яке пiд впливом схiдних релiгiй вважало людину частиною природи та намагалося зберiгати докiллiя, не завдаючи їй шкоди.

3. РУХ НАСЕЛЕННЯ

Прочитайте пункт параграфу, позначаючи його окреми частини таким чином:

- + → інформація, що була вам відома раніше;
- → інформація, зміст якої для вас є новим;
- ! → цікава інформація, яку ви не очікували побачити;
- ? → те, про що ви хотіли б дізнатися більше.

Після закінчення обговоріть результатами роботи з однокласниками.

Крім Великого переселення народів, в епоху Середніх віків відбувалися інші міграції народів, що пройшли трьома потужними хвилями. Лише в XV ст. відбулося остаточне розселення європейських народів на території, де вони живуть і понині.

Міграція — переселення людей з однієї території або держави до іншої.

1) Які були три хвилі масових міграцій населення в Середньовіччі?

Середньовічні міграції населення

Велике переселення народів (IV–VII ст.)

Розселення території Європи слов'ян, арабів, вікінгів (VIII–X ст.)

Монгольська навала (XIII ст.)

2) Що об'єднувало учасників міграційних рухів?

Кіннотник-гун

Переселення хорватів

3) Хто бере участь у поході? Чому разом із воїнами в дорогу вирушало й цивільне населення? Що воно брало із собою в дорогу? Які транспортні засоби використовувало?

Монгольська армія на марші

Окремі групи населення також постійно перебували в русі. Нові дослідження істориків довели, що тодішній люд був непосидючим і мусив мандрувати. Йдеться не тільки про скотарів-кочівників, які пересувалися зі своїми стадами в пошуках незайманих пасовищ. «Осілі» землероби через швидке виснаження ґрунтів також шукали нових земель. Королівські екіпажі й простолюди, монахи й рицарі, торговельні каравани, ремісники та студенти — усі невпинно пересувалися, попри небезпеку й перешкоди.

Важливими причинами для пересування ставали й трагедії Середньовіччя, основними з яких були епідемії, голод і війни. Середньовічна людина потерпала від багатьох хвороб, проте найстрашнішою вважалася чума — «чорна смерть». У XIV ст. від чуми загинула майже третина європейців. Тікаючи від лихоліть війни, шукаючи порятунку від голоду, середньовічний люд освоював нові території і шляхи, здобував інші професії та створював свою культуру і традиції.

1. Назвіть дату падіння Західної Римської імперії.
2. Що таке Велике переселення народів?
3. Хто брав участь у міграційних процесах?

Середньовічні мандрівники

Середньовічний корабель

Напад на мандрівних купців

4. Розгляньте ілюстрації на с. 24 та поясніть:
- які засоби пересування застосовували мандрівники;
 - чому мандрівники ставали об'єктами нападів?
5. Визначте причини, сутність і наслідки Великого переселення народів.
6. Як ви вважаєте, чи була середньовічна людина більш залежною від природи, ніж сучасна? Доведіть. Чи можуть людина і природа співіснувати гармонійно, без конфліктів? Чому?

1. Визначте позитивні та негативні чинники, що впливали на життя людини в Середньовіччі, скориставшись таблицею. Поясніть свою думку.

Позитивні чинники	Негативні чинники

2. Уявіть себе журналістом і подумки перенесіться в середні віки: які б запитання ви поставили, щоб з'ясувати причини міграцій різних людей?

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Битва на Каталаунських полях — перша битва народів

У 451 р. вождь гунів — **Аттіла** повів свої війська в похід на Римську імперію. Разом із ним ішли війська інших варварських племен. Насупроти їм насувала армія на чолі з римським полководцем Авіцієм. Хоча армія Авіція вважалася римською, важливу роль у ній відігравали германські війська, вожді яких об'єдналися з римлянами для боротьби з Аттілою. На Каталаунських полях уперше в історії Європи зішлись величезні армії. У битві брали участь майже всі племена та народи тогочасної Європи. І хоча римляни перемогли, й Аттіла відступив, проте в Авіція не було сил наздоганяти противника.

У середньовічних джерелах битва на Каталаунських полях представлялася як символ перемоги цивілізованого світу над варварським. Це дало можливість Дж. Р. Р. Толкієну використати опис цієї битви під час створення «Володаря кілець».

Мініатюра з манускрипта XIV ст.
із зображенням битви на Каталаунських полях

§4. Утворення «варварських королівств». Імперія Карла Великого

1. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ»

Які королівства називали варварськими? Чому? Що нам відомо про спосіб життя населення цих королівств?

У V ст. германські племена розселилися всією територією Західної Римської імперії. Держави, які вони засновували, дістали назву **варварських королівств**.

Варварське королівство — держава, створена варварськими племенами здебільшого на території Західної Римської імперії у другій половині I тисячоліття.

Першим з них вважається держава вестготів у південній Галлії² зі столицею в місті Тулуза.

Знайдіть на карті варварські королівства, що виникли на території Західної Римської імперії, та їхні столиці. Пригадайте, які держави містяться на цих територіях нині.

Варварські королівства в V–VI ст.

² Галлія — історична область, яка охоплювала більшу частину території Західної та Південної Європи.

Як характеризують спосіб життя і розвиток ремесел у варварських державах наведені нижче пам'ятки?

«Срібний кодекс». Переклад Євангелія мовою готів

Шолом германського воїна

Палац Теодоріха в Равенні (мозаїка)

Варварські держави були нетривалими утвореннями і досить швидко зникли. Найміцнішим виявилось Франкське королівство, яке проіснувало майже 400 років.

2. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА В V–VI ст. ХЛОДВІГ

Чому Хлодвігу вдалося створити міцну державу?

Засновником Франкської держави став Хлодвіг (481–511), який походив зі знатного роду Меровінгів³. Наприкінці V ст. Хлодвіг розгромив римські війська в Північній Галлії і встановив тут свою владу. Згодом він багато й успішно воював, значно розширив території Франкської держави, тим самим виправдовуючи своє ім'я, яке означає «уславлений у боях». Саме Хлодвіг зробив Париж столицею Франкської держави.

На шляху до королівського титулу Хлодвіг жорстоко розправився з іншими франкськими вождями. Про його характер яскраво свідчить випадок із суассонською чашею.

Хлодвіг (середньовічна скульптура)

³ Меровінги — перша династія франкських королів, які вважали себе нащадками Меровея («народженого морем»).

Спирякучись на документ, поясніть, чому Хлодвіг просто не забрав чашу із спільної здобичі. Як ви думаєте, яке враження справила на інших розправа короля з воїном? Про які процеси у франкському суспільстві це свідчило?

ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ТУРСЬКИЙ ПРО ВИПАДОК ІЗ СУАССОНСЬКОЮ ЧАШЕЮ

Одного разу франки забрали в церкві необхідну для відправлення служби чашу надзвичайної краси. Єпископ попросив повернути цю чашу. Король пообіцяє зробити це, якщо посудина достанеться йому за жеребом при розділі здобичі. ...коли вся здобич походу склали посередині, король сказав:

«Хоробрі воїни, я прошу віддати мені, крім моєї долі, ще й цю посудину». Усі відповіли: «Славний король! Усе, що ми тут бачимо — твоє...»

...Лише один запальний воїн підняв сокиру і з голосним викликом: «Ти одержиш тільки те, що твоє за жеребом!» — опустив її на чашу. Усі були вражені цим вчинком, але король переніс його з терпінням і покірністю. Він узяв чашу і віддав її посланнику єпископа.

А через рік Хлодвіг наказав усім воїнам, щоб показали... наскільки справно вони утримують свою зброю. Він підійшов і до воїна, який вдарив по чаші, і сказав: «Ніхто не тримає зброю в такому стані, як ти...» Вирвавши в нього сокиру, король кинув її на землю. Коли воїн нахилився за сокирою, Хлодвіг підняв свою сокиру і розрубав йому голову, говорячи: «Ось так і ти вчинив з тією чашею в Суассоні!»

Мініатора
з «Великої Французької хроніки»
(XIV ст.)

Однією з найважливіших подій стало прийняття Хлодвігом і франками християнства. Відтепер віра вже не розділяла франків і римлян, і вони поступово почали зливатися в один народ.

У чому, на вашу думку, полягало значення цього рішення Хлодвіга? Як скульптори підкреслюють нові стосунки між церквою та королем?

Хрещення короля Хлодвіга
(різьблення по кості IX ст.)

Хрещення Хлодвіга
(скульптура XIX ст.
Шале, Франція)

У Франкській державі все управління країною зосередилося при королівському дворі, а окремими частинами держави керували графи — довірені люди Хлодвіга, наділені великими повноваженнями. Важливим кроком на шляху зміцнення держави став створений за наказом короля збірник законів «Салічна правда»⁴. Відтепер за цими законами відбувався суд у всій державі.

Прочитайте витяги з документа і визначте, про які правила життя суспільства вони свідчать. Поясніть, чому «Салічна правда» стала важливим кроком на шляху зміцнення держави.

ІЗ «САЛІЧНОЇ ПРАВДИ»

- Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 30 солідів⁵.
- Якщо хто спалить будинок із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 63 солідів.
- Якщо хто позбавить життя вільного франка, присуджується до сплати 200 солідів.
- Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 600 солідів.

⁴ Салічна — на честь одного з племен — салічних (приморських) франків.

⁵ Солід — римська монета, яку використовували франки.

Хлодвіг створив сильну державу, проте після його смерті вона розпалася на окремі області.

Останні королі з династії Меровінгів втратили реальну владу, тому їх змінила нова династія.

3. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Визначте, чому франкського короля Карла назвали Великим.

Найбільшої могутності Франкська держава досягла за правління *Карла Великого* (768—814).

Розгляньте репродукцію картини Альбрехта Дюрера та прочитайте уривок із біографії Карла Великого, написаної за його життя середньовічним істориком Ейнгардом. Які риси його характеру здаються вам найпривабливішими? Чому?

ІСТОРИК ЕЙНГАРД ПРО КАРЛА ВЕЛИКОГО

Карл був широкої і міцної статури, високий на зріст... Хода Карла була твердою, всі його риси мужніми, він мав міцне здоров'я. Старанно вправлявся у верховій їзді й полював, часто тренував своє тіло плаванням, у якому був настільки вмілим, що не мав собі рівних.

Невибагливий до їжі і питва, він був особливо поміркований відносно напоїв, оскільки вельми ненавидів щирцюю, в кому б то не було...

Наділений красномовством, він міг чітко висловити все, що хотів. При цьому... не задовольнявся лише національною мовою, а докладав зусиль до вивчення мов іноземних... володів латиною настільки, що міг висловлюватись нею, як рідною. Він вивчав мистецтво обчислень і зі старанністю мудреця допитливо вивідував шляхи зірок.

Альбрехт Дюрер. Портрет Карла Великого

Карл поклав початок граматиці рідної мови. Він наказав записати та увічнити старовинні варварські пісні, що оспівували діяння й війни попередніх королів.

Майже все своє життя Карл провів у війнах. На чолі війська він здійснив десятки походів і зажив слави непереможного полководця. Прагнучи об'єднати під своєю владою всі германські племена, король понад 30 років намагався підкорити волелюбних язичників-саксів, які жили на півночі сучасної Німеччини. Лише під кінець життя Карл домігся принаймні їх зовнішньої покірності.

- 1) На основі ілюстрацій розкажіть, як було озброєне військо Карла Великого.

Франкське військо

- 2) Працюючи з картою (с. 32), установіть основні напрямки походів Карла Великого. Порівняйте територію Франкського королівства Хлодвіга та імперії Карла Великого. Дізнайтеся, які сучасні держави містяться на території Франкської імперії.

У результаті багатолітніх завоювань королівство Карла Великого займало більшу частину Західної Європи. У 800 р., у соборі Святого Петра в Римі, Римський Папа поклав на голову Карла імператорську корону.

Опишіть, як проходила процедура коронування. Які деталі вам здаються важливими? Чому? Порівняйте, як зображено коронацію на картинах епохи раннього і пізнього Середньовіччя.

Коронація Карла
(середньовічний малюнок, IX ст.)

Жан Фуке.
Коронування
Карла Великого
(мініатора, 1460)

Після проголошення імперії Карл воював значно рідше, ніж раніше, проте досить енергійно займався її облаштуванням. Він прагнув створити єдине ціле з абсолютно різних земель, завойованих колись його предками і ним самим. Але навіть для Карла Великого це завдання виявилось надзвичайно складним.

4. ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Чому на карті Європи з'явилися нові держави?

Щоб зберегти імперію, потрібна була сильна влада, яка мала спиратися на армію. Поки Карл Великий був живий, імперія існувала, але після його смерті між нащадками розгорнулись міжусобні війни⁶ за престол.

У 843 р. у Вердені онуки Карла Великого уклали договір про розподіл імперії. Відповідно до умов Верденського договору, найстаршому — Лотарю, дістався почесний імператорський титул, Північна Італія та вузька смуга європейської території уздовж річки Рейн — майбутня Лотарингія. Його середній брат заволодів Східнофранкським королівством, що його пізніше називали Німеччиною. Наймолодшому — відійшло Західнофранкське королівство, тобто майже вся територія майбутньої Франції.

Розгляньте, на які частини розділилася Франкська імперія. Як ви гадаєте, чи справедливим був такий розподіл? Поясніть свою думку.

Якщо в Західнофранкському королівстві переважали романські мови, з яких пізніше утворилася французька, то у Східнофранкському королівстві — германські діалекти. Щодо володінь Лотаря, то там проживав змішане романо-германське населення.

Отже, Верденський договір став початком формування трьох західноєвропейських держав: Франції, Німеччини та Італії і, відповідно, французького, німецького та італійського народів.

ПОДІЛ ФРАНКСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Де було утворено перше варварське королівство?
2. За якого правителя Париж став столицею Франції?
3. Які були основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Карла Великого?
4. Що засвідчив Верденський договір?

⁶ *Міжусобні війни* — війни за владу, які відбуваються всередині держави, певної групи людей тощо.

5. Висловте свою точку зору: яке з досягнень Хлодвіга ви вважаєте найвизначнішим? Свою думку обґрунтуйте.
6. Що спільного було в політиці Хлодвіга та Карла Великого?
7. Якими були причини розпаду імперії Карла Великого?

1. Намалюйте лінію часу в зошиті та позначте на ній: період піднесення Франкського королівства, роки утворення Франкської імперії, Верденського договору.
2. Оберіть одного з діячів цього періоду: Хлодвіга або Карла Великого — й охарактеризуйте його за планом:
 - 1) риси характеру історичного діяча; 3) внесок в історію;
 - 2) найважливіші напрями діяльності; 4) ваше ставлення до цього діяча.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Що таке Дар Піпіна

Даром Піпіна називають землі, відвойовані **Піпіном Коротким** у германців і подаровані Папі Римському за те, що він проголосив Піпіна королем франків. У VIII ст. на цій території утворилася Палська держава з центром у Римі, на чолі з Папою Римським, який об'єднав духовну і світську владу. Проіснувала Палська держава більше 1000 років (до 1870). Сьогодні — це кілька римських кварталів, що створюють найменшу державу світу — Ватикан.

Франсуа Дюбуа. Помазання на царство Піпіна Короткого в абатстві Сен-Дені (фрагмент)

§5. Візантійська імперія

1. НАРОДЖЕННЯ ВІЗАНТІЇ

Обговоріть у класі, що ви вже знаєте про Візантію. Коротко запишіть цю інформацію на дошці. Порівняйте свої знання на початку й наприкінці вивчення цієї частини параграфа.

Знаємо	Дізналися

Східна Римська імперія, яка утворилась у IV ст., зуміла захистити свої кордони і встояла перед натиском варварів. В епоху Середньовіччя вона мала назву Римська (Ромейська) імперія. І жителі себе гордо іменували римлянами (ромеями), хоч і розмовляли здебільшого грецькою. До речі, слов'яни їх називали часто греками, як і християнську релігію, завезену з Візантії, — грецькою. А Візантією цю державу почали називати лише в XV ст.: від імені колишньої грецької колонії Візантій, на місці якої був побудований *Константинополь* — столиця Східної Римської імперії.

Кілька століть поспіль Константинополь був найбільшим містом у Європі, уособленням величчя та процвітання, недарма сучасники називали його «Другий Рим» або «око і центр Землі».

У різні періоди Східна Римська імперія володіла територіями в Європі, Азії та Африці. Держава перебувала на перехресті торговельних шляхів: сухоходом простували сотні караванів, у місцеву гавань — Золотий Ріг — заходили десятки кораблів, навантажених різноманітними товарами.

Константинополь — із грецької «місто Константина», названий на честь першого імператора-християнина Константина Великого.

Візантійська мозаїка із зображенням Константина Великого в Соборі святої Софії в Константинополі

Що вразило мандрівника у візантійській торгівлі? Спираючись на текст документа й зображення, дайте назву малюнку та поясніть її.

ІЗ ЗАПИСОК МАНДРІВНИКА ПРО КОНСТАНТИНОПОЛЬ (XII ст.)

Половина міста оточена морем, а половина — сушею. Сюди приїзять купці з Месопотамії, Персії, усіх царств землі Єгипетської, Палестини, Русі, Угорщини, Іспанії... Цьому гомінкому місту немає рівних, за винятком Багдада. Там є храм Святої Софії. У жодному храмі світу не зустрінеш стільки багатств, скільки тут... Біля стін палацу є місце розваги царя — іподром⁷.

З усієї грецької землі привозять сюди товари. Башти наповнюються золотом, шовковими і пурпурними тканинами... Кажуть, що прибутки цього міста від здавання внайми крамниць і ринків та мита з торговців досягають щоденно 20 тисяч золотих монет. Ця країна така велика і багата усілякими плодами, а також хлібом, м'ясом і вином, що жодна країна не зрівняється з нею.

Від початку Візантія була багатонаціональною державою. Тут жили греки й італійці, слов'яни й германці, тюрки, сирійці та араби, і кожен з цих народів зробив свій внесок у візантійську історію.

⁷ *Іподром* — місце, де відбувалось випробування коней та проводились кінноспортивні змагання.

2. ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА

На основі тексту визначте, чому правління Юстиніана називалося «золотим віком» Візантії.

Вершини своєї слави і могутності Візантія досягла за правління імператора **Юстиніана I** (527—565). Незнатного походження, він зумів досягти престолу завдяки своєму дядькові — імператору.

З початку свого правління Юстиніан плекав мрію відродити Римську імперію. Цьому він присвятив усю свою діяльність. За рідкісну працездатність Юстиніана прозвали «імператором, який ніколи не спить». Талановитий та енергійний політик, Юстиніан вдало добрав собі помічників. Дружиною імператора стала розумна і владна акторка Феодора.

Мозаїчні портрети
Юстиніана
та Феодори.
Середина VI ст.

Ще на початку правління Юстиніан придумав могутнє народне повстання, спричинене зростанням податків та свавіллям імператорських чиновників. Воно увійшло в історію під назвою «Ніка», що з грецької означає «перемога», — таким було гасло повсталих. Надалі імператор провів реформи і зміцнив внутрішнє становище держави. Він обмежив права великих землевласників, заборонивши знаті захоплювати селянські землі.

За його наказом кращі візантійські юристи зібрали й опрацювали багато римських законів. Разом із постановами самого імператора вони були записані у збірник, що дістав назву «Кодекс Юстиніана»⁸. Відтоді на всій території Візантії діяли єдині закони і єдина судова система.

Юстиніан зробив спробу відновити Римську імперію в колишніх межах і приєднав до своїх володінь імперії Італію, Північну Африку, частину Піренейського півострова. Для зміцнення кордонів імперії була збудована безперервна лінія фортець. Однак величезна держава, створена силою зброї, була неміцною.

⁸ Кодекс — збірка законів.

Знайдіть території, приєднані до Візантії за Юстиніана. У яких частинах світу вони містяться? Як ви думаєте, які переваги та які проблеми принесли імперії територіальні придбання Юстиніана?

3. ВІЗАНТІЯ В XI–XV ст.

Визначте основні періоди розвитку Візантії в XI–XV ст.

Після смерті Юстиніана Візантія поступово втратила більшість своїх володінь. У наступні століття вона боролася зі слов'янами та арабами, в XI ст. турки-сельджуки⁹ розгромили ромейську армію, взяли в полон імператора та захопили майже всю Малу Азію.

На рубежі XI–XII ст. Візантія знову досягла процвітання. Територія імперії зростала, ожили міста, розвивалося сільське господарство.

Проте попереду на Візантію чекали важкі випробування. На початку XIII ст. після багатомісячної облоги Константинополь був захоплений рицарями-хрестоносцями¹⁰. Унаслідок цього на місці колишньої величезної імперії утворилося кілька невеликих держав.

Хоча в середині XIII ст. Візантійську імперію було відроджено, але це вже була інша країна. Від потужної імперії, могутність якої була підірвана тривалими війнами, залишилася лише невелика територія, що тільки назвою нагадувала про колишню велич. У 1453 р. турки-османи

⁹ Турки-сельджуки — загальна назва тюркських племен, об'єднаних у X ст. Сельджуком — засновником однойменної династії.

¹⁰ Детальніше про походи рицарів-хрестоносців ви дізнаєтесь у § 14.

під керівництвом Мехмеда II Завойовника заволоділи Константинополем. Візантійська імперія загинула.

Захоплений Константинополь переможці перейменували на Стамбул. На місці Візантійської утворилась Османська імперія. А загибель Візантії деякі історики вважають кінцем Середньовіччя.

4. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ

Складіть розгорнутий план пункту. Спираючись на план, обговоріть з однокласниками культурні досягнення Візантії.

Культура Візантії, що має світове значення, виникла внаслідок унікального злиття кількох традицій — античної, християнської і країн Сходу. Це поєднання різних цивілізацій і обумовило її неповторність.

У Візантії поважали освічених людей. Школи існували в містах, при церквах і монастирях. Не тільки знать, а й пересічні городяни прагнули дати своїм дітям освіту, адже писемна людина завжди могла заробити собі на життя переписуванням документів чи складанням скарг і прохань. В освічених людях був зацікавлений імператор, якому для управління величезною державою потрібні були грамотні чиновники.

Візантійські автори прагнули створювати свої книги за зразком давньоримських істориків. Такою є книга «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і готами», яку написав візантійський історик **Прокопій Кесарійський**.

Візантійські вчені створювали праці з географії, астрономії, математики. **Лев Математик** уперше застосував літерні позначення для вираження арифметичних дій. Цей учений прославився й винайденням світлового телеграфу, призначеного для передачі повідомлень на великі відстані.

Особливою гордістю ромеїв був «грецький вогонь». Знання з хімії дозволило візантійським ученим створити запальну суміш, що горіла навіть на воді, знищуючи ворожі судна. Склад і виробництво «грецького вогню» трималися візантійцями в глибокій таємниці.

Прокопій Кесарійський

У який спосіб візантійці використовували нову зброю? Чому її застосування було небезпечним для супротивника?

Використання «грецького вогню» в морському бою.
Ілюстрація із середньовічної книги

Розвивалися у Візантії також архітектура й живопис. Площі та вулиці Константинополя прикрашали античні статуї героїв і язичницьких богів. Тут здійснювалися чудові палаци імператора і знаті, громадські будівлі.

Опишіть споруди, зображені на середньовічному малюнку. Припустіть, яке враження справляв Константинополь на сучасників. Зробіть висновки.

Особливо багато будівель було зведено за Юстиніана I. Саме він наказав спорудити найбільший у той час храм християнського світу — собор Святої Софії Премудрості Божої.

Назвіть види мистецтва Візантії, що представлені на ілюстраціях. Про що розповідають візуальні джерела?

Храм
Св. Софії в Константинополі

Жінка з кувшином. Мозаїка Великого імператорського палацу. Константинополь

Заставка рукописного
Євангелія

Тріумф Юстиніана.
Слонова кістка (VI ст.)

Камея¹ із зображенням
імператора
Константина

¹ Камея — ювелірна прикраса у вигляді випуклих зображень, зроблених на дорогоцінних каменях чи морських раковинах.

Загалом візантійська культура мала великий вплив на країни Європи. Візантія пережила Західну Римську імперію на ціле тисячоліття. Недарма історики часто називають її «мостом» між Стародавнім світом та Середньовіччям.

1. Як називали себе візантійці? Чому?
2. Чому VI ст. називають «часом Юстиніана»?
3. Яких успіхів досягли візантійські вчені та митці?

4. Поміркуйте, які риси характеру допомогли Юстиніану стати Великим.
5. Поясніть, чому територія Візантії постійно змінювалася.
6. Як ви вважаєте, чому історики називають Візантію «мостом» між Стародавнім світом та Середньовіччям?

1. Доведіть, що Константинополь був одним із найбагатших та найкрасивіших міст тогочасного світу.
2. Які вам відомі сторінки історії Київської Русі, пов'язані з Візантією?
3. Що символізував Собор Святої Софії Премудрості Божої? Чому його називають нерукотворним дивом? Підготуйте віртуальну екскурсію по знаменитому Собору.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як жили візантійці

Зазвичай міські житла візантійців були різноманітно вмебльовані. На відміну від давніх римлян, візантійці сиділи за столами на стільцях, а відпочивали у високих кріслах, ставлячи ноги на підставки. Одяг зберігали у скринях, а шафи для одягу були тільки в палацах. Дерев'яні ліжка з високими узголів'ями в багатих будинках покривали пуховими матрацами. Поверх них клали килими або шкури. Світло проникало в житло крізь вікна; у багатих будинках вони були зашклені. Ввечері засвічували олійні світильники.

Міські бідняки тулилися в жалюгідних комірках, які опалювалися жаровнею з вугіллям, а обстановка складалася з покритої ганчір'ям лежанки.

Візантійці мало цікавилися громадськими справами, зосередившись на сім'ї. Одружувались рано: юнаки в 14–15 років, дівчата ще раніше. Заручини часто відбувалися між дітьми з волі батьків. Покірність батькові, шанування матері вважались обов'язком.

§6. Аравський світ

1. ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ АРАВІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЇЇ НАСЕЛЕННЯ

Як природні умови Аравійського півострова впливали на спосіб життя його населення?

Переважну частину Аравійського півострова, за винятком вузької смуги вздовж узбережжя, займають пустелі й сухі степи. Тому численні племена арабів, які здавна жили тут, займалися здебільшого скотарством — розводили коней, верблюдів, овець.

У давнину арабів-кочовиків називали *бедуїни*, що означає «степовики». Вірним другом кочовика був верблюд — «корабель пустелі», верхи на якому араби долали сотні важких кілометрів аравійських пляхів. Саме верблюд може переносити вантаж у 250 кг, долати відстань до 160 км за день (для порівняння: у середньому інші навантажені тварини можуть пройти лише 40 км). І це за + 57 °С і 8 днів без води! Молоко верблюдів заміняло арабам воду в пустелі, м'ясо йшло в їжу, а з вовни робили одяг.

Осілі племена арабів жили в невеликих оазисах. На родючих землях врожай отримували 2—3 рази на рік. Маючи воду, вони займалися землеробством, вирощували пшеницю, ячмінь, хлопок, дині. Вони створювали чудові сади, вирощували виноградники й фінікові пальми.

Араби були також прекрасними купцями, адже через Аравію проходив важливий торговий шлях, що з'єднував Візантію зі Східною Африкою та Індією. На цьому шляху ще за давнини виникли міста, які були місцями перепочинку купецьких караванів. Найбільшими з аравських міст вважались *Мекка* і *Ясріб*.

Спираючись на середньовічні малюнки і сучасні фото (див. с. 43–44), опишіть спосіб життя середньовічних арабів.

Одяг арабів у IV—VI ст.
(сучасна реконструкція)

1. Караван верблюдів. 2. Бесіда на околиці села (аула) (середньовічні малюнки).
3. Караван у пустелі (сучасне фото)

Араби здебільшого були язичниками. Вони поклонялися Сонцю, Місяцю і зіркам, вірили в добрих і поганих духів. Головною язичницькою святинєю була Кааба (у перекладі з арабської — «куб»). Цю кубічну споруду заввишки як п'ятиповерховий будинок і в наш час можна побачити в Мекці. До неї сходилися прочани з усіх країв пустелі. Вони молилися коло вмурованого в Каабу метеорита — космічного тіла, що впало на Землю з космосу¹¹. Люди називали його Чорним Камнем. За легендою, він був спочатку білим, але через гріхи людей почорнів. Раз на рік усі війни і чвари припинялися, щоб упродовж чотирьох місяців будь-хто міг прийти до Кааби й помолитися.

Чому араби називали Мекку матір'ю міст?

Мекка — матір міст
(середньовічний арабський малюнок)

Кааба — сучасний вигляд

¹¹ Багато хто вважає, що це — не метеорит, а вулканічне каміння. Достеменно правда невідома.

2. МУХАММАД І ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ

Як Мухаммад став пророком?

Людиною, якій судилося створити нову світову релігію і змінити світогляд значної частини населення, став *Мухаммад* (близько 570—632).

Він народився в знатній родині, але його батьки рано померли, і хлопчик став погоничем верблюдів і разом з торговими караванами ходив у далекі краї. Під час подорожей Мухаммад ознайомився з релігійними вченнями християн та іудеїв. Він багато мірку-

вав про Бога і не раз вирушав на поклоніння до Кааби.

Мухаммад одружився з багатою вдовою Хадіджою, яка перша повірила в його особливий дар — дар пророцтва. Через деякий час на Мухаммада зійшло божественне одкровення. Йому з'явився архангел Джебраїл (Гавриїл)¹² і сповістив про те, що він обраний єдиним Богом — Аллахом — бути його пророком (посланцем). Архангел допоміг йому прочитати Небесну Книгу, незважаючи на те, що пророк був неписьменним. Тоді Мухаммад звернувся до одноплемінників із проповідями.

На основі документа та малюнка розкажіть, з якими словами звертався Мухаммад до людей.

З КНИГИ НАЙДАВНІШОГО БІОГРАФА МУХАММАДА ІБН-ІСХАКА (VIII ст.)

Мухаммад промовив до них (купців): «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й наставляв вас; якщо ви приймете

від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в усьому світі й у майбутньому; якщо ж ви відринете мене, то я витерплю ради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами».

¹² Один із багатьох образів, що пов'язує Іслам і християнство.

Іслам (з арабської — «покірність», «підкорення») — одна з світових релігій (нарівні з християнством і буддизмом), які сповідають віру в єдиного Бога.

Людей, які повірили в єдиного Бога — Аллаха — стали іменувати мусульманами, що означає «ті, які доручили себе Богу», а релігія Мухаммада одержала назву іслам.

Іслам також називають мусульманством, магометанством. Мусульмани становлять переважну більшість населення багатьох країн Азії, Африки. Одкровення Мухаммада записувалися прихильниками, і так виникла священна книга **Коран**. Кожну главу Корану арабською називають «сурою» — «одкровенням», або «зібранням кількох одкровень»; усього їх є 114.

Назвіть основні заповіді мусульман. Чи нагадують вони християнські? Чому? Доведіть.

ОСНОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ МУСУЛЬМАН

Вірити, що існує лише один Бог — Аллах, а Мухаммад — його Пророк.

Молитися п'ять разів на день.

Додержувати головного посту протягом місяця усім, крім хворих і малих дітей, від світанку до заходу сонця.

Витрачати п'яту частину прибутку чи здобичі на милостиню для допомоги бідним і сиротам, щоб звільнитися від гріхів.

Здійснити один раз у житті паломництво у святі місця — Мекку і Медину.

З *Корану*

Проповіді Мухаммада викликали невдоволення у племінних вождів і торговців, які були ревними язичниками. Тому в 622 р. Мухаммад і його послідовники, рятуючи своє життя, були змушені тікати з Мекки в місто Ясріб. Переселення Мухаммада з Мекки поклало початок мусульманського літочислення, а місто Ясріб стало називатися Мединою, тобто «Містом пророка». Через кілька років Мухаммад завойовував Мекку, він очистив Каабу від язичницьких ідолів і проголосив її головним святилищем ісламу.

Перемога мусульман в Аравії зумовила виникнення єдиної ісламської держави на чолі з Мухаммадом, який об'єднав у своїх руках релігійну (духовну) і світську (державну) владу. Але в 632 р. пророк раптом занедужав і помер.

3. РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД ХАЛІФАТУ

Чому арабам вдалося так швидко завоювати країни Європи та Сходу?

Після смерті Мухаммада на чолі ісламської держави стали його найближчі соратники — халіфи, які вели безкінечні завоювальницькі війни. Головною силою їхнього війська була арабська кіннота. Кожен бедуїн з дитинства привчався володіти зброєю, їздити верхи, бути невтомним у поході й невибагливим у їжі, мужньо переносити тягар походів.

Опишіть озброєння арабського війська. Як сучасні художники підкреслюють перевагу арабів?

Арабське військо (сучасна реконструкція)

До середини VIII ст. внаслідок завоювань сформувалася величезна мусульманська держава — **Арабський Халіфат**, територія якого простягалась від Атлантичного океану до річки Інд. Араби заволоділи священним містом християн та іудеїв — Єрусалимом, відібрали у Візантії Сирію, Палестину, Межиріччя. До складу халіфату ввійшов Єгипет. Араби поневолили майже всю Іспанію. Так нещодавні кочівники створили велику державу.

Установіть основні напрямки походів і завоювань арабів у VI–IX ст. Назвіть держави, які були сусідами Арабського халіфату.

У VIII–IX ст. Арабський Халіфат досяг піку своєї могутності. Арабська мова стала загальною для населення підкорених країн. Саме тоді відбувався розквіт сільського господарства, ремесел і торгівлі, що позитивно вплинуло на арабське повсякдення. Багаті люди оточували себе вишуканими речами: тонким посудом, яскравими тканинами й килимами.

Більшість населення халіфату становили поневолені народи, які прийняли іслам. Керувати великою державою було складно, і халіфи тримали владу силою зброї. Постійно спалахували заколоти та повстання, які розхищували ісламську державу. Тому до X ст. халіфат позбувся більшості володінь. На місці величезної держави виникло багато мусуль-

манських держав, де розмовляли арабською. Але іслам продовжував поширюватись: у країни Азії, Африки, Європи його несли не тільки воїни, а й купці та мореплавці. Із країн халіфату іслам не прийняли тільки Вірменія та Грузія, де були давні християнські традиції.

У XIII ст. під тиском нових завойовників — монголів, ослаблений внутрішніми чварами, Арабський Халіфат припинив своє існування.

4. ЗНАННЯ ТА КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО СВІТУ

Читаючи текст, виписуйте ключові слова з кожного абзацу. Спираючись на них, визначте основні напрями, якими розвивалась арабська культура, та її основні досягнення.

До складу Арабського халіфату ввійшли країни з давніми культурними традиціями, які були засвоєні арабами. Це дало їм можливість створити власну унікальну культуру, велику роль у становленні та розвитку якої відігравав іслам.

На основі ілюстрацій визначте: хто залучений до навчання? Як організовано цей процес? Поміркуйте, чому художник саме так зобразив астронома.

Середньовічна школа
(копія з мініатюри XV ст.)

Арабський астроном
(середньовічний малюнок)

Уміння читати, писати, а також знання арифметики вважалися необхідними для розуміння і засвоєння Корану. За наказом халіфів створювалися медресе — церковні школи з розділним навчанням, де підлітки та дорослі мали змогу продовжити освіту.

Давні араби дуже цінували знання й освіту, що відобразилось у їхніх поезіях. Яку оцінку знанням дають східні поети?

МУДРІСТЬ АРАБО-ПЕРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Хто мудрих слухає, у того мир на думці,
Війною й чварами втішаються безумці.

Знання — це скарб, йому ціни не зложиш,
Визбируй же його, де тільки зможеш.

Рудакі

Хай в тебе Розум буде водієм,
Бо тільки з ним добро ми пізнаєм!

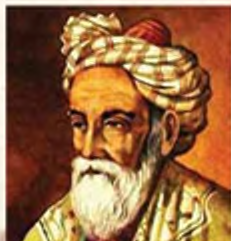
І той, у кому світоч розуму горить,
поганих дій у світі не здійснить.

Фірдоусі

Хай кожна мить, що в вічність промайне,
Тебе вщасливить, бо головне,
Що нам дається тут життя: пильнуй же!
Як ти захочеш, так воно й мине.

Омар Хайям

При дворі халіфа, у Багдаді, виник «Будинок мудрості» — своєрідна академія наук, що мала велику бібліотеку. Арабські перекладачі зробили зрозумілими для всіх освічених мусульман праці Платона, Аристотеля й Архімеда. У халіфаті було створено й видатну пам'ятку літератури — зібрання казок «Тисяча і одна ніч».

Араби — невтомні мандрівники й торговці — залишили нам карти та описи земель від Іспанії — аж до Індії. Вони створили алгебру й дали цій науці свою назву «ал-джебр». А ще арабські вчені запозичили в Індії цифри, які ми зараз іменуємо арабськими. Далеко за межами мусульманського світу шанували *Аль-Біруні* — ученого-енциклопедиста із Середньої Азії. Він був географом, істориком, астрономом і залишив багато цінних творів. Аль-Біруні висловив геніальне припущення, що Сонце є центром Всесвіту, а Земля рухається навколо нього.

Роздивіться фотографії пам'ятників, установлених великим ученим арабського світу. Поясніть задуми їхніх авторів.

Пам'ятник Аль-Біруні в Тегерані

Пам'ятник Рудакі в Душанбе

Закони мусульманської релігії забороняють вклонятися зображенням людей і тварин. Тому на тогочасних будівлях, у книгах, на килимах — переважно візерунки й орнаменти, складені з арабських букв, поєднаних у слова: цитати з Корану чи висловлювання пророка Мухаммада. Значного поширення в Халіфаті набула каліграфія¹².

У кожному мусульманському поселенні будувалася *мечеть*. До мечеті прибудовували мінарет — вежу, з якої мусульман закликали до молитви.

Мечеть відігравала в житті мусульман велику роль. Тут не тільки молилися, а й навчалися, вершили суд, обговорювали важливі питання. У мечетях зберігалися книжки і пожертва для бідних.

Мечеть — місце для молитви і богослужіння, молитовний дім у прихильників ісламу — мусульман.

¹² *Каліграфія* — мистецтво красивого і чіткого письма.

Як ілюстрації відбивають розвиток культури Арабського Халіфату?
Порівняйте арабські та європейські споруди.

1. Будівництво мечеті (мініатюра XV ст.)
2. Мухаммад є посланцем Бога (каліграфія)
3. Рукописний коран
4. Мінарет Калян Бухара (Іерусалім XII ст.)
5. Мечеть Омара (VIII ст.)

Культура Арабського халіфату поєднала досягнення різних країн і народів та розвинула їх на основі ісламу.

1. Коли починається ісламське літочислення?
2. Хто і коли заснував іслам?
3. Якими є основні положення ісламу?
4. Чим пояснюються військові успіхи арабів?

5. Поміркуйте, які риси характеру дозволили Мухаммаду створити нову релігію — іслам, в якій — стати державним діячем.
6. З'ясуйте, з чим пов'язаний розквіт культури в Арабському халіфаті.
7. Спираючись на ілюстративний матеріал параграфу, опишіть повсякденне життя і світосприйняття населення Арабського халіфату.

ГОТУЄМОСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Перегляньте параграфи 2–4 та заповніть таблицю в зошиті:

	Франкська імперія	Візантійська імперія	Арабський халіфат
Періоди існування			
Території			
Столиці імперій			

2. Пригадайте 3–4 найважливіші, на вашу думку, досягнення культури перших імперій Середньовіччя.

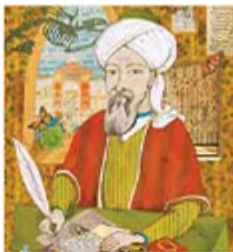
ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Той, що мріяв читати

Алі ібн-Сіна — видатний лікар, написав «Канон лікарської науки» (5 томів), автор книжок із геології, метеорології, фізики й оптики, хімії, ботаніки, математики й теорії музики. У Європі його називали Авіценна.

Коли Алі ібн-Сіні було всього сімнадцять, його викликали до бухарського правителя, якого не могли поставити на ноги придворні лікарі. Після успішного лікування правитель запитав юного Авіценну: «Яку нагороду ти просиш собі, юначе?». — «Я давно мрію читати книги у твоїй бібліотеці!» — була відповідь Авіценни.

Його «Канон» став медичною енциклопедією в усіх країнах світу. Лікарі й травники Київської Русі постійно згадують ім'я Авісен. У Європі після винаходу друкованого верстата одразу після Біблії надрукували п'ять томів «Канону». Мусульманські бібліотеки дбайливо зберігають його книжки, і небагатьом людям дозволено торкатися до них.

§ 7. Практичне заняття.

Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію

- Назвіть:
- перші середньовічні імперії;
 - періоди існування кожної з них;
 - території, на яких вони існували;
 - столиці імперій, якщо були.

Подумайте, чи здійснили ці імперії вплив на європейську історію, чи їх існування пройшло для нащадків непомітно. Чому?

Працюючи на уроці, пам'ятайте, що наприкінці вам необхідно буде знову дати відповідь на останнє запитання.

Об'єднайтесь у 6 груп по 3—5 осіб. З кожним пунктом параграфу будуть працювати по 2 групи протягом 10—12 хв. Ви маєте прочитати текст і обговорити відповіді на поставлені запитання. Після завершення роботи хай доповідач кожної групи представить думки групи класові.

1. КАРОЛІНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Завдання групі 1

1. Що називають Каролінським відродженням? Чому виникла така назва?
2. На основі тексту та ілюстрацій визначте основні риси цього періоду й запишіть їх у зошит.

Завдання групі 2

1. Читаючи текст, визначте (запишіть у зошит), у чому значення Каролінського відродження для подальшого розвитку європейської культури.
2. Чому ми пам'ятаємо про Каролінське відродження сьогодні?

Франкська імперія була першою найбільшою державою раннього Середньовіччя.

Карл Великий прагнув відродити високу культуру античності, тому короткочасний період культурного розквіту в імперії Каролінгів (VIII—IX ст.) дістав назву «**Каролінського відродження**».

Карл Великий запрошував до свого двору освічених людей з інших країн — Італії, Іспанії, Англії. Зокрема, він запросив з Англії відомого вченого *аббата Алкуїна*, який написав перші доступні та зрозумілі підручники з граматики, риторики й діалектики, що ними користувалися протягом усього Середньовіччя, започаткував методи навчання, докладав зусиль до пошуку та збереження старовинних античних рукописів.

При його дворі виникло товариство для наукових занять — «Палацова академія». На її зібраннях Карл і його сім'я, придворні, учителі й

учні шкіл в Аахені читали твори церковних і античних авторів, а також створені членами «академії» хроніки та біографії.

Наслідуючи римських імператорів, Карл будував в Аахені й інших містах кам'яні палаци та церкви. Майже жодна зведена за його правління будівля не збереглася, окрім Аахенської капели (капела — домашня церква)

Капела в Аахені (VIII ст.)

Монастирська брама
в Лорше (VIII—IX ст.)

У Франкській державі зростає кількість освічених людей. У VIII—IX ст. в монастирях було переписано багато творів античних авторів.

Надзвичайного розквіту досягло мистецтво книжкової мініатюри. У кінці VIII ст. за допомогою Карла Великого в Аахені була організована майстерня з переписування книг. Пізніше подібні майстерні виникли в інших містах його імперії — Реймсі, Турі. Серед відомих шедеврів, виконаних цими майстернями, «Утрехтський Псалтир» (IX ст.), оформлений 166-ма надзвичайно виразними малюнками пером.

Завдяки зусиллям учених і переписувачів книг латинська мова не була забутою: внаслідок змішання латини і мов варварів-германців утворилися італійська, іспанська і французька мови. Саме латину використовували в усіх навчальних закладах Середньовіччя.

Малюнки з «Утрехтського Псалтиря»

1

1. Виїзд на полювання

2. Оранка

3. Факел Господній

4. Христос, який благословляє (мініятура VIII ст.)

5. Євангеліст Лука (мініятура VIII ст.)

6. Чотири євангелісти (мініятура початку IX ст.)

7. Притча про Соломона. Євангеліст Лука (мініятура VIII ст.)

2. ВІЗАНТІЯ — МІСТ У ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

Завдання групи 3

1. Визначте, якими досягненнями античної культури користувались та розвивали їх візантійці.
2. Чому Візантію історики називають мостом між стародавньою історією та Новим часом? Запишіть у зошит.

Завдання групи 4

1. Читаючи текст, визначте (запишіть у зошит), що з досягнень Візантії ми використовуємо тепер.
2. Який вплив здійснила Візантія на культуру інших країн? Проілюструйте думки прикладами.

Невід’ємною частиною європейського Середньовіччя є історія Візантії — тисячолітньої імперії, яка, зберігаючи античну спадщину, справила значний вплив на розвиток культури європейських народів.

У Візантії не було втрачено жодне з грецьких вчень у філософії, вони вивчалися і коментувалися. Збереглися центри античної науки й освіти, на основі яких у Константинополі вже в IX ст. при імператорському дворі було відкрито вищу школу, де викладали, крім духовних, і світські науки (міфологію, історію, літературу), а в XI ст. — університет з філософським і юридичним факультетами.

Розквітала й історія. Імператор *Константин Багрянородний* сам був автором декількох книг.

За імператора Константина Багрянородного (X ст.) було створено близько 50 своєрідних «енциклопедій» і окремих трактатів з агрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нас дійшли праці імператора «Про керівництво імперією», «Про церемонії імператорського двору» тощо.

Наслідком нових форм храму став найвидатніший витвір візантійської архітектури — храм Св. Софії в Константинополі, побудований за наказом Юстиніана. Спорудити його було можливо, лише досконало володіючи таємницями будівельної справи: умінням виготовля-

Христос, що благославляє
Константина
Багрянородного, різьблення
по слоновій кістці (бл. 945)

ти й укладати міцну цеглу, якісний вапняний розчин, створювати монументальні бані та ін. Усі ці навички разом із християнством й особливим типом храму перейшли до інших країн, зокрема і до наших предків.

1. Фрагмент кераміки підлоги (V ст.)

2. Рельєф, що зображує імператорську сім'ю та інших глядачів на виставі (V ст.)

3. Мозаїка. Імператриця Феодора зі своїми дамами (VI ст.)

Надалі в церковному живописі оформлюється так званий *візантійський канон*¹⁴, що передбачає площинне зображення, регламентовані релігійні сюжети. Наприклад, на багатьох іконах і фресках від часів Візантії до сьогодні Ісус Христос зображується із благословляючим жестом однієї руки та книгою в іншій. Такий тип зображення отримав назву *Христос Панкратор*, що означає Вседержитель.

Виникле особливий жанр живопису — *іконопис* (від грецького «ікона» — картина), у якому всіх канонів дотримуються дуже суворо. У нашій національній історії особлива роль належить привезеній до Києва в XII ст. візантійській іконі Божої матері, яка первинно перебувала в храмі міста Вишгорода¹⁵.

На книжковий живопис уся суворість канону не поширювалася. Цим пояснюється більший реалізм і виразність книжкових *мініатюр*.

¹⁴ Сукупність жорстко встановлених правил зображення святих, біблійних сюжетів та ін., що стосується зовнішності, кольорів, виразів обличчя тощо.

¹⁵ Деякі мистецтвознавці свідчать, що її цінність полягає в тому, що вона не була привезеною з Візантії, а написана в Києві, можливо, преподобним Алліпем-іконописцем.

«Христос-
Пантократор».
Візантійська мозаїка
(XI ст.)

«Христос-
Пантократор».
Ікона. Афон (XIV ст.)

«Христос-
Пантократор».
Фреска Дмитра
Гордіці. Чернівці
(сучасне фото)

Наприкінці IX ст. Візантія активно діяла, поширюючи християнство серед сусідніх варварських народів.

Саме тоді прийняв християнство київський князь Аскольд. Багато народів навчилися у візантійців зводити храми, прикрашати їх мозаїками, фресками, створювати книжкові мініатюри.

У Візантії запозичені й імена грецького походження: Андрій, Петро, Олександр, Галина, Ірина та ін.

Вишгородська
(Володимирська Богоматір)
(Візантія, початок XII ст.)

3. АРАБИ — ПОСЕРЕДНИКИ МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ

Завдання групи 5

Дехто з учених-істориків вважають, що араби були посередниками між Заходом і Сходом, а також між античністю та Середньовіччям. Чи погоджуєтесь ви з ними? Свої думки доведіть і запишіть у зошит.

Завдання групи 6

1. Читаючи текст, визначте (запишіть у зошит), що з досягнень арабської культури ми використовуємо донині.
2. Який вплив здійснила арабська культура на культуру інших країн? Проілюструйте думки прикладами.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською праці Аристотеля, Гіпократів, Евкліда, Птолемея. Наприклад, з працями Аристотеля європейці ознайомилися за перекладами латинською мовою з арабської.

У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчалися світські науки. Вони стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. Існували величезні бібліотеки (Каїр, Кордова та ін.), де було зібрано сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що в VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу й ознайомили з ним Європу.

У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили округливість Землі.

Арабські мандрівники (Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та ін.) відвідали перші країни, що не були відомі навіть у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст. Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручні й надійні кораблі, точні карти та навігаційні прибори.

Уміли араби й організувати дозвілля: полювання і застілля, шахи і нарди, музику і танці. Арабам належить винахід такого улюбленого тепер музичного інструменту, як гітара. Великою популярністю в арабів користувалися бані, що були не тільки місцем, де милися, а й своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили миття рук, користування зубочистками. Вони започаткували також порядок подачі їжі на стіл: супи, м'ясо і, нарешті, солодке.

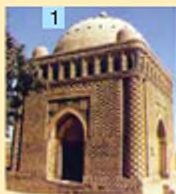

Сторінка арабської рукописної книги

Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки поширювались у європейські країни наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу з арабської мови латинською. Так, завдяки арабам, середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів. Крім того, європейці багато запозичили в арабів у побуті та повсякденному житті.

Перша у світі аптека зареєстрована в Арабському халіфаті у VIII ст.

1. Мавзолей Саманідів. Бухара (X ст.)

2. Молитовна зала Кордовської мечеті з колонами

3. Мечеть Аскарія (VII–VIII ст.)

- Що найцікавішого ви дізнались на уроці? Що вас здивувало? Про що хотілося б дізнатися більше?
- Подумайте, чи здійснили ранньосередньовічні імперії вплив на європейську історію, чи їх існування пройшло для нащадків непомітно. Чому ви так думаєте?

Україна -
це Європа

Княгиня Ольга
в Константинополі
з Константином
Багрянородним
(давньоруська
мініятура)

У IX ст. склалася одна з найбільших держав середньовічної Європи — Київська Русь. Вона стала надійною ланкою, що пов'язувала Західну Європу з країнами Сходу, Візантією та Скандинавією. Прийняття християнства обумовило її швидке входження в загальноєвропейську спільноту. І в європейських, і в арабських джерелах Київська Русь постає як самостійна держава, князі якої пов'язані шлюбами з правлячими династіями Європи, а воїни беруть участь у європейських війнах. Недарма сучасні історики порівнюють роль Київської Русі в Східній Європі з Франкською імперією в Західній.

Наприкінці кожного розділу ми ознайомлюватимемо вас із тим, як загальні процеси, що були притаманні країнам середньовічної Європи, відобразилися в історії України, як наші предки підтримували європейські традиції заснування міст і спорудження храмів та фортець.

Адже створені при європейських храмах *скрипторії* — майстерні для переписування книг — набули поширення і на Русі та зберегли для нас пам'ять про матеріальний та духовний світ предків сучасних українців.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ

«Перші середньовічні держави»

- **Пригадайте** хронологічні межі та періодизацію Середньовіччя; час Великого переселення народів, існування та піднесення Франкського королівства, Франкської і Візантійської імперій, Арабського халіфату, життя Мухаммада, виникнення ісламу, дати падіння Західної Римської імперії, утворення Франкської імперії, Верденського договору, початку ісламського літочислення, загибелі Візантійської імперії. Покажіть на карті зазначені держави.
- **Визначте** причини, сутність і наслідки Великого переселення народів. Покажіть на карті його напрямки.
- **Охарактеризуйте становлення Середньовіччя та перші середньовічні держави, використовуючи поняття:** «середні віки», «цивілізація», «варвари»; «Велике переселення народів», «міграція», «варварське королівство», «халіфат», «арабський світ», «іслам», «Коран».
- **Оцініть** внесок Франкської та Візантійської імперій, Арабського халіфату у світову духовну спадщину.
- **Складіть** статтю до Вікіпедії про одного з історичних діячів раннього Середньовіччя, обґрунтуйте свій вибір.

Розділ II

Середньовічний світ Західної Європи

Священника — уділі — за всіх молитися.
А рицаря — на полі бою битися
І славою в борні покритися.
Обов'язок селян — трудитися.

*Етьєн де Фужер,
середньовічний поет*

§ 8. Середньовічне європейське суспільство

1. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ НОВОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Установіть і випишіть причини утворення станів середньовічного суспільства.

Нові європейські держави, що сформувалися після Великого переселення народів, зазвичай воювали між собою. Тому правителі були зацікавлені в постійному війську — дружинниках, для яких військова справа ставала професією. Аби забезпечити створення регулярної армії, королі за виконання людиною військової чи іншої служби, надавали їй наділ землі разом із селянами, які на ній жили і працювали. Спочатку такі володіння були тимчасовими, лише на період несення служби, але поступово перетворювалися на спадкові. Такий наділ став називатися **феодом**, а його власник — **феодалом** або **сеньйором**.

Феод — спадкове земельне володіння, яке надавалося феодалу за несення військової або придворної служби.

Церква і монастирі теж ставали феодалами. Так поступово із земельласників формувалася панівна частина суспільства.

Від слова «феод» виникло поняття **феодалізм**.

Феодалізм — тип суспільних відносин, пов'язаний із володінням феодалом, характерний для європейського Середньовіччя.

Протягом раннього Середньовіччя формувалося нове феодальне суспільство, його структура¹ та відносини між верствами населення. Суспільство розділилося на три **стани**.

Стани — великі групи людей, які мають однакові права і обов'язки, відмінні для різних станів, що передаються у спадок.

¹ *Структура* (лат. *structura*) — внутрішня будова чогось. Структура суспільства — наявність у ньому відрізняючих за правами, майновим становищем та іншими ознаками груп людей.

Середньовічні богослови, намагаючись обґрунтувати новий устрій, стверджували, що суспільство розділено на три стани Богом, який визначив місце кожної людини в одному з них.

Спираючись на документ, визначте, на які стани поділялося середньовічне суспільство. Як у документі пояснюється необхідність трьох станів? Що передбачає належність до певного стану?

ЕПИСКОП АДАЛЬБЕРОН ЛАНСЬКИЙ ПРО ТРИ СТАНИ

Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Один стан — воїни, покровителі церкви і захисники народу, всіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони увесь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються одній з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

Більшість істориків вважає, що феодалізм суспільство в цілому складалося до XI ст.

2. ТРИ СТАНИ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Об'єднайтесь у «трійки». Хай кожен з учасників групи прочитає фрагмент тексту, розгляне ілюстрації з характеристикою одного зі станів середньовічного суспільства і подумав над запитаннями: якою була роль цього стану в суспільстві? З кого він складався? Яким було щоденне життя представників цього стану?

Після завершення роботи поділіться її результатами зі своєю групою, а потім — з класом.

Духовенство

Усе життя середньовічної людини було пов'язане з церквою, тому, зрозуміло, що найвпливовішими в Середньовіччі були діячі церкви. Священники відрізнялися від інших християн — мирян. Вони звільнялись від служби в армії і не підпорядковувалися ніякому суду, крім церковного. Духовенство не платило податків, натомість миряни сплачували церкві *церковну десятину*.

Церковна десятина — десята частина від прибутків, яку сплачувало церкві все населення країни.

В епоху Середньовіччя духовенство поділялося на біле і чорне. Білими називали священників, які не давали монашеської обітниці й несли службу серед людей — у миру. Чорне духовенство — *монахи* — жили в монастирях. Слово монах означає «одинак», і вони справді намагалися усамітнитися від інших людей або жити в монастирях. Монахи багато працювали, забезпечуючи себе всім необхідним, невтомно молилися, навчали людей і переписували книги. Великі монастирі на сході Європи називалися *лаврами*, а на Заході — *абатствами*.

1 — 2. Середньовічне абатство (мініатюра і план)
3. Вбрання католицьких священників

Воїни-феодалі

В умовах постійних війн важливе місце належало воїнам — феодалам, які могли захистити себе та інших. Вони володіли більшою частиною земельних угідь. Це давало їм багатство, владу і престиж. Серед найбільш вельможних і багатих феодалів був король.

Той, хто служив феодалу, називався *васалом* (з латини «вассус» — слуга). Перш ніж отримати феодал, васал визнавав себе «людиною сеньйора» і давав клятву вірності, що ніколи не зрадить свого покровителя. У документах, наприклад, говориться: «Якщо сеньйор буде битися у відкритому бою, а васал залишить його не мертвого або смертельно пораненого, то васал позбавляється феодалу».

Кожен феодал міг одночасно й сам бути васалом, якщо над ним стояв його сеньйор. Проте, за тогочасним розумінням, бути васалом не означало меншовартісності чи приниження.

Водночас у багатьох країнах існував закон: «Васал мого васала — не мій васал». Це означало, що кожен феодал у разі потреби міг розраховувати лише на своїх воїнів. Під час захисту земель від численних завоювників вони були зобов'язані приєднатись до сеньйора та привести із собою загін під його командування.

Селянство

Найчисленнішим станом середньовічного суспільства були селяни. За звичаєм, ще в ранньому Середньовіччі, селяни надавали продовольство і все необхідне тим родичам, які захищали їх під час війни. У неспокійні часи необхідність захисту змушувала селян йти за захистом до сильного сусіда, наприклад, сеньйора чи монастиря. В обмін вони були змушені визнавати себе залежними, тобто відмовлятися від власності на

Феодали і їхні васали
(середньовічне зображення)

Ян Бассано. Осінь.
Сільськогосподарські роботи
(середньовічна гравюра)

землю і від особистої свободи на користь свого покровителя. Так поступово виникала залежність і певні обов'язки селян щодо покровителів. Інколи селяни втрачали свободу через борги, провину або під примусом феодала.

За користування землею, лісами, луками, ріками, селяни відбували *феодалні повинності*, тобто виконували примусові обов'язки. Основними з них були панщина й оброк. *Панщиною* називались безоплатні роботи селян у господарстві феодала. Вони обробляли панське поле й будували помешкання, лагодили мости й чистили ставки та ще багато іншого. Крім того, селяни віддавали феодалу *оброк* — частину продуктів свого господарства: зерно, худобу, птицю, яйця, сало, мед, а також виготовлені ними вироби: полотно, посуд тощо.

3. РОЛЬ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СТАНОВЛЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Як впливала християнська церква на життя середньовічної людини?

Людина, яка присвячувала себе Богу, ставала частиною великої спільноти — духовенства, діяльність якого стосувалась усіх сторін середньовічного життя. Саме священнослужителі обґрунтували ідею трьох стовпів і всіляко її підтримували.

Головним завданням священників було здійснення богослужіння: вони хрестили та сповідували людей, благословляли їх на працю й боротьбу, вінчали на престол правителів та освячували їх діяння. За традицією, храми мали бути постійно відкритими, а вогонь у світильниках — палати. Повсякдення не обходилося без церковного дзвона, який був головним часовим орієнтиром, сповіщаючи про початок торгівлі та закриття ринку, про свята і війни, про інші важливі події в житті городян.

Верхівка католицького духовенства — папа та єпископи, а також монастирі мали великі земельні володіння, десятки сіл і навіть міст, тому їх називали церковними феодалами. Не дивно, що вони зосередили у своїх руках значну владу. Духовенство втручалось у політичні справи всіх підпорядкованих їй країн, вирішуючи, хто саме з монархів має посісти престол, з ким взяти шлюб, на які території претендувати.

На основі ілюстрації прокоментуйте, яку роль у зображених подіях відіграє духовенство. Як у картинах середньовічних художників простежується ставлення суспільства до духовенства?

1. Шлюб монархів (середньовічна мініатюра)
2. Король Св. Людовік вирушає у Хрестовий похід (середньовічна мініатюра)
3. Сандро Боттічеллі. Святий Августин (близько 1480 р.)

До середини XI ст. християнська церква була єдиною. Проте в 1054 році вона розкололася на *католицьку*, на чолі з *папою римським* і столицею в Римі, і *православну*, з центром у Константинополі, очолювану *патріархом*. Тож протистояння двох церков стало причиною багатьох конфліктів серед віруючих.

1. Що таке феодалізм?
2. Охарактеризуйте основні стани середньовічного суспільства.
3. Яким було місце християнської церкви в житті середньовічного суспільства?

4. Як і чому вільні селяни поступово перетворювалися на залежних?
5. Обговоріть, чому ідея трьох станів була популярною і після доби Середньовіччя.
6. Історики пишуть: «В епоху Середньовіччя всі члени суспільства, від короля до селянина, були пов'язані між собою відносинами залежності. Однак характер залежності селян і феодалів був абсолютно різним». Чи погоджуєтесь ви з цим твердженням? Чому? Поясніть свою думку.

1. Складіть схему «Три стани середньовічного суспільства та їхня роль у суспільстві».

2. Виберіть з наведених варіантів визначення для кожного з термінів:

- 1) феодалізм
- 2) феодал
- 3) феодал
- 4) панщина
- 5) оброк

Варіанти відповідей:

- a. земля, пожалувана королем чи сеньйором у спадкове володіння як плата за службу
 - b. усі дарові роботи селян у господарстві феодала примусові обов'язки селян стосовно феодалів
 - c. податок продуктами чи грошима, що його стягували феодала із селян
 - d. суспільний устрій середньовічної Європи, основою якого є власність феодала на землю та працю селян
 - e. власник феодалу
3. Роздівіться ілюстрацію середньовічних художників братів Ломберг і поясніть, чому вона ілюструє статтю феодалізм в англійській версії Вікіпедії.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як обирали папу Римського

У XIII ст. була започаткована традиція обрання нового папи Римського. Усіх кардиналів, які брали участь у виборах, на час обрання Папи закривали на ключ — звідси походить назва — конклава (від лат. *conclave* — закрита кімната, під ключем). Щодня кардинали таємно голосували не більше двох разів. Якщо протягом трьох днів голосувань кардинали не могли порозумітися, то робилася одноденна перерва на молитву. Після кожного голосування люди могли дізнатися, чи обрали нового папу за допомогою... диму. Щоразу, коли спалювали картки для голосування, йшов дим. Чорний означав, що Папу ще не обрали, а білий приносив радісну звістку про те, що в католиків з'явився новий церковний очільник. Середньовічні традиції обрання папи Римського значною мірою збереглися й до наших днів.

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторіть: хто такі феодала, яке місце вони посідали в суспільстві, чому селяни ставали від них залежними.
2. Пригадайте, що таке герб і які герби ви знаєте.
3. Для виконання практичної роботи візьміть на урок різнокольорові олівці або фломастери.

§ 9. Практичне заняття. Життя і традиції рицарів і селян

1. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ

Послідовно прочитайте і розгляньте наведені письмові та візуальні джерела. Сформулюйте 1—2 запитання до кожного з них і поставте їх однокласникам.

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В. О. БАЛУХА, В. П. КОЦУРА

Німецьке слово «рицар» (лицар) спочатку означало «вершник» і через польську мову воно ввійшло до української. Так називали воюючого — феодала, який ніс військову службу для свого сеньйора, зазвичай кінну. Пізніше, в XI—XII ст., термін «рицар» набув ширшого значення.

Він став синонімом знатності й шляхетності....

Рицар мав боротися за християнську віру, оберігати слабшого, дотримувати слова, бути вірним своєму сеньйору, зміти постояти за себе.

1. Германський рицар, кінець XV ст.
2. Кольчуга — сорочка зі скріплених між собою металевих кілець
3. Герб
4. Металеві обадунки
5. Щит

Середньовічні
рицарі (сучасна
історична
реконструкція)

Для того щоб стати лицарем, слід було пройти процедуру посвячення, яка найчастіше здійснювалася на свята: Різдва, Великдень, Вознесіння.

ІЗ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ХХ СТОЛІТТЯ

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

Це відбувалося дуже святочно. Кандидат перебував ніч на молитві, а потім одягався в білий і червоний одяг на знак того, що готовий жертвувати кров'ю за віру. Після богослужіння один із старших лицарів ударяв його тричі в рамя зі словами: «Вибиваю тебе на лицаря в ім'я Бога, Св. Михаїла, Св. Георгія»². У Франції був звичай, що молодий лицар вскакував на коня, об'їздив довкола подвір'я й списом ударяв манекен...

Едмонд Лейтон.
Посвіта у лицарі

Обряд посвячення в лицарі мав пройти навіть король.

² Це був єдиний у житті лицаря ляпас, на який він мав право не відповідати.

З «ПІСНІ ПРО РОЛАНДА»

Знаменитий французький героїчний середньовічний епос. Цитується у перекладі Вадима та Нінель Пащенко.

Бо за сеньйора всяк васал повинен
Терпіти біль і спеку, рани й холод,
Віддати кров свою, саме життя із тілом.
А ворогів рубати без упину.
Ніхто щоб не ославив у піснях нас!

Роланд стримує меч Дюрандаль із рук Карла Великого

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час *рицарських турнірів* — військових змагань у силі та вправності, котрі влаштовували перед шляхетною публікою.

ЗА КНИГОЮ Г. ХАГГАРДО «ПРЕКРАСНА МАРГАРИТА»

За герольдами² в золотому одязі через головний вхід на арену виїхав маркіз Морелла в супроводі почту. Під ним був чудовий вороний кінь, і сам він був у чорних обладунках. На його червоному щиті був герб із зображенням орла з короною, що свідчило про звання, і гордий девіз «Те, що я беру, я знищую». Маркіз зупинив свого коня в центрі арени, підняв його на дуби і змусив зробити коло на задніх ногах. Натопт вітав маркіза вигуками.

Знову пролунали труби, і верхи на білому коні, у білому одязі, виїхав високий і суворий сер Пітер Брум. На його щиті був зображений золотий, спрямований донизу сокіл, і девіз: «За любов і честь». Він також зробив коло, при цьому він підняв свого списа на знак вітання. Цього разу натопт мовчав — рицар був іноземець.

Головним завданням рицаря під час бою було утриматися на коні й тупим кінцем списа вибити противника із сідла. Переможці здобували славу й визнання, почесні призи, а також коней і зброю переможених.

Девіз — стислий вислів, що пояснював зміст герба.

² Герольд — знавець гербів.

Двоїм європейського й арабського рицарів (середньовічний малюнок)

Панна допомагає лицарю вдягти обладунки (мініятура, початок XIV ст.)

Однією із традицій рицарського Середньовіччя був культ «прекрасної дами». Дама серця була для рицаря втіленням кращих людських чеснот: розуму і доброти, краси і грації. Аби завоювати серце коханої, рицарі здійснювали подвиги, складали на її честь вірші та виконували серенади. А на турнірах вояки прикріплювали стрічки своєї пані до полома.

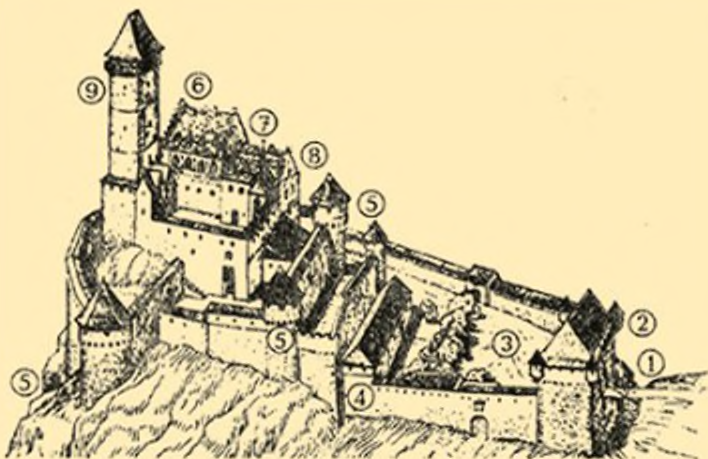
Проте не варто ідеалізувати рицарів. Пограбування селян і купців, зухвалість по відношенню до інших, войовничість і неосвіченість були так само притаманні рицарям, як рицарські чесноти. У мирний період феодалі часто вдавалися до міжусобних війн. Церкві навіть знадобилося прийняти кілька постанов про Божий мир, які забороняли феодалам воювати під час релігійних свят і кілька днів на тиждень. З виникненням вогнепальної зброї рицарство як військова сила занепало і залишилося лише аристократичним станом.

2. РИЦАРСЬКИЙ ЗАМОК

На основі тексту й ілюстрацій опишіть замок (або проведіть по ньому уявну екскурсію), використовуючи слова: рів, звідний міст, мури, вежі, донжон, підземелля, підземний хід.

У IX—XI ст. постійні війни привели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — замків, що були одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

Середньовічний замок

1 — перекидний звідний міст, який на ніч та під час нападу ворога піднімали за допомогою ланцюгів;
2 — надбрамна вежа, з якої варта постійно оглядала місцевість і, помітивши вдалині ворога, сурмила сигнал тривоги.

Тоді воїни поспішали зайняти свої місця на мурах і вежах;

3 — замковий двір.

4 — господарчі споруди.

5 — башти; 6 — житло феодала.

7 — жіночі помешкання;

8 — капела. 9 — донжон.

Роздивитесь загальний вигляд замків у Німеччині, Польщі та Україні. Поясніть, чому замки є важливою культурною й історичною пам'яткою людства.

1

2

3

1. Замок Гогенцоллерн в Німеччині
2. Замок Марієнбург в Польщі
3. Замок Любарта в Луцьку

3. ЖИТТЯ СЕЛЯН

Поєднуючи інформацію з тексту й ілюстрацій, розкажіть про життя селян, даючи відповідь на запитання: що таке натуральне господарство? Якою була роль общини? Чим відрізнялось сільське господарство в Середні віки від стародавнього світу?

Селянство було найчисельнішою верствою середньовічного суспільства. Господарство селян і феодалів було замкненою системою, носило *натуральний характер*, тобто все необхідне для життя виготовлялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Виняток становили метали та сіль, за якими, доводилося вирушати аж до місць, де вони вироблялись, і там вимінювати їх на продукти своєї праці. Гроші у селян були рідкістю.

Селянська праця
(середньовічні зображення)

Селяни одного села становили громаду (общину). Її головним завданням було регулювання земельних відносин. Також на зібраннях общини селяни визначали, коли й скільки риби можна ловити в ріці, де косити сіно, де пасти худобу. Громада надавала допомогу бідним, удовам, сиротам, ремонтувала дороги, будувала церкву або каплицю⁴ й утримувала священика. Сільські свята, які зазвичай влаштовувалися за рахунок громади, зберігали культурні традиції. Усі жителі села повинні були підкорятися рішенням, прийнятим громадою.

У XIV—XV ст. землеробство вдосконалювалося. Поряд із технічними новинками утвердилися й нові технології обробки землі. У більшості районів Європи утвердилося *трьохлілля*. Землю, яку мав у своєму розпорядженні селянин, він ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — весною яровими. Третя — відпочивала, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під пар, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. І так по черзі. Стали використовувати органічні добрива. Ці прогресивні зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

1. Проаналізуйте свою працю на уроці, послідовно відповідаючи на питання.

2. Що нового ви дізнались на уроці?
3. Що запам'яталось найбільше?
4. Що вам не вдалося зробити?
5. Що залишилось незрозумілим?
6. Про що вам би хотілось дізнатися більше?

⁴ Каплиця — церква, у якій немає вівтаря.

§ 10. Місто в Середньовіччі

1. ВИНИКНЕННЯ І ЗРОСТАННЯ МІСТ У ЄВРОПІ

Поясните, чому, де і як у середньовічній Європі виникали міста.

У IX ст. середньовічні міста розвивалися там, де ще з часів Римської імперії існували міцні традиції міського життя як, наприклад, в Італії — Венеція і Флоренція, а століттям пізніше — на півдні Франції: Марсель, Тулуза та інші. У X—XI ст. з'явилися міста й у Північній Франції, Нідерландах, Англії, Німеччині та інших державах. Так почався новий етап середньовічного суспільства — становлення і розвиток міст.

Виникнення міст було обумовлено кількома причинами.

На основі схеми назвіть причини виникнення та зростання міст і поясніть кожен з них. Визначте, які з них відображені в документі.

Причини виникнення і зростання міст у Європі

З РОЗПОВІДІ ПРО ВИНИКНЕННЯ МІСТА БРЮГГЕ. IX СТ.

Історичний центр м. Брюгге

...Для потреб мешканців замку почали збиратись біля його воріт торговці або продавці цінних речей, потім крамарі... А потім — власники постоялих дворів, де могли їсти і жити ті, хто вів торгівлю, стали споруджувати будинки і влаштовувати готелі. І виник звичай говорити: «Пішли до мосту». Тут швидко створилося велике місто, яке і сьогодні носить назву мосту — адже їхньою мовою «Брюгге» означає «міст».

Попри бурхливий розвиток міст, навіть наприкінці середньовічної історії Західної Європи городяни складали не більш ніж 15 % всього населення.

Знайдіть на карті міста, що виникли на берегах річок та морів, біля бродів і мостів. Як це вплинуло на спосіб життя мешканців цих міст? У яких країнах були розміщені знайдені вами міста?

2. НАСЕЛЕННЯ ТА ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД МІСТ

Чим відрізнялось європейське середньовічне місто від античного та сучасного? Знайдіть у кожному випадку не менше 3—4 відмінностей. Ознайомте однокласників зі своїми думками.

Переважає більшість середньовічних західноєвропейських міст були невеличкими, здебільшого від 2 до 10 тисяч городян. Лише Константинополь, Париж, Мілан, Венеція, Флоренція, Кордова, Севілья були дійсно велелюдними, там мешкало 80—100 тис. городян.

Необхідність ховатися за фортечними мурами змушувала городян заощаджувати кожен метр землі, тому вулиці були вузькими. Іноді їхню ширину визначав вершник зі списом, який він тримав уперек перед собою. Якщо спис зачіпав фасад якогось будинку, його господар мав сплатити в міську казну великий штраф або взагалі знести будівлю. Щоб збільшити площу будинку, городяни хитрували: зводили верхні поверхи, які виступали над нижніми.

Серцем міста була ринкова площа, де купці й ремісники вели жваву торгівлю, укладали угоди, дізнавалися про останні новини. У центрі завжди розташовувався головний храм міста, до якого вели всі його вулиці.

Місто поділялося на квартали, заселені ремісниками чи іншими людьми однієї професії. У ньому були гончарні, ковальські, ювелірні, різницькі та багато інших вулиць із промовистими назвами. Будинки не мали нумерації, її замінювали розпізнавальні знаки: символи професій, скульптурні портрети господарів і навіть барельєфи на релігійні сюжети.

До речі, перший загальноміський водопровід з'явився у Європі, у Парижі, лише наприкінці XII ст. А бруківка на вулицях європейських міст ще й пізніше була рідкістю.

Спираючись на старовинні та сучасні зображення і документ, назвіть основні ознаки, за якими можна пізнати середньовічне місто.

Таллінн

Брюссель

Площа Ринок у Львові

ФРАНЦУЗЬКИЙ ІСТОРИК ЛЕ ФЕВР ПРО ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

Амброджо Лоренцетті.
Сцени міського життя (1335—1340)

Місто оточують зубчасті стіни з круглими вежами. Вторована, вибита дорога веде до вузьких воріт, до звідного мосту; вдень і вночі їх охороняє сторожа. Праворуч — грубо збитий хрест. Напроти, на узвишші, — монументальна шибениця (предмет гордості городян). [За міською брамою] починається вулиця, прокладена примхливо й недбало, зі стічним ровом посередині проїжджої частини; у непролазній багнюці, коли дощить, ані проїхати, ані пройти, а коли припікає сонце, здіймається така пилюка, що немає чим дихати. Й усе впереміш: хлопчики, качки, кури, собаки, навіть свині (попри офіційну заборону) копошаться в ній...

3. БОРОТЬБА МІСТ ЗА САМОВРЯДУВАННЯ

Визначте на основі тексту та схеми значення понять «міська комуна», «комунальний рух», «магістрат». Коротко перекажіть текст одне одному, користуючись цими словами і словосполученнями як опорними.

Середньовічні міста виникали на землях короля світських чи церковних феодалів, тому вважалися їхньою власністю. До міста тікало чимало селян, які також потрапляли в особисту залежність від власника міста. Король, барони, єпископи, монастирі мали неабиякий зиск від городян, адже міське ремесло й торгівля суттєво їх збагачували.

Спираючись на документ, установіть, які повинності виконували жителі міста Страсбург. Як ви думаєте, якими могли бути наслідки таких стосунків?

ОБОВ'ЯЗКИ ЖИТЕЛІВ МІСТА СТРАСБУРІ ДУХОВНОМУ СЕНЬЙОРУ-ЄПИСКОПУ:

5. Усі посадові особи міста перебувають під владою єпископа, отже призначає їх він.

92. Окремі городяни зобов'язані відбувати щорічно п'ятиденну панщину, крім монетників, кушнірів², чотирьох перчаточників, чотирьох булочників, ковалів і тесль.

105. ...ковалі зобов'язані робити все, що необхідно єпископу в його палаці, тобто те, що стосується дверей, вікон і різних речей, що виробляються із заліза

108. Серед шевців восьмеро зобов'язані давати єпископу, за його відправлення в похід, чохли для підсвічників, тазів і посудин...

Середньовічне зображення міста Страсбург

Тиск з боку сеньйорів — власників міст змушував городян боротися за свої права, домагатися міського самоврядування — встановлення **комуни**.

Міська комуна (з італійської «комуніс» — спільний) — у Середньовіччі міська громада, що домоглася незалежності від феодала і права на самоврядування.

² Кушнір — ремісник, що виготовляє вироби зі шкіри.

Упродовж X—XIII ст. комунальний рух — боротьба міст проти феодалів — став загальноєвропейським явищем. Характер цього руху поступово змінювався. Спочатку городяни обмежувалися суто економічними питаннями, вимагаючи скасування окремих, найобтяжливіших, повинностей на користь феодала. Згодом, через несприятливість феодалів, вони почали висувати й політичні вимоги — домагалися надання їм відповідних прав та допуску до адміністративних посад, встановлення самоврядування.

У XII ст. у Німеччині, у місті Магдебург був упорядкований збір норм, який надавав місту право на самоуправління й увійшов в історію як магдебурзьке право.

Середньовічна місто-комуна (Іспанія)

Магдебурзьке право — право міст на самоврядування, вибори міського самоуправління, власне судочинство, оподаткування та свободу городян у виборі занять.

Спершу це право поширювалося лише на етнічних німців, а згодом — на всіх городян. Пізніше його почали надавати містам Польщі, Литви, України та Білорусі.

На основі схеми поясніть, як було побудовано міське самоврядування за магдебурзьким правом.

Міське самоврядування

Міська рада

Обиралася городянами

Магістрат

Вирішував питання, пов'язані з казною міста, військом, судом, благоустроєм

Гордістю вільного міста була будівля міської ради — *ратуша*, де зберігався міський архів, печатка і казна, там приймали почесних гостей.

Спираючись на ілюстрацію, підтвердьте або заперечте думку про те, що ратуша була гордістю міста.

1. Фасад Ратуші в місті Брюгге 2. Паризька Ратуша
3. Ратуша в Бучачі на Тернопільщині

Здобувши свої права, городяни могли купувати чи орендувати земельні ділянки, мати свою садибу. Тепер вони необмежено володіли своєю власністю, самі обирали професію, мали низку економічних привілеїв — могли заснувати цех чи гільдію, вільно торгувати, будувати млини, розробляти земельні надра тощо.

У містах усталилася свобода шлюбу й рівність подружжя. Ці важливі привілеї поширювалися навіть на бідноту, хоча та здебільшого не платила податків і не мала права голосу на виборах до магістрату. У незалежному місті всі городяни ставали особисто незалежними людьми. А залежний селянин, який прожив у місті один рік й один день, ставав вільним.

Яке право було даровано місту Бремену імператором Фрідріхом I Барбаросою? У чому його значення для середньовічного суспільства?

ПРАВО МІСЬКОЇ МЕЖІ, НАДАНЕ БРЕМЕНУ ФРІДРІХОМ І БАРБАРОСОЮ

Якщо хтось, чоловік або жінка, проживе потягом року і дня в місті Бремені під владою того права, яке називається правом міської межі, не будучи ніким звинувачений у кріпацтві, і якщо після цього строку хтось захоче заперечувати його свободу, нехай йому буде дозволено довести свою свободу наказом названого строку.

Проте нерідко ці поступки та привілеї (передусім право на самоуправління) містам доводилося буквально виборювати в сенйора зі зброєю в руках.

1. Де з'явилися найперші середньовічні міста?
2. Назвіть три великі середньовічні міста.
3. Що таке магдебурзьке право?

4. *Визначте, чому, на вашу думку, міста почали виникати і бурхливо розвиватись саме в X–IX ст.*
5. *У місті Единбурзі була вулиця «корів», у Страсбурзі — вулиця «биків», у Брюсселі — вулиця однієї людини. Чим ви можете пояснити такі назви?*
6. *Чому, на вашу думку, в Середні віки виникло прислів'я: «Повітря міста робить людину вільною»?*

1. Намалюйте вулицю середньовічного міста, спеціально припустивши помилки. Наступного уроку запропонуйте друзям їх помітити і виправити.
2. Дізнайтеся більше про поширення магдебурзького права на українських землях. Які міста ним користувалися? Коли це відбувалося? Підготуйте невеличку розповідь для однокласників.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Про міські герби

У період бурхливого розвитку самоуправління міст у Європі з'явилося багато міських гербів. Деякі герби пояснюють назви міст: на гербі Гранади — гранат, Берліна — ведмідь (від західнослов'янського «берл» — ведмідь). Ладья на гербі Парижа відображає легенду про заснування міста. Башти на міських гербах свідчать про їхні укріплення.

§ II. Світ середньовічного міста

1. РЕМЕСЛО ТА ЦЕХИ

Складіть короткий (2—3 пункти) план розповіді: «Середньовічні цехи». Обговоріть його із сусідом чи сусідкою по парті. Перекажіть одне одному пункт за планом.

Основу виробничого життя середньовічного міста становили ремесла. Ремісники були дрібними самостійними виробниками, які використовували ручні знаряддя праці. На відміну від селян, вони працювали на замовлення чи для продажу виробів на ринку. Міське ремесло розвивалося жвавіше, ніж сільське господарство, та й ремісник значно менше залежав від сеньйора, ніж селянин.

У містах ремісники однієї професії об'єднувалися в цехи⁶.

Цех — об'єднання середньовічних ремісників однієї або споріднених професій, поширені в містах Західної Європи, починаючи з XI—XII ст

На основі схеми визначте причини, що спонукали ремісників об'єднуватися в цехи, та поясніть кожен з них.

Причини
об'єднання
в цехи

Організувати та контролювати виробництво та збут ремісничих виробів

Зберігати рівність серед майстрів

Захищати себе від свавілля сеньйорів, від конкуренції⁷ із сусідми-майстрами та ремісниками з інших міст

⁶ Не треба плутати із сучасними цехами — складовою частиною заводу або фабрики.

⁷ Конкуренція — суперництво в якійсь галузі, боротьба між ремісниками за вигідніші умови виробництва й збуту товарів, за найбільші прибутки.

Кожен із цехів мав свій герб, прапор, церкву, святого покровителя. Кожен цех приймав свій *статут* — правила обов'язкові, для всіх майстрів.

Спираючись на ілюстрації, обговоріть, за якими ознаками можна визначити, що ці ремісники є членами цеху ковалів. Що свідчило про розвиток цехів?

1. Ковалі (середньовічна мініатюра)
2. Цехові будинки в Антверпені XV ст. (сучасне фото)

Власником майстерні й водночас основним виробником був цеховий *майстер*. Він досконало знав усі тонкощі виробництва і своє ремесло, як правило, передавав у спадок дітям. Тому багато поколінь ремісників користувалися тими самими інструментами й технологічними прийомами, що і їхні діди та прадіди. *Підмайстер* допомагав майстру і за свою роботу отримував заробітну плату. Щаблем нижче стояли *учні* майстра. Ще дітьми їх віддавали в майстерні, аби вони вивчили ремеслу. Проте майстри часто використовували їх як прислугу. Минало кілька років, перш ніж учень міг стати підмайстром.

На світанку цехового виробництва кожен учень мав реальну можливість вибитися в майстри — стати членом цеху. Із часом зробити це ставало дедалі важче. Щоб стати майстром, треба було заплатити високий вступний внесок до цехової каси, виготовити на свій кошт *шедевр*⁷ — зразковий виріб, і влаштувати бенкет для майстрів та їхніх дружин.

Під час виробництва з'являлися все нові спеціальності, представники яких об'єднувалися в окремі цехи, тому в багатьох містах кількість цехів сягала десятків і навіть сотень.

Поступово роль цехів змінювалась, і вони навіть почали заважати розвиткові ремесла.

⁷ У наш час слово шедевр використовують у значенні унікальний витвір мистецтва.

Визначте, які обмеження накладали цехи. Які з них гальмували розвиток ремесла?

ЗІ СТАТУТУ ПАРИЗЬКИХ ТКАЧІВ ВОВНИ XIII ст.

§ 1. Жоден не може бути в Парижі ткачем вовни, якщо він не купив право на це в короля...

§ 3. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня не менш як на 4 роки служби за плату... або на 7 років без грошей...

§ 12. Якщо учень втече від майстра з легкодумства, він мусить повернути майстру всі збитки...

§ 17. Старшина і двоє присяжних повинні дивитися, чи має майстер достатньо майна і чи здатен він передати майстерність своєму учню...

§ 40. Кожен ткач має сплачувати торгове мито з будь-якого куска сукна...

§ 47. Жоден не має права починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

У майстерні ткачів
(середньовічна гравюра)

Отже, у різні періоди цехи відігравали і позитивну, і негативну роль, тому історики кажуть, що вони були суперечливим явищем у добу Середньовіччя.

Проведіть геральдичне дослідження і зробіть припущення, герби яких середньовічних цехів зображені на ілюстрації.

2. ТОРГІВЛЯ Й ГІЛЬДІЇ

Що, на вашу думку, сприяло розвитку торгівлі, а що — перешкоджало? Як купці долали ці труднощі?

Розвиток міст Західної Європи в XI—XV ст. допоміг значному піднесенню внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Купецька справа була вигідною, але дуже небезпечною, адже торгівля і грабунки йшли поруч. На суші торговці часто ставали жертвою розбійників, а на морі — піратів. Крім того, купці постійно сплачували феодалам мито за проїзд через їхні землі, мости, а іноді навіть за пил від возів.

За будь-якої нагоди в купців намагалися відібрати товар, наприклад, якщо він впав з воза на землю або був змитий з корабля. Тому для захисту своїх інтересів купці створювали особливі організації — гільдії.

Мито — особлива плата, яку сплачували за користування землями або переправами під час перевезення товарів, прогін худоби тощо через державні кордони або володіння окремих феодалів.

Гільдія — об'єднання купців для захисту своїх інтересів і привілеїв.

Важливу роль у розвитку середньовічної торгівлі відігравали *ярмарки* (з німецької «щорічний ринок») — торги, що регулярно, незалежно від пори року, влаштовувались у містах і селах. Цікаво, що під час торгів купці самі підтримували порядок і не допускали порушень.

Опишіть наведений малюнок за планом:

1. Де розташований ярмарок?
2. Хто зображений на малюнку?
3. Які особливості побуту середньовічного міста відобразив художник?

Пітер Балтенс. Ярмарок Святого Георгія (XVI ст.)

У XII ст. склався міцний союз міст — *Ганза*, що міг виставити проти піратів власний флот — 1000 суден. Численні ганзейські контори охоплювали торгівлю всієї Північної й частини Західної Європи. Сьогодні чимало дослідників вважають практичну діяльність Ганзи однією з перших спроб економічного об'єднання Європи.

Когг — ганзейський торговельний вітрильник

На основі карти і схеми визначте: хто і з ким торгував у Середні віки? Які були два основні райони торгівлі в Європі? Де існували ярмарки? Знайдіть на карті основні райони розвитку торгівлі та торговельні шляхи. Як пов'язаний розвиток торгівлі та грошового обігу?

Невід'ємними постатями всіх ярмарок були міняйли, які обмінювали гроші, позичали їх купцям чи ремісникам, вимагаючи натомість повернути більше, ніж було взято. Так з'явилися **лихварі**.

Лихварство — це надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу

З лихварів формувалась особлива група городян — **банкіри** (від італійського «банка» — стіл у конторі, де зберігалися гроші). Перші такі контори виникли на Півночі Італії, в Ломбардії, тому слово «ломбардець» у Середні віки стало синонімом слів «банкір» та «лихвар» й досі збереглося в назві «ломбард».

Міняйли (середньовічне зображення)

3. МІСЬКА КУЛЬТУРА

Чому культура міст відрізнялась від селянської та рицарської?

Відтоді, як у Європі почали створюватися міста, вони ставали не тільки центрами ремесла і торгівлі, а й культури. Енергійні городяни продукували власну культуру, відмінну від селянської та рицарської. Міська культура мала інакший зміст — світський, близький до народу. Городяни любили жарти, віршовані байки, героями яких були схожі на них життєлюбні й винахідливі персонажі. Це відображало саму сутність нових громадян, їхнє прагнення незалежності.

Ілюстрація до «Роману про Лиса Ренара»

Найяскравіше це проявилось у міській літературі, яка, зазвичай, створювалася не латиною, а зрозумілою народною мовою. Уся освічена Європа захоплено читала «Роман про Лиса Ренара». В образі винахідливого Лиса зобразили підприємливого городянина, а в тупому Ведмеді, кровожерливому Вовку та інших персонажах читачі легко впізнавали феодалів, священиків і навіть королів. Роман так сподобався міщанам, що один з абатів визнав: деякі монахи охочіше читають цей твір, а не Біблію.

Також городяни любили байки та жарти, які створювали образ нового героя — дотепного й розумного городянина, який знаходить вихід з будь-якої ситуації.

А як середньовічні городяни зміли відпочивати! Міські свята супроводжувалися карнавальною ходою з музикою та яскравими видовищами. А в день вшанування святого, якого вважали покровителем міста, яскраво вдягнені городяни несли запалені свічки, статуї святих, прапори й герби ремісничих цехів. Стіни будинків обов'язково прикрашалися килимами та гірляндами квітів. На сценах, створених просто неба, на ринкових площах виступали мандрівні артисти: жонглери, танцюристи, музиканти, акробати та фокусники.

З розвитком міст зростала потреба і в нових спорудах. Городяни зводили мости й ратуші, будівлі цехів і гільдій, портів і шпиталів. Життя в місті потребувало освічених людей, тому городяни виділяли кошти на відкриття університетів і шкіл.

Знайдіть у тексті пояснення до наведених ілюстрацій.

1

2

- Лис Ренар (пам'ятник в м. Хюлст, Нідерланди). Пам'ятник установлений у зв'язку з тим, що це місто згадується у історії про Лиса
- Музиканти (середньовічне зображення)

4. ГОРОДЯНИН — ЛЮДИНА НОВОГО ТИПУ

На основі тексту дайте характеристику нової верстви населення, що виникла в Середньовіччі. Порівняйте її з іншими верствами.

Із зміцненням міст городянин перетворився на окремий стан. Повноправних городян називали в Німеччині *бюргерами* (від німецького «бург» — фортеця), у Франції — *буржуа*. Вони мали в місті свою садибу, формували міське самоуправління, здійснювали судочинство. Серед бюргерів виділилась міська верхівка — великі землевласники, заможні купці та майстри. Разом із сеньйорами вони становили *патриціат*⁶. Найбідніші верстви населення: слуги, підмайстри, жебраки тощо — отримали назву *плебе*.

Городянин сприймав світ по-іншому, ніж його сучасник селянин або феодал. Передусім, жителі міст не визнавали спадкову владу — «від Бога», а визнавали лише ту, яку обрали самі. Так у містах поступово формувалися демократичні традиції середньовічної Європи. Городянин здатні були вести справи з будь-яким партнером, незважаючи на його походження, аби це приносило йому прибутки.

⁶ Не плутайте їх з патриціями та плебеями в Давньому Римі.

Городяни по-іншому сприймали простір, ніж селяни, для яких він обмежувався територією села та його околиць, і були набагато поінформованішими про навколишній світ: з розповідей купців, прочан і мандрівників вони дізнавалися про інші краї.

Життя в місті було динамічнішим, ніж у селі. Городяни вчилися цінувати час, тому на головній — ратушній вежі міста зазвичай розташовувався годинник.

Жителі міст здобували освіту, аби орієнтуватися у складній ринковій економіці й досягати успіхів в органах самоуправління.

Енергійні городяни, які пишались особистою свободою, змінили обличчя Європи в наступні століття.

1. Дайте визначення понять: «цех», «гільдія», «лихварство».
2. Чому в епоху Середньовіччя з'явилася прислів'я «Що з воза упало, то пропало»?
3. Опишіть традиції середньовічних городян.

4. Складіть схему: «Верстви міського населення» і розкажіть про кожну з них. За допомогою мережі Інтернет і довідникової літератури проілюструйте вашу схему творами середньовічних майстрів живопису.
5. Чому на перших порах цехи сприяли розвитку ремесла, а згодом почали гальмувати його?
6. Поясніть, що сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі та як союзи міст впливали на цей процес.
7. Охарактеризуйте особливості світосприйняття городян в епоху Середньовіччя.

Складіть оповідання на тему: «Подорож на середньовічний ярмарок», використовуючи текст параграфа та ілюстрації до нього (8—10 речень).

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- 1) Оберіть одну з наведених нижче тем ту, про яку ви хотіли б дізнатися більше: Як жили феодалі, селяни й городяни.
У чому особливість одягу і прикрас різних верств середньовічного населення.
Як харчувалися в середні віки.
Якою була роль сім'ї та жінки в середньовічному суспільстві.
- 2) Спираючись на інформацію, подану в тексті параграфа 12 та знайдену вами самостійно в інших джерелах, підготуйте коротке (до 3-х хвилин) повідомлення для однокласників.
- 3) На уроці представте ваше повідомлення, супроводжуючи його демонстрацією ілюстрацій з підручника чи знайдених самостійно.

§ 12. Практичне заняття.

Новсякденне життя людини в Середні віки

Об'єднайтесь у малі групи. Оберіть одне з питань уроку й опрацюйте його, послідовно відповідаючи на запитання:

- 1) Що повідомляють нам літературні джерела про житло і побут цієї групи населення?
- 2) Про що розповідають подані ілюстрації?
- 3) Про що можна дізнатися з документів, уривків історичних праць й авторського тексту?
- 4) Що здалося вашій групі найцікавішим в опрацьованих матеріалах?

Представте результати вашої роботи однокласникам протягом 2—3 хвилин.

1. ЖИТЛО І ПОВУТ ФЕОДАЛІВ

Найкращі оселі в Середньовіччі належали королю та великим сеньйорам. Це були розкішні палаци й замки, на тлі яких помешкання середніх і, тим більше, дрібних феодалів мали вигляд аж надто скромних, щоб не сказати — убогих.

З РОМАНУ ВАЛЬТЕРА СКОТТА «АЙВЕНГО»

Кімната освітлювалася чотирма восковими смолоскипами в срібних свічниках. Однак стіни кімнати були так погано проконопачені й у них були такі щілини, що опатві драпірування надималися від нічного вітру... полум'я постійно кхливалось від вітру, як розгорнутий прапор воєначальника. Звісно, в оздобленні кімнати відчувалося багатство й навіть певна витонченість, але комфорту не було, а позаак на ті часи про нього не мали гадки, то й відсутність його не відчувалася.

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНОГО ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА ЛЕ ГОФФА

Меблі у замках було небагато. Столи зазвичай були розбірними і після трапези їх прибирали. Постійними меблями слугували скрині, куди складали одяг чи посуд. Іншим важливим предметом були килими: їх вешали як ширми, утворюючи в такий спосіб кімнати. Килими везли із замку до замку, і вони нагадували рицарям їх улюблене житло — намет.

Життя в замку було страшенно монотонним. Чоловікам удавалося боді трохи скрашувати його виїздами на полювання чи на турнір, жінки ж чекали їхнього повернення за рукоділлям.

Меблі були лише дерев'яними, грубими, масивними й, за винятком ліжка, не мали якогось одного призначення (так, скриня слугувала також шафою, столом і сидінням). Одяг вішали на вбитий у стіну довгий стержень чи прикріплені до стіни оленячі роги. Штани й сорочку знімали з себе уже в ліжку і клали їх під подушку.

На нижньому поверсі, як правило, містилася крамниця чи майстерня, зберігалися сировина та інструмент. Спеціальних кухонь не існувало, а страви готували в тому помешканні, де було вогнище, там же накривали й на стіл.

Лише наприкінці періоду Середньовіччя побут феодальної знаті суттєво змінився. На зміну похмурим і холодним донжонам XII ст. прийшли більш комфортні замки, де кожен мешканець мав уже окрему кімнату, прикрашену гобеленами та різноманітними меблями. Власник замку обідав зі своєю сім'єю не у великій залі, разом із прислугою, як це було раніше, а окремо від простих людей.

Інтер'єри середньовічних замків

2. ЖИТЛО І ПОВУТ СЕЛЯН

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНОГО ІСТОРИКА ЛЕ ГОФФА

На початку Середньовіччя будинок селян споруджувався з дерева, якщо використовували камінь, то не вище фундаменту. Зазвичай у будинку була одна кімната, він не мав іншого димоходу, крім отвору у стелі. У будинках, щє складалися з одного приміщення, було тісно, особливо взимку, коли там тримали ще й худобу.

Меблями слугували одна-дві лавки та скрині. Замість стола на козлі клали двері чи дошки. Ліжок не було — спали на підлозі на солом'яному матраці. У кімнаті нерідко зберігали сіно, інструменти, тримали домашню птицю.

На схилі Середньовіччя потроху з'являлися дерев'яні будинки, іноді навіть двоповерхові. Такі будинки мали вже по дві кімнати, з мурованою піччю, дим із якої виходив крізь цегляний димар.

Брати Ленен. Обід селян.

Будинок селянина і селянське подвір'я (середньовічна мініатюра)

ІЗ ТВОРІВ ЄПІСКОПА АДАЛЬБЕРОНА ЛАНСЬКОГО ПРО СЕЛЯН

Ці вешасні люди мають що-небудь лише заєдики важкій праці. Усім — гришми, одягом, їжею — постачали вони весь світ. Жодна вільна людина не могла б прожити без сервів (селян): ні виконувати якоїсь роботи, ні здійснювати якихось витрат. Серв годує хазяїна, який стверджує, що він годує серва.

ІЗ ПРАЦІ ІСТОРИКА ЖОРЖА ДЮБІ

Ритм життя селян відповідав ритмові сезонів року. Зима була довгим сном: дні короткі й для того, щоб заощадити невеликі запаси харчів, люди та тварини «дрімають». Посеред зими — короткий феєрверк Різдваних свят, різання свиней, досить м'яса. Весна приходить як визволення і дає радість травня, короткого спочинку від праці на ріллі. Потім настає гарячкове літнє піднесення, коли кожний селянин сохне від праці та падає від втоми.

3. ЖИТЛО І ПОВУТ ГОРОДЯН

Заможні городяни будували собі розкішні три-чотириповерхові особняки з каменю, зі склепінчастими кімнатами, прекрасними камінами, великими спальнями і залами, навіть з резервуарами для обмивання ніг і раковиною на кухні. Однак основна маса городян мешкала у вузьких дво-чотириповерхових будинках, зведених щільно один до одного. Перший поверх відводили під крамниці, ремісничі майстерні, конторку міняли тощо. Внизу також знаходилися вітальня, кухня; над ними — парадна зала, іноді молитовня; ще вище — спальні. Дехто жив в укріплених вежах усередині міст, які були захищені міцними стінами й в'їзними воротами.

Бідняки жили в землянках, а ті, хто багатший, — у дерев'яних будинках із солом'яними дахами, які легко горіли. Трохи пізніше стали використовувати черепицю та шибки.

Меблів у середньовічному будинку було небагато. Уздовж стін стояли покриті килимами й подушками стільці, крісла та лави, а також скрині для зберігання одягу й коштовностей. Із часом навіть у звичайних міських родинх усе частіше траплялись нові гарні речі.

**СИМОНА РУ ПРО КРАДІЖКУ, СКОСНУ В 1339
СЛУТОЮ БАГАТОГО БАКАЛІЙНИКА ГІМАШЕМ
У СВОГО ГОСПОДАРЯ**

Гіماش пояснив, що він спав в одній кімнаті з іншим слугою, але у кожного було своє ліжко. Опівночі Гіماش вийшов... озброївся залізним шпателем для приготування варення і зламав замок на двері в кімнату свого господаря... Ця кімната слугувала кабінетом, але там було ліжко. Поруч з цим ліжком стояли дві замкнені скрині, які Гіماش теж зламав, взяв гроші і склав їх у великий мішок. Перш ніж піти, він влаштував невелику інсценівку: зірвав з ліжка простирядла і звисив у вікно, що виходить на вулицю, а покидаючи кімнату, зумів заблокувати двері. Він повернувся до себе і ліг... а вранці разом з усіма дивувався крадіжці. Він сховав мішок у соломі свого матраца, але з обережності вирішив швидше перенести його в інше місце...

1. Середньовічні меблі
2. Вночі на вулицях міста
3. Середньовічний ринок

4. ОДЯГ І ПРИКРАСИ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

Як і за античних часів, у Середньовіччі одяг чітко вказував на стан людини в суспільстві. Носити те, що не відповідає її положенню, вважалося гріхом.

Духовенство мало спеціальний одяг для богослужінь, який істотно відрізнявся від одягу мирян.

З РОМАНУ ВАЛЬТЕРА СКОТТА «АЙВЕНГО»

Середньовічний одяг і прикраси знатних чоловіків.

На ньому був каптан зеленого кольору... Каптан не був застебнутим, і під ним виділялася вузька, припасована до тіла куртка із червоного сукна. Штани з такого ж матеріалу доходили лише до колін, залишаючи голі ноги оголеними. Його взуття було тієї ж форми, що й у селян, але із кращої шкіри, й застібалася спереду золотими пряжками. На руках він носив золоті браслети, на шиї — широке намисте з того ж доргоцінного металу, навколо талії — пояс, багато оздоблений дорогоцінним камінням; до пояса був прикріплений короткий прямий двосічний меч із сильно загостреним кінцем... Це становило звичайний парадний костюм багатого землевласника.

Середньовічний одяг і прикраси знатних жінок

На шиї в неї виблискував золотий ланцюжок з підвішеним до нього маленьким золотим квіточком. На оголених руках блискали браслети. Поверх шовкової сукні кольору морської води було накинуто інше, довге й просторе вбрання, що спадало до самої землі, з дуже широкими рукавами, які сягали лише ліктів. До цього одягу яскраво-червоного кольору, витканого із найтоншої вовни, була прикріплена легка шовкова вуаль із золотим візерунком. Цю вуаль при бажанні можна було накинути на обличчя й груди, на іспанський манер, або ж на плечі.

Одяг середньовічних селян

Одяг його складався зі шкіряної куртки, пошиті хутром нагору з дубленої шкіри невідомого звіра... Цей первісний одяг покривав свого господаря від шиї до колін і заміняв йому всі частини звичайного вбрання. Комір був такий широкий, що куртка надягалася через голову, як наші сорочки або стародавня кольчуга. Щоб куртка щільніше прилягала до тіла, чоловік підперезався широким шкіряним поясом із мідною застібкою. За поясом стирчав довгий широкий ніж із роговим ратищем. Взутий простолудин був у такі собі сандалі на ремінцях із велмежої шкіри.

Одяг знаті в V—X ст.

Одяг знаті в XI—XIII ст.

Одяг городян

Одяг бідних верств населення

5. ЇЖА ТА НАПОЇ

Якщо говорити про середньовічне меню, то потрібно зауважити, що традиційними для всіх станів середньовічного суспільства були такі продукти.

*Хліб,
якому надавали релігійного значення
капі, боби, ріпа, капуста, цибуля
риба,
рідко м'ясо і молочні продукти,
цукру не було, вживали мед
трав'яні чаї, пиво, вино
горіхи, гриби, ягоди*

Їжа багатих городян була близькою до харчування знаті. Відмінна риса харчування жителів міста полягала у вживанні досить великої кількості їжі, яку привозили як із сільської місцевості, так і з інших країн. Тому на столах городян частіше можна було побачити такі екзотичні продукти, як цукор, чай або каву.

У Середні віки європейці ще не знали фарфору. Допоки у XIII—XIV ст. не було налагоджено масового виробництва скляного посуду, у багатих будинках їли й пили із золотих чи срібних блюд і келихів. Селяни користувалися переважно дерев'яним чи глиняним посудом.

Застільний етикет був простим, щоб не сказати — грубуватим. Рідку страву насипали в миску (її ставили здебільшого одну на двох). Ложками користувалися рідко (суп їли по черзі прямо з миски). Про сучасні виделки до XI ст. й гадки не мали — за обіднім столом вправлялися переважно ножем.

В XI ст. вони з'явилися з одним зубцем і лише на початку XX набули чотирьох. Узагалі в часи Середньовіччя за обіднім столом змогли утвердитися два предмети — виделка та тарілка індивідуального користування.

Прості люди їли двічі на добу. З першими променями сонця, не пізніше постої години, трудівники свідали. Зранку з'їдали більшу частину денного раціону, аби мати сили для доброї роботи. Удень, коли сонце вже схилилося на захід, обідали. Увечері, після закінчення роботи, тільки відпочивали, і з першими присмерками лягали спати.

1. П. Брейгель Старший. Селянське весілля
2. Миська таверна
3. Трапеза в замках феодалів

6. СІМ'Я, ЖІНКА В СУСПІЛЬСТВІ

Важливу роль у житті середньовічної людини відігравала родина. Саме в ній зберігалися традиції народу, склалися норми поведінки, від батька до сина передавалися трудові навички.

І в місті, і в селі дівчата зазвичай виходили заміж у 16 років, хоча нерідко нареченими ставали вже дванадцятирічними. Чоловіки, особливо в містах, були старшими за своїх дружин. Адже тогочасні звичаї вимагали, щоб, утворюючи родину, чоловік міг сам її утримувати. Йдучи заміж, жінка приносила із собою посаг. Від чоловіка та його родичів вона отримувала так званий «ранковий подарунок».

Дітей народжувалося багато — від 10 до 14 в кожній сім'ї, але зазвичай виживали з них не більше двох-трьох. Тому середньовічна сім'я складалася, як правило, з п'яти осіб.

Рівноправ'я між чоловіком і жінкою в сім'ї не існувало. У середньовічному суспільстві панував чоловік. Християнство вчило, що дружина має йому підкорятися.

ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ

Нікола Війяр (XIII ст.)

«Чоловік повинен карати свою дружину і бити її для її ж блага, оскільки вона — частина його домашнього господарства, а господар може робити зі своєю власністю все, що йому завгодно» ...

Звід права одного з нових міст Гасконі (XIII ст.)

«Усі жителі Вільфранса мають право бити своїх дружин, не доходячи при цьому до вбивства».

З поезії XIV ст.

Жінка — чудове створіння,

Пере, шие, готує

І за дітьми догляне,

Але життя її — лише сльози і страждання,

І чоловіку догоджає день і ніч,

Всі сили віддає йому.

А все одно — лише сльози і страждання.

Гуго ван-дер Гус.
Пейзаж на правій частині
альтаря Партинарі
(бл. 1470)

Жінки в селах працювали в полі, а в містах зазвичай після смерті чоловіка продовжували його справу. Нерідко після кончини короля його дружина ставала правителькою держави при своєму малолітньому сині, спадкоємцеві престолу.

Із XII ст. роль жінки в сім'ї та суспільстві (принаймні в аристократичному середовищі) почала зростати. Жінки нерідко здобували освіту, їх оспівувала рицарська література.

Вихованням дітей теж опікувалися жінки. Загалом до дітей ставилися, як до маленьких дорослих, особливо в родинах селян, ремісників і купців. Їх доволі рано залучали до виконання найпростіших робіт по господарству. Юнаки із забезпечених сімей здобували освіту, іншим зробити це було важче, а іноді й зовсім неможливо. До школи дівчаток віддавали рідко навіть заможні батьки.

Обговоріть:

Які думки, почуття викликали у вас відомості про повсякденне життя людини у Середньовіччі?

Що здалося вам найцікавішим? Незвичним? Чи хотіли б ви жити в той час? Чому? Де саме?

Україна -
це Європа

В епоху Середніх віків в Україні, як і в усіх країнах Європи, зводилися фортеці та замки, що мали захищати кордони держав, міста й окремих феодалів. Наші предки не поступалися європейським будівельникам. І до сьогодні нас вражають збудовані в Середньовіччі і збережені Білгород-Дністровська, Кам'янець-Подільська, Хотинська фортеці, Луцький, Мукачівський, Олеський, Острозький замки та багато інших. На жаль, не всі фортеці збереглися, проте навіть руїни Тербовлянського, Чортківського, Язовецького та інших замків підтверджують міць давніх українських твердинь.

Пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві

Багато українських музеїв мають свої «рицарські» експонати. Мало не найбільша колекція основних видів середньовічної зброї, обладунків українських рицарів зберігається в Музеї зброї «Арсенал» у Львові. Середньовічні шаблі, алебарди, шоломи, турнірні щити тощо експонуються в Національному історичному музеї Києва, Харківському державному історичному музеї, у Збарзькому, Дубенському замках тощо.

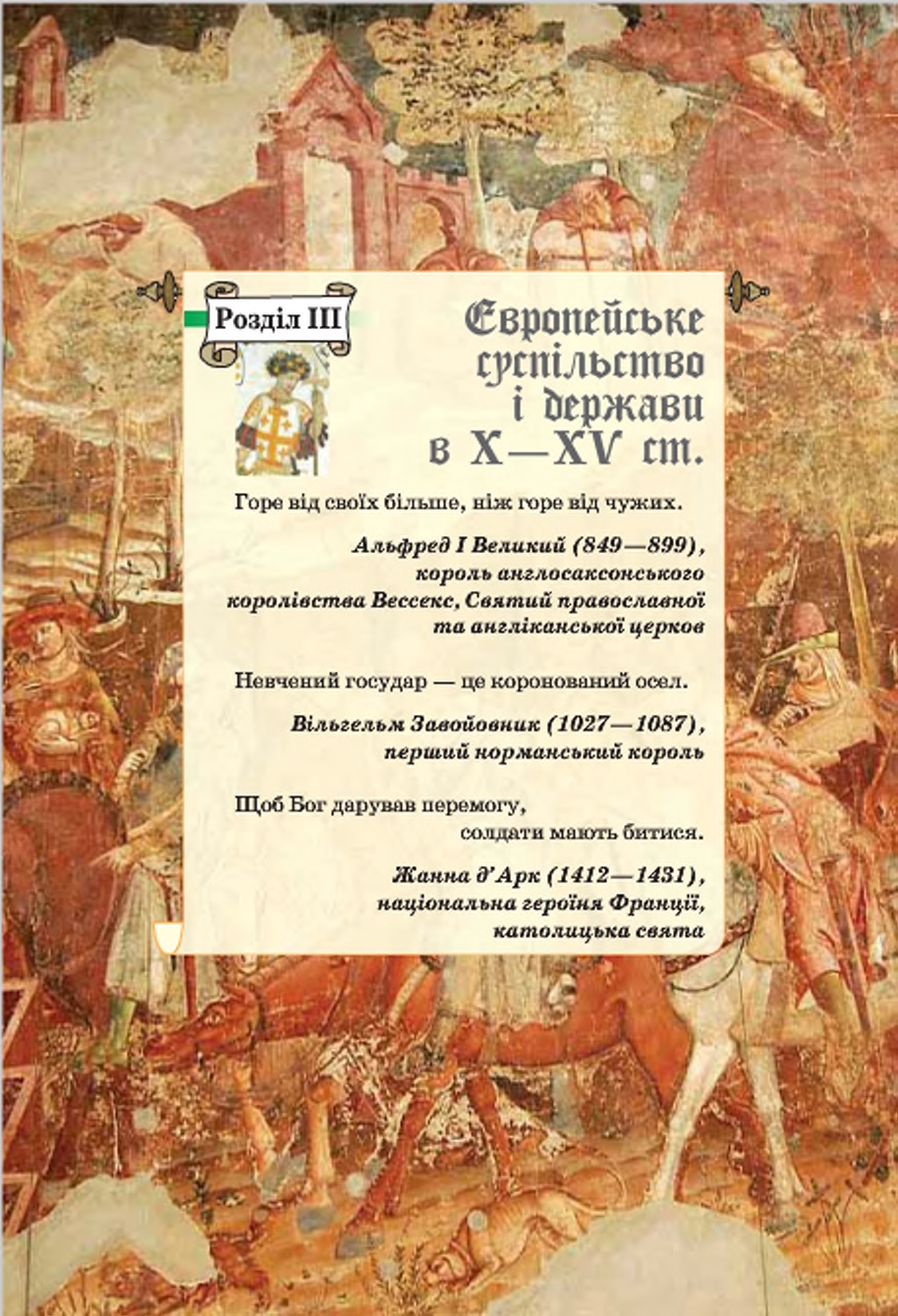
Услід за європейськими, здобували Магдебурзьке право й українські міста. Тож більшість українських музеїв, що мають зали Середньовіччя, експонують шедеври українських майстрів, ключі від міст і їхні герби.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II

«Середньовічний світ Західної Європи»

- Пригадайте і покажіть на карті центри ремесла і торгівлі, основні торговельні шляхи Середньовіччя.
- Визначте причини, сутність і наслідки формування нової структури суспільства, виникнення міст; роль християнської церкви в житті суспільства.
- Охарактеризуйте середньовічний світ Західної Європи, використовуючи поняття: «стани», «феод», «цех», «гільдія», «лихварство», «міська комуна».
- Опишіть середньовічне місто, феодалний замок, повсякденне життя і традиції середньовічної людини.
- Уявіть себе екскурсоводом виставки «Рицарські традиції Середньовічної Європи». Підготуйте текст екскурсії, обравши для неї до 5 експонатів. Поясніть свій вибір і представте текст класу.

Розділ III

Європейське
суспільство
і держави
в X—XV ст.

Горе від своїх більше, ніж горе від чужих.

*Альфред I Великий (849—899),
король англосаксонського
королівства Вессекс, Святий православної
та англіканської церков*

Невчений государ — це коронований осел.

*Вільгельм Завойовник (1027—1087),
перший норманський король*

Щоб Бог дарував перемогу,
солдати мають битися.

*Жанна д'Арк (1412—1431),
національна героїня Франції,
католицька свята*

§ 13. Практичне заняття.

Походи вікінгів і нормандські завоювання. Вільгельм Завойовник

Об'єднайтесь у групи, виберіть і виконайте завдання до кожного пункту.

1. ПОХОДИ ВІКІНГІВ

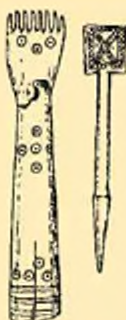
На основі тексту, зображення археологічних знахідок і сучасних реконструкцій опишіть життя скандинавів у Середні віки.

У VIII—IX ст. господарями північних морів Європи стали вікінги — воїни середньовічної Скандинавії, які брали участь у походах в інші країни. У Західній Європі їх називали «північними людьми» — *норманами*, а на Русі — *варягами*.

Батьківщина норманів — Ютландський і Скандинавський півострови на півночі Європи — була суворим краєм. Природні умови — гори, густі ліси, бідність ґрунтів і значна висота над рівнем моря — мало сприяли заняттю землеробством.

Держави в норманів на той час не було. Вони жили племенами, кожне з яких очолював військовий вождь — *арл*, або *конунг*. Руське слово «князь» пішло саме від скандинавського «конунг — вождь». Вождь мав постійну дружину, яка приносила йому клятву вірності.

Над могилами своїх співвітчизників скандинави насипали кургани, в яких археологи знаходять останки людей, тварин, кораблі, предмети домашнього начиння і навіть санчата — усе, чим користувалися люди при житті.

1. Корабель під парусом (зображення на камені з Готланда)
2. Чоловіча брош-півмісяць
3. Рама для намету з Гокстада
4. Котел з Гокстада
5. Приладдя для прядіння

Прочитайте документи й обговоріть у загальному колі, що ви дізналися про світогляд і спосіб життя скандинавів у мирний і військовий час.

Старша Едда — збірка міфологічних і героїчних пісень, створених приблизно в X столітті. Записана Едда була у XII ст., а потім загублена. Заново рукопис віднайшли лише в 1643 р. в Копенгагені. Назви рукопис не мав.

СТОРИЧКАМИ СЛАВНОЗВІСНОЇ «ЕДДИ»¹.

1. Роздвляйся вхід, перш ніж увійти: бо ніколи не знаєш, де сховався ворог.

2. Гостеві, який прийшов до вас з холодними ногами і колінами, дайте вогню.

3. Тому подайте води, хто сідає за ваш стіл, йому потрібний рушник, щоб витерти руки. Вітайте його чемною промовою, якщо хочете, щоб він розмовляв з вами...

8. Ненажера їсть свою смерть...

16. Вставайте рано, якщо хочете бути багатими і випередити свого ворога...

21. Хваліть день, коли він пройде; дружину, коли її добре пізнаєте; меч, коли він був у бою; дівчину, коли вона виїде заміж; лід, коли ви через нього перейшли; пиво, коли ви його скуштували.

З ПРАЦІ СУЧАСНОГО ІСТОРИКА

А. Я. ГУРЕВИЧА «ПОХОДИ ВІКІНГІВ»

Саги про давніх скандинавів розповідають, що коли норвежці залишали батьківщину і відправлялися на пошуки нових земель, вони брали на борт кораблів різні стовпи із зображенням давніх богів. Ці стовпи прикрашали місце господаря в залишеному будинку, оберігаючи його від негараздів. Наближаючись до берегів Ісландії, переселенець кидав ці стовпи в море і висаджувався в тому місці, куди їх прибивало хвилями. Тут він починав будувати новий дім, прикрашаючи місце господаря старими різаними стовпами.

¹ Едда — назва двох пам'яток літератури в народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції. Назву едда мають два різні, хоч і пов'язані між собою твори. Це «Старша Едда» та «Молодша Едда», що в західноєвропейській історіографії відповідно зветься «Поетичною» та «Прозовою».

На основі документа та ілюстрацій поясніть, чому вікінгів вважали найкращими мореплавцями тодішньої Європи.

З НАУКОВО-ІСТОРИЧНОЇ ПРАЦІ

СУЧАСНОГО ІСТОРИКА А. Я. ГҀРЕВИЧА «ПОХОДИ ВІКІНГІВ»

Рухливі норманські кораблі ходили під великими чотирикутними смугастими червоними чи синіми вітрилами. Довжина корабля становила близько двадцяти метрів. Таке судно можна було в разі необхідності досить легко переносити на руках. Норманський корабель міг плавати не тільки по вітру, а й проти нього, а завдяки малому осіданню міг «ходити» не тільки по морях, а й по ріках. Ніс корабля прикрашало дерев'яне зображення голови дракона або змії, яке, за скандинавськими віруваннями, захищало судно від злих духів і залякувало ворогів...

Вирушаючи в подорож, нормани запасалися всім необхідним: везли із собою живих корів, овець, кіз, м'ясом яких харчувалися в дорозі. Орієнтуючись по сонцю і зірках, вікінги безстрашно долали морські простори, відкриваючи нові землі.

Норманські кораблі — дракари
(сучасні зображення)

На основі схеми розкажіть про причини походів вікінгів і спробуйте обґрунтувати кожну з них.

Причини походів вікінгів

Нестача у Скандинавії земель, придатних для сільського господарства

Розвиток торгівлі та мореплавання у скандинавів, прогрес у суднобудуванні

Прагнення родової знаті і верхівки племен до збагачення і політичного впливу

Політична слабкість сусідніх країн

З IX ст. нормани почали заселяти пустельний острів, який назвали Ісландією — «Льодовою країною». У X ст. один із вікінгів, Ейрік Рудий, знайшов невідому землю, яку нормани назвали «Зеленою країною» — Гренландією. Син Ейріка близько 1000 р. досяг узбережжя Північної Америки. Лейв назвав цей край Вінланд — «Країна винограду». Втім закріпитися в Північній Америці норманам так і не вдалося, а шлях до «Країни винограду» незабаром був надовго забутий.

Ще з IX ст. вікінги здійснювали грабіжницькі набіги на території Франції й Німеччини, спустошували узбережжя Піренейського півострова та Італії. Недарма в Європі молилися «Боже, врятуй нас від жорстокості норманів!» У X ст. французький король навіть змушений був віддати конунгу Роллону північну частину Франції. Утворена область дістала назву герцогство *Нормандія*, а її завойовників стали називати *нормандцями*. Вони швидко змішалися з французами, перейняли їхню мову, звичаї та прийняли християнство. Вони не лише воювали, а й торгували і знайомилися з іншими землями, європейськими культурами, увяленнями про світ і новими знаннями.

Згодом вихідці з Нормандії захопили південну частину Італії й острів Сицилію, де заснували Сицилійське королівство. Нормани, які осіли в Європі, створюють власні королівства, а в самій Скандинавії формуються держави в Данії, Норвегії та Швеції.

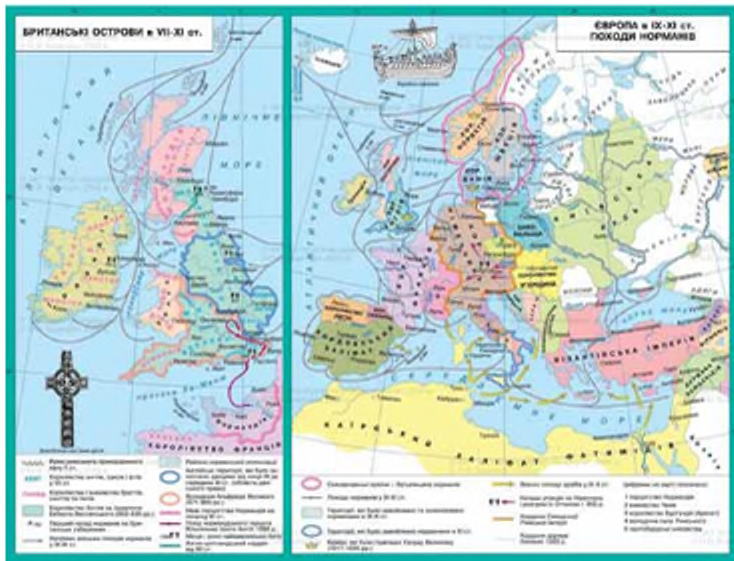

Ейрік Рудий
(середньовічне зображення)

Покажіть на карті моря, напрямки походів вікінгів та створені ними держави, про які йдеться в тексті.

Набіги вікінгів поступово припинились лише в XI ст.

2. НОРМАНСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ. ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК

На основі тексту, документа та ілюстрацій розкажіть, коли і яким чином нормандці завоювали Англію. Визначте, чому норманам вдалося перемогти в битві при Гастингсі.

Вікінги постійно нападали на Британські острови. У другій половині IX ст. герцогство Нормандія вступило в боротьбу за панування в Англії. Скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм заявив про свої претензії на англійський престол. Восени 1066 р. Вільгельм (1066—1087), зібравши рицарів з різних країн Європи, висадився на півдні Британії. Долю Англії та її принца Гарольда було вирішено у битві біля Гастингса.

З «ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ АНГЛІЇ» АБО ХРОНІКИ ВІД 1066 ДО 1259» (XIII ст.)

Англи... піші, озброєні своїми двогострими сокирами, і, з'єднавши свої щити... утворили непроникну стіну... Гарольд — також піший стояв разом із братами біля свого прапора, щоб... нікому не спало на думку втікати... Билися несамовито... обидві сторони... не хотіли поступатися... Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англи розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами... Нормандці, повернувши проти ворогів, напали на них і, у свою чергу, змусили бігти англів... Утім, перемога не схилилася рішуче ні на один, ні на другий бік... Врешті-решт Гарольда було поранено стрілою в голову, і він упав на полі битви і тим надав перемогу нормандцям...

Фрагменти гобелена з Байо²

1. Кораблі вікінгів та битва біля Гастінгса
2. Зустріч саксів і норманів на полі бою
3. Момент битви
4. Загибель Гарольда

Після поразки Гарольда під Гастінгсом Лондон здався на милість переможцям. А нормандський герцог став королем Англії й увійшов в історію як *Вільгельм Завойовник*.

² Гобелен з Байо — шмат вишитої тканини, розміром 0,5 на 68,38 метри, на якому зображено події, що передували завоюванню Англії норманами, і власне завоювання, а також пояснювальні написи, писані латиною. Вважається важливим джерелом з історії цього періоду.

На основі тексту поясніть, як змінилося життя в Англії після норманського завоювання.

Вільгельм I
Завойовник.
Портрет невідомого
автора

Норманське завоювання не залишило життя Англії без змін. Насамперед, норманська верхівка розмовляла французькою, а місцеве населення — давньоанглійською, тож завойовники та переможці не розуміли й ненавиділи один одного. Прагнучи не допустити роздрібленості країни і зміцнити королівську владу, Вільгельм вимагав, аби не тільки барони, а й усі рицарі присягали йому як васали. Територію країни було поділено на дрібні графства, землі в яких роздавалися воїнам. Нормани будували замки-фортеці й жорстоко придушували будь-які спроби опору місцевого населення.

Вільгельм Завойовник увів посади *шерифів* — чиновників, відповідальних за збір податків, яких призначав король. Згодом вони стали командувати місцевим військом й очолювати суд.

Першим у середньовічній Європі він наказав провести перепис населення, щоб уточнити кількість своїх підданих і розмір їхнього майна, яке обкладалося податком. Призначені королем переписувачі вимагали, щоб місцеві жителі говорили їм тільки правду, як на Страшному суді, тому матеріали перепису дістали назву «Книга Страшного суду».

Французьке походження правителів тісніше пов'язало Англію з континентальною Європою і заклало основу для суперництва з Францією, яке тривало протягом багатьох століть.

1) Доповнивши речення, порівняйте тексти, які у вас утворилися.

Доба вікінгів охоплює... Вікінгами називали... Особливостями їхнього способу життя було... Причинами походів вікінгів були... Території, які відкрили вікінги — це... Державами, які заснували вікінги, були... Унаслідок походів вікінгів... Привід до походу Вільгельма в Англію — це... Остаточною перемогою Вільгельма Завойовника стала... у... році. Норманське завоювання Англії привело до... Значення походів вікінгів полягає у... В українській мові збереглося слово, що походить від скандинавського «конунг» — це...

2) Пригадайте і розкажіть, які художні фільми чи літературні твори про цей історичний період ви знаєте. Наскільки зображене в художньому творі відповідає історичній правді?

Пам'ятник
Вільгельму
Завойовнику
у Фалезі
(Франція)

§ 14. Хрестові походи. Взаємовідносини європейського та східного світів

1. ПРИЧИНИ І ПОЧАТОК ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Поставте до пункту 3—4 запитання. Обговоріть із сусідом по партії відповіді на них. Найважливіші та найцікавіші запитання й відповіді представте класу.

Свята земля — назва Палестини, де знаходиться Єрусалим.

У листопаді 1095 р. в місті Клермон перед численною юрбою виступив папа римський Урбан II. Він заявив, що Свята земля з її головною

святинею — Гробом Господнім у Єрусалимі — захоплена турками-сельджуками.

На основі документа визначте основні ідеї промови папи Урбана II та рішення Клермонського собору.

З ВИСТУПУ ПАПИ УРБАНА II НА КЛЕРМОНСЬКОМУ СОБОРІ

Народ чужоземний, далекий від Бога, спустошив землі християн... а храми Божі знищив. Вас надихає на подвиги велич і слава Карла Великого... та інших владителів. Особливо ж вас закликає свята гробниця Спасителя і Господа нашого, якою вслідують нечестиві нарсди... Відправляйтеся до Святого Гробу, вихопіть святу землю в нечестивого нарсду, підкоріть її собі. Єрусалим... не припиняє молитви, аби ви допомогли йому...

Усім, хто йдуть туди, у разі їхньої смерті на суші чи на морі, чи в бок з поганцями, віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, хто йдуть як уповноважені Бога.

З ПОСТАНОВИ КЛЕРМОНСЬКОГО СОБОРУ ПРО ХРЕСТОВИЙ ПОХІД (1095)

Усякому, хто тільки зради сбитниці, а не заради здобуття грошей і пошани піде в Єрусалим для звільнення Божої церкви, цей шлях буде визнаватися за цілковите покаяння.

Виступ папи Урбана на Клермонському соборі
(середньовічна мініатюра)

Цей заклик був гаряче підтриманий, а слова «Так хоче Бог!» об'єднали найрізноманітніші стани європейського суспільства. На знак готовності негайно вирушити в похід чоловіки нашивали на одяг хрести з червоної тканини. Відтак воїнів стали називати *хрестоносцями*. Розпочалася епоха **Хрестових походів**.

Хрестові походи — організований і підтриманий католицькою церквою масовий військовий рух XI—XIII ст., що здійснювався під гаслом «Визволення Гробу Господнього від мусульман».

На основі тексту й ілюстрації визначте, що ж змушувало різних людей з усіх християнських країн вирушати в далеку, незвідану путь.

ПРИЧИНИ УЧАСТІ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ У ХРЕСТОВИХ ПОХОДАХ

— Християни мріяли про звільнення Гробу Господнього від мусульман, що давало їм можливість дістатися омріяних Святих місць, одержати відпущення гріхів і райське блаженство.

Молодші сини феодалів-землевласників, котрі не одержали в спадщину феоду, прагнули прославитися на Сході та розбагатіти.

— Великі феодали прагнули розширити свої володіння за рахунок земель на східному узбережжі Середземного моря.

— Духовенство бажало нових територій та зміцнення авторитету католицької церкви.

— Селяни, які страждали від непомірних повинностей, сподівались одержати в Палестині наділ та особисту свободу.

— Купці сподівалися на нові прибутки від торгівлі зі східними країнами.

Aliter plus sit agmentum ipius ampes. Quis
ita pectore rebustion. Sclant p. a. d. d. d. d.

Cum estur lunoit dionit in lano
Tancuadon-23-105-101-101-101

Рицарі вирушають у хрестовий похід
(середньовічна мініатюра)

Як пов'язані між собою сюжети ілюстрацій? Як озброєні воїни?

1. Папа Урбан II закликає йти в Хрестовий похід (середньовічна мініатюра)
2. Храм Гробу Господнього в Єрусалимі
3. Хрестоносці (сучасна реконструкція)
4. Мусульманські воїни (середньовічна мініатюра)

Усього протягом XI—XIII ст. відбулося вісім Хрестових походів. Найвідоміші — це перший і четвертий.

2. ПЕРШИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Порівняйте мрії перших хрестоносців із подіями реального життя. Поясніть, чому перший етап хрестових походів називають народним.

Турки б'ють учасників Хрестового походу бідноти в Сивито (книжкова мініатюра XV ст.)

Не дочекавшись рицарів, першими навесні 1096 р. до Палестини вирушили французькі й німецькі селяни на чолі з монахом Петром Пустельником. Продавши майно, тисячі бідняків разом із сім'ями подалися до Святої землі. Вони, звичайно, не знали, де саме вона є, і тому біля кожного міста питали: «Це не Єрусалим?». Вічно голодні, грабуючи по дорозі міста у села, убиваючи всіх, кого вважали ворогами, бідняки дісталися Константинополя. Озброєні сокирами, вилами й палицями, у першому ж бою з турками-сельджуками вони майже всі загинули.

А влітку й восени того ж 1096 року до Святої землі вирушило рицарство Франції, Німеччини, Італії та інших країн разом із посланцями Папи Римського і купцями. Так почався *Перший Хрестовий похід*. Попри

те, що у хрестоносців не було єдиного командування, вони мали добре підготовлене військо, оснащене спеціальними облоговими баштами для здобуття міст. Щоправда, багатьом рицарям довелося продати свої маєтності, аби озброїтися і вирушити в похід.

Долаючи спрагу, голод і хвороби, лише через три роки рицарі підійшли до Єрусалима. Увірвавшись після штурму в місто, хрестоносці зчинили там страшну різанину, а їхня жадібність і жорстокість не знали меж.

Спираючись на ілюстрацію, опишіть, як був укріплений Єрусалим. Зробіть припущення, яку зброю могли застосовувати рицарі під час облоги міста.

Штурм Єрусалима
(середньовічний малюнок)

Середньовічна облогова машина: камнемет (сучасна реконструкція)

Нарешті мету Першого Хрестового походу було досягнуто: у звільненому від турків Єрусалимі хрестоносці преклонили коліна біля храму Гробу Господнього.

Радісна звістка про взяття Єрусалима облетіла всю Європу. Рицарів прославляли як мужніх і безстрашних героїв, а їхній приклад надихав нових учасників до походів.

На захоплених територіях хрестоносці утворили чотири держави. Найвпливовішою серед них було королівство Єрусалимське, в якому запанували феодальні порядки. Населення не бажало підкорятися рицарям, тому їхня влада не була міцною. Незабаром французькі й німецькі феодали були розгромлені турками-сельджуками.

Штурм Іерусаліму
під час
I Хрестового походу

Покажіть на карті напрямки першого Хрестового походу: звідки він почався, територіями яких європейських держав пройшли рицарі? Як хрестоносці дісталися Святих місць? Знайдіть і назвіть держави, утворені хрестоносцями.

3. ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Поєднайте інформацію кількох історичних джерел: карти «Перший, Третій і Четвертий Хрестові походи (XI—XIII ст.)», документа й ілюстрації, та складіть розповідь-хроніку про перебіг подій Четвертого Хрестового походу.

Наприкінці XII ст. відоме італійське місто Венеція та Константинополь вели боротьбу за першість у Середземному морі. Венеціанці вирішили використати хрестоносців, щоб витіснити Візантію з торговельних шляхів. Тому замість звільнення Святої землі від мусульман, лицарське військо взяло в облогу столицю Візантії. У 1204 р. Константинополь був захоплений хрестоносцями. Уперше за свою історію це місто не витримало облоги.

ВИЗАНТІЙСЬКИЙ ІСТОРИК ПРО ПОГРАБУВАННЯ ХРЕСТОНОСЦЯМИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Про пограбування головного храму (святої Софії) не можна байдуже навіть слухати. Коштовні речі надзвичайної краси було порубане на шматки і поділене між воїнами. Коли їм потрібно було вивезти з храму сяйменний посуд, предмети надзвичайної майстерності та рідкості, срібло і золото, вони везли у притвори храмів мулів і коней із сідлами.

Важко й неможливо було пом'якшити благаннями і вмилюєвими цей варварський народ. Кожен мусив боятися за своє життя; на вулицях — плач, крики і стогів, на роздоріжжях — ридання, у храмах — жалібні голосіння. Отак-от чинили беззаконня західні війська, всіх позбавляючи грошей та майна, житла та одягу.

1. Ян Тинторетто. Штурм Константинополя хрестоносцями
2. Гюстав Доре. Хрестоносці штурмують Константинополь

Після перемоги рицарі вирішили не йти на Єрусалим, а залишитися на території Візантії, створивши свою державу — Латинську імперію, що проіснувала майже 50 років. Серед хрестоносців, які брали участь у цьому поході, більшість були французами, відтоді на Сході всіх європейців називали *франками*.

Розгром Константинополя призвів до повного занепаду Візантії. Ці події, на думку багатьох істориків, остаточно закріпили розкол християнства на західне — *католицьке*, і східне — *православне*.

4. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ І ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СХІДНОГО СВІТІВ

У чому полягали взаємовідносини європейського та східного світів під час хрестових походів? Які з них ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свою точку зору.

Хрестові походи, що тривали близько 200 років, носили міжнародний характер, адже в них брали участь рицарі з багатьох країн Європи: французи, німці, англійці, іспанці тощо. Але, попри всі намагання хрестоносців, відвоювати Святу Землю їм так і не вдалося. До того ж, усі їхні походи супроводжувалися зруйнуваннями, грабунками і вбивствами тисяч людей. Незалежно від релігії, що її сповідували, жертвами ставали і християни, і мусульмани, й іудеї.

Однак, хрестові походи сприяли і позитивній взаємодії європейської та східної цивілізацій. Значно поживилася і завдяки створенню нових карт стала безпечнішою торгівля на Середземному морі, що було вигідно і Сходу, і Заходу. Різні народи більше дізнавалися один про одного, про навколишній світ, обмінювалися знаннями, що сприяло піднесенню національних культур.

Від арабів європейці навчилися виготовляти сталь і дзеркала, килими і шовкової тканини. На Сході були запозичені вітряки і голубина пошта. Відбулися зміни в господарстві та способі життя європейців. Унаслідок Хрестових походів в Європі почали вживати рис, гречку, лимони, абрикоси та кавуни. Хрестоносці, які побували на Сході, уперше скуштували тростинний цукор і познайомилися з його виробництвом. У європейські звичаї увійшли лазні й навіть дуже корисна звичка мити руки перед їжею.

Унаслідок Хрестових походів частина селян звільнилася від кріпацтва. Католицька церква сприяла утворенню духовно-рицарських орденів³.

А в сучасному світі Хрестові походи — одна з найпопулярніших тем у мистецтві та літературі. До їхньої історії постійно звертаються дослідники, політики, діячі церкви. На початку 2000-х Папа римський Іоанн Павло II просив вибачення за насильства, здійснені під час Хрестових походів.

³ Про діяльність цих об'єднань ви дізнаєтеся на наступних уроках.

Поясніть, як у наведених ілюстраціях відображено взаємодію мусульманської та християнської культури?

1. Християнин і мусульманин грають в шахи (*Середньовічна мініатюра*)
2. Середньовічний корабель (*сучасна реконструкція*)
3. Вітряки в Ламанчі (*Іспанія*)
4. Церква з м. Брюгге, де зберігається вивезена з Ієрусалиму святиня «Краплі крові Господа»

1. Чому військовий рух XI—XIII ст. називається Хрестовими походами?
2. Назвіть хронологічні межі Хрестових походів.
3. Чим Четвертий Хрестовий похід відрізнявся від інших?

4. Поясніть причини Хрестових походів.
5. Поміркуйте, у якому значенні поняття «Хрестові походи» використовували європейці, а в якому — араби.
6. Наведіть приклади взаємовпливу держав і народів під час Хрестових походів.
7. Висловіть судження щодо значення Хрестових походів.

Спираючись на текст, складіть у зошиті порівняльну таблицю: «Позитивні та негативні наслідки Хрестових походів».

Позитивні наслідки Хрестових походів	Негативні наслідки Хрестових походів
--------------------------------------	--------------------------------------

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Відомі історичні діячі — учасники походів

Середина 12 століття.

Майже через 100 років після Першого хрестового походу Єрусалим був знову завойований мусульманами. Це стало причиною Третього Хрестового походу, який очолили наймогутніші європейські правителі — імператор Фрідріх I Барбаросса, англійський і французький королі Річард I Левове Серце і Філіпп II Август. Їм протистояв один з найвідоміших діячів Сходу Саладин. Кожен з цих правителів ще за життя став легендою. Проте Фрідріх I Барбаросса загинув по дорозі. А Річард I Левове Серце і Філіпп II Август не змогли порозумітися між собою, і похід також зазнав невдачі.

Дитячий Хрестовий похід

У 1212 р. відбувся навіть дитячий Хрестовий похід: тисячі дітей із Франції і Німеччини рушили у Святу землю. Діти не були озброєні й не збиралися воювати. Їх переконали, що Єрусалим сам упаде перед ними. Але і цей Хрестовий похід закінчився трагедією. Купці, що взялися доставити дітей у Палестину, обдурили їх. Замість Святої землі кораблі пристали в Єгипті, де дітей продали в рабство.

§ 15. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

1. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ

Працюючи в парах, визначте, що таке феодальна роздробленість і якими були її причини. Ознайомте зі своїми думками однокласників.

Яким би різноманітним не був історичний шлях європейських держав, на кожному етапі більшість з них мали спільні характеристики розвитку. Так, IX—XV ст. стали добою якісних змін для більшості з них.

Ранні європейські монархії були великими, проте не міцними. У IX—X ст. Західна Європа вступила на шлях *феодальної роздробленості* — розпаду великих держав на низку дрібних володінь.

Про якого діяча йдеться на початку документа? Як ставиться автор документа до роздроблення франкської держави? Як ви вважаєте, чому?

ІЗ ТВОРУ «СКАРГА ПРО РОЗДІЛ ІМПЕРІЇ» ДИЯКОНА ФЛОРА ЛЮНСЬКОГО (XI ст.)

Франкська нація сяяла в очах усього світу. Іноземні королівства... посилали до неї посольства. [У] Римі її голова, міцний підтримкою Христа, отримав свою діядему як апостольський дарунок... Але тепер ця велика держава в занепаді, втратила відразу і свій блиск, і найменування імперії; держава, яка ще недавно була єдиною, поділена на три частини, і нікого вже не можна вважати імператором; замість государя — дрібні правителі, замість держави — один лише шматочок. Загальний добробут зник, кожен переймається власними інтересами...

Роздробленість держав була спричинена кількома важливими процесами, що відбувалися в країнах Європи.

У кожному феодальному володінні залежні селяни забезпечували власника продуктами харчування і ремісничими виробами. Торгівля була розвинута слабо, адже феодали купували тільки те, що не вироблялось у них в маєтку. Тож феодальне землеволодіння перетворювалося на маленький замкнений світ, де панувало натуральне господарство. Такий спосіб ведення господарства надавав феодалам майже повну економічну незалежність, а зв'язки між окремими частинами держави були вкрай слабкими.

Посиленню феодальної роздробленості значною мірою сприяла і практика наділяти всіх синів монархів частиною батьківських земель.

Послаблена королівська влада вже не могла контролювати землі, що належали сеньйорам. Монархи, розплачуючись із феодалами за службу земельними наділами, неминуче створювали умови для появи незалежних великих землевласників, їх замків, васалів і власного війська. Таким чином сеньйорії перетворювалися на маленькі держави, де феодали збирали податки із залежного населення, вели війни, видавали укази й навіть карбували власні гроші. Тому, наприклад, герцогів і графів⁴ називали ще «феодалами в короні», а короля — лише «першим серед рівних».

Які кошмари наснилися королю, молодшому сину Вільгельма Завойовника? Про що вони свідчили? Хто зазіхав на владу королів?

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРОНІКА ПРО КОШМАР ГЕНРІХА І АНГЛІЙСЬКОГО

Спершу він побачив натовп озброєних селян, що оточили його ложе. Вони скреготали зубами і, погрожуючи королю, викрикували свої скарги. Потім багато рицарів у латах і шоломах, озброєних списами, дротиками і стрілами погрожували його вбити. І насамкінець, натовп архієпископів, єпископів, абатів, деканів і пріорів обступили його постіль, піднявши на нього свої посохи.

Між невеличкими «державами» часто спалахували міжусобні війни. Деякі феодали намагалися захопити сусідні землі, зробити їхніх володарів своїми підданими. Король зазвичай не мав сил, щоб приборкати своїх непокірних слуг. Найбільше потерпали від таких війн селяни, чії поля витоптувались, а будинки спалювались.

Водночас, унаслідок процесів роздробленості, які були характерними для багатьох європейських країн, у Європі виникли нові держави і народи з власною культурою та способом життя.

⁴ Герцоги, графи — найвищі титули у феодальній ієрархії.

2. СТАНОВА МОНАРХІЯ

Що таке централізація влади, яка відбувалась у XIII—XIV ст.? Якими були її причини? Чому монархії, що склалися, історики називають становими?

Якими б сильними не були феодалі, роздробленість не могла тривати вічно. У XIII ст. в багатьох європейських країнах формується розуміння необхідності міцної королівської влади.

У період розвинутого Середньовіччя в Західній Європі знову почалося її зміцнення. Королівська влада перетворилася на грізну силу, що долала опір непокірних феодалів. Поступово склалися єдині для всієї країни органи управління, закони та податки, що свідчило про початок процесу *централізації* держав.

На основі схеми назвіть чинники централізації. Поясніть, які верстви населення і чому були зацікавлені у зміцненні королівської влади.

Чинники зміцнення королівської влади

Швидке зростання міст, населення яких, у першу чергу ремісники й купці, були зацікавлені в міцній королівській владі, адже королі намагалися зменшити свавілля феодалів.

Фінансова підтримка короля міським населенням через сплату податків, які поповнювали казну і давали можливість королю утримувати власних чиновників.

Утримання королями боекздатного й дисциплінованого війська, на яке можна було опертися в боротьбі з непокірними васалами.

Підтримка короля дрібними феодалами, які шукали захисту від свавілля могутніх сусідів.

Зробіть припущення, хто і що зображено на середньовічних малюнках. Як і чому ці верства населення могли ставитися до міцної влади? Закінчіть речення, наприклад: «Міста були зацікавлені в міцній владі тому, що...».

Поступово влада зосередилася в руках короля. Проте він був змушений звертатися за підтримкою до найвпливовіших станів тогочасного суспільства. У XII—XV ст. почали створюватися нові органи влади, у яких брали участь не лише феодала, а й представники третього стану: городяни, купці, банкіри. Тому й ці органи, і монархії називалися *становими*.

Станова монархія — централізована держава, у якій влада монарха спирається на станово-представницькі органи влади.

Система суду в середньовічній Європі також розподілялася за станами, а отже: феодала мали свій суд, духовенство — свій, а городяни — свій. Виняток становили лише селяни: вони підлягали судовій владі своїх панів та призначуваних ними суддів. Сеньйор міг на власний розсуд милувати чи карати підданих. Найвищим суддею був король. Якщо справа була заплутаною, король призначав так званий Божий суд — змагання між двома сторонами, що не порозумілися. Рицар міг брати участь у двобій сам чи виставити свого бійця. Вигравав справу той, хто перемагав у поєдинку.

Часто за вироком суду правих і винуватих виявляли шляхом випробувань окропом, розпеченим залізом тощо. Пізніше такі випробування на вимогу церкви було скасовано.

Поєднавши інформацію мініатюри і документу, поясніть. Хто і кому виносить вирок? Які елементи середньовічного суду представлені на мініатюрі? Чи було справедливим рішенням суду, що виносилося на основі поданого нижче закону? Чому?

Суд у Середні віки
(середньовічна мініатюра)

ІЗ ЗАКОНУ ПРО ВИПРОБУВАННЯ РОЗПЕЧЕНИМ ЗАЛІЗОМ

Залізний брусск, призначений для випробування в суді... має бути завдовжки з долоню, товщиною — у два пальці. Той, кого випробовують, повинен... взяти залізо й зробити, тримаючи його в руці, дев'ять кроків, а потім поволі опустити його на землю...

Відразу після того, як він покладе брусск, суддя повинен змастити воском ту руку, в якій той тримав залізо, й обграти її клоччям чи лляними вичісками, а зверху перев'язати тканиною. Зробивши це, суддя повинен... через три дні після цього оглянути його руку. Якщо на ній залишилися сліди опіку, того, хто не витримав випробування, слід спалити живцем чи покарати інакше за вироком суду.

3. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ

Визначте особливості європейських станово-представницьких органів і їхню роль у житті країни.

Станово-представницькі органи відігравали важливу роль у розвитку середньовічної Європи, хоча й виконували лише дорадчі функції. Їх рішення не було обов'язковими для виконання, а слугувало лише порадами для королівської влади. Разом з тим, станові органи намагалися контролювати прийняття законів і нових податків, питання оголошення війни і миру та престолонаслідування. У більшості країн вони працювали не регулярно, а скликалися королями в найскладніших для країни ситуаціях. Станові органи називалися по-різному, однак загальним для них стало слово «парламент» (із французької — говорити).

Парламент — найвищий виборний орган державної влади, у якому представники різних верств населення обговорюють і приймають закони, що регулюють життя країни.

Як середньовічний художник побачив засідання парламенту? Як виглядає сучасна зала парламенту і чому саме так?

Засідання англійського парламенту
(середньовічний малюнок)

Назвіть і порівняйте на основі таблиці: коли і які представницькі органи виникли в різних європейських країнах? Зробіть висновки про розвиток парламентаризму в Європі.

Станово-представницькі органи в європейських країнах

Країна	Час утворення	Назва
Іспанія (Кастилія)	1188 р.	Кортеси
Англія	1265 р.	Парламент
Франція	1302 р.	Генеральні штати
Швеція	1435 р.	Ріксдаг
Німеччина	XV ст.	Рейхстаг
Нідерланди	1463 р.	Генеральні штати
Польща	кінець XIV—XV ст.	Сейм

1. У який період була поширена феодална роздробленість?
2. Чому нові органи й монархія називалися станово-представницькими?
3. Доберіть синоніми до слова парламент.

4. Обґрунтуйте зв'язок між причинами та наслідками процесів роздробленості.
5. Що сприяло процесам централізації в європейських країнах?
6. Висловіть судження щодо значення виникнення парламентів у країнах Європи.

1. Назвіть найсуттєвіші, на вашу думку, зміни, що відбувались у розвитку держав у Середні віки.
2. Складіть причинно-наслідкову схему розвитку середньовічного суспільства, використовуючи слова і словосполучення: централізована держава, роздробленість, станові органи, натуральне господарство, розвиток міст.

§ 16. Англія та Франція у XIII—XV ст.

1. АНГЛІЯ У XII—IV СТ. ГЕНРИХ II ПЛАНТАГЕНЕТ

Яким чином вдалося Генріху II зміцнити королівську владу? Як це вплинуло на подальший розвиток Англії?

У другій половині XII ст. англійський престол обіймав Генріх II Плантагенет (1154—1189). Генріх був талановитим правителем, мав чудову пам'ять і володів шістьма мовами, утім, не знав англійської. Водночас був невибагливим, нехтував зручностями та виявляв неабияку енергію і працьовитість. Завдяки вдалому одруженню, мав великі земельні володіння не тільки в Англії, а й у Франції.

Для зміцнення влади Генріх збільшив повноваження *шерифів* — від-

Прізвисько Плантагенет, що стало іменем нової династії, Генріх II успадкував від батька, який прикрашав свій шолом гілкою рослини жовтого дрочу (лат. *plantagenista*). Плантагенети правили Англією в 1154—1399 рр.

Суд присяжних — суд, у якому беруть участь присяжні засідателі — люди, котрі на певний час залучаються до участі в розгляді судових справ.

Генрих II Плантагенето.
Портрет художника
XX ст.

даних королю управителів графств, і запровадив важливі реформи. Військова — полягала в частковому або навіть повному звільненні феодалів від військової служби. Натомість із них утримували спеціальний податок — «щитові гроші», на які король наймав армію, підпорядковану тільки йому. Унаслідок цієї реформи, залежність короля від феодалів значно зменшувалась.

Суть судової реформи полягала в тому, що кожна вільна людина могла за певну плату перенести розгляд своєї справи із суду феодала до суду короля. Розслідування в королівському суді проводили 12 місцевих жителів, які присягали на Біблії в тому, що чесно вестимуть справу. Відтак цей суд назвали *судом присяжних*.

Статуя Симона де Монфора на часовій башті в м. Лестер

Так в Англії поступово складалося *загальне право* — єдині для всієї країни закони.

На початку XIII ст. з одним із наступників Генріха II королем **Іоанном Безземельним** була підписана своєрідна угода з народом Англії — **Велика харгія вольностей**⁶.

А вже у другій половині XIII ст. Англія пережила громадянську війну між прихильниками обмеження влади короля і військами монарха. Армія баронів, городян та рицарів під проводом графа Симона де Монфора здобула перемогу над військом короля. У 1265 р. Монфор, аби мати підтримку населення, уперше скликав парламент. Тому Англія вважається батьківщиною європейського парламентаризму.

2. ФРАНЦІЯ У XII — XIV ст. ФІЛІПП IV КРАСИВИЙ

Працюючи з текстом у парах, виділіть і коротко запишіть основні події, з якими пов'язано правління Філіппа IV Красивого. Порівняйте свої записи.

Філіпп IV

У X ст. західнофранкське королівство стало називатися Францією. Важливу роль у житті королівства Франції у XII–XIII ст. відіграли королі Філіпп II Август і Людовик IX Святий. Обидва монарха намагалися подолати роздробленість країни, зміцнити королівську владу, суд і грошову систему.

Його наступника **Філіппа IV (1285–1314)** за гарну зовнішність прозвали **Красивим**. Він був рішучим та жорстоким політиком і досягав мети за будь-яку ціну. За часи його правління до королівства були приєднані багаті графства на півдні Франції — Шампань і Наварра.

Філіппу IV постійно бракувало грошей. Він навіть оподаткував землі монастирів, за що був відлучений від церкви папою римським.

У 1302 р. Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою всіх станів у своїй політиці, уперше скликав **Генеральні штати**.

⁶ З її змістом і значенням ви детально ознайомитеся під час наступного практичного заняття.

Генеральні штати — станово-представницький орган Франції, де окремо засідали представники трьох станів. Традиційно основна функція зводилася до питань прийняття нових податків.

Генеральні штати стали підтримкою королівської влади у Франції.

Як Філіп пояснює причини скликання Генеральних штатів?

ІЗ ГРАМОТИ ФІЛІПА ІV КРАСИВОГО ПРО ЗАПРОШЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІД МІСТ НА ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ

Бажаючи обговорити з прелатами⁶, баронами та іншими нашими і нашого королівства підданими складні питання, наказуємо містам і містечкам обрати по два чи три з кращих і досвідчених людей, які мають з'явитися в неділю, перед Вербним тижнем до Парижа для спільного з ними обговорення, прийняття до відома, виконання, схвалення того, що вже нами було вирішено.

3. НАЙТРИВАЛІША ВІЙНА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Обговоріть: які були причини Столітньої війни? Чому французькі війська тривалий час зазнавали поразки? Чому Франція змогла здобути перемогу?

У XIV ст. розпочалася **Столітня війна (1337—1453)**.

Столітня війна (1337—1453) — війна між Англією і Францією, найтриваліша в історії людства. Завершилася перемогою Франції.

Вона була викликана кількома причинами. Англійський король мріяв зайняти французький престол. А Франція — приєднати південно-за-

⁶ Прелат — представник вищого духовенства.

хідні землі, перебування яких під владою Англії заважало французьким правителям завершити об'єднання країни. Крім того, і Англія, і Франція мріяли захопити економічно розвинену Фландрію⁷.

У 1337 р. Англія оголосила війну Франції. Невелика, але організована й дисциплінована англійська армія, вдало поєднуючи дії піхоти і рицарства, виявилася більш підготовленою до військових дій. Французька армія, хоч і була чисельніша за англійську, проте не мала єдиного командування, зневажала військову дисципліну, а феодалаи зверхньо ставилися до селян.

У початковий період війни англійська армія і флот здобули кілька важливих перемог: потопили більшу частину французького флоту, розгромили французьку армію біля Кресі, що дало змогу захопити порт Кале — «морські ворота Франції», а в 1356 р. при Пуатьє — навіть полонили французького короля.

Покажіть на карті території Англії та Франції напередодні війни. Знайдіть Фландрію та поясніть чому, через цю територію виникали суперечки між Англією та Францією. Покажіть місця вказаних у тексті битв й оцініть масштаб військових дій у перший період війни.

⁷ Фландрія — історична область у Північно-Західній Європі (сучасні Нідерланди, Бельгія, Франція); у середні віки — невелика феодальна держава.

Захоплення Кале дало можливість англійцям закріпитися у Фландрії, звідки вони нападали на французькі області, спалювали та грабували міста і села. Для Франції настали складні часи: її армія була знищена, скарбниця спорожніла, значну частину країни захопили англійці. Але французи не здавалися.

Роздивіться малюнки і розкажіть про зображене. Яке враження вони на вас справляють? Які наслідки, на вашу думку, така довготривала війна мала для населення?

1. Штурм фортеці
2. Морська битва при Слейсі, коли був розгромлений флот Франції

Війна тривала із змінним успіхом для обох країн. Проте в 1415 р. Англія розгромила французьке військо під Азенкуром і нав'язала французам мирний договір, за яким Франція й Англія об'єднувалися, а правителем держави тимчасово ставав англійський король.

Однак спадкоємець французького престолу — дофін⁶ Карл VII, продовжив боротьбу. Доля Франції вирішувалася під стінами фортеці Орлеан, яку англійці тримали в облозі. І тут до Карла VII з'явилася вісімнадцятирічна дівчина на ім'я Жанна д'Арк.

Глибоко віруюча Жанна, була впевнена, що саме її обрано Богом для спасіння Франції. Їй вдалося переконати в цьому й військових, тож вона отримала загін і за підтримки досвідчених воєначальників нанесла кілька поразок англійцям. Її хо-

Жанна д'Арк
(мініатюра
другої половини XV ст.)

⁶ Дофін — титул спадкоємців французького престолу.

робіть і впевненість у перемозі так надихнули воїнів, що за десять днів квітня — травня 1429 р. було знято облогу з Орлеана, яка перед тим тривала більше ніж півроку. Відтоді Жанну стали називати Орлеанською дівочою.

Жанна переконала Карла VII вирушити в похід на Реймс — місто, де здавна коронувалися французькі королі. Під час церемонії коронації поблизу короля стояла Жанна з прапором у руках.

Проте в наступному році Жанну захопили в полон бургундці⁹ і продали її англійцям. Проти неї був організований судовий процес, на якому дівчину звинуватили в чаклунстві, пояснюючи перемоги французів допомогою диявола. На слідстві дівчина відповідала на всі запитання вчених богословів мужньо і розумно. Однак Жанну д'Арк спалили в Руані, так і не довівши її вини.

Розкажіть історію Жанни, спираючись на текст та ілюстрації. Які думки, почуття вона у вас викликає? Поясніть, чому Жанна д'Арк вважається національною героїнею Франції.

1. Жанна на стінах Орлеана
2. В'їзд Жанни до Орлеана
3. Страта Жанни д'Арк

Після загибелі Жанни д'Арк визвольна війна розгорнулася з новою силою. Король Карл VII створив постійну армію, збільшив артилерію і зміцнив дисципліну. Французька армія успішно виганяла англійців з країни. У 1453 р. Столітня війна завершилася, територію Франції було визволено, лише портом Кале ще століття володіли англійці.

⁹ Бургундія — середньовічна держава на сході сучасної Франції. Бургундці були противниками Карла VII.

4. НАСЛІДКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ ДЛЯ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ

Порівняйте наслідки Столітньої війни для Англії та Франції.

Завдяки перемозі над Англією Франції вдалося завершити об'єднання країни. Наприкінці XV ст. поступово склалися і поширилися єдина французька мова та французька культура.

А до Англії повернулися тисячі розчарованих людей, для яких війна була справою їхнього життя. Незабаром почалася кровопролитна боротьба за владу, яку вели два впливові феодальні роди Ланкастерів і Йорків. За родовими емблемами суперників ця війна дістала назву війни Червоної і Білої троянд (1455—1486). Війна завершилася перемогою Генріха VII Тюдора, далекого родича Ланкастерів. Одружившись із представницею династії Йорків, Генріх VII замирився з їхніми прибічниками і поєднав у своєму гербі обидві троянди — червону й білу. До влади прийшла нова династія Тюдорів, яка правила Англією до початку XVII ст.

1. Коли і навіщо було скликано англійський парламент?
2. Що таке Генеральні штати і за яких обставин їх було скликано вперше?
3. Чому війну між Англією і Францією називають Столітньою, скільки років насправді вона тривала?
4. Чому протистояння в англійському суспільстві в XV столітті отримало назву війни Червоної і Білої троянд?

5. *Визначте основні напрями політики французьких і англійських монархів в XII—XV ст.*
6. *Опишіть життя мешканців Франції та Англії у воєнний час.*
7. *Яку подію в історії Столітньої війни слід вважати переломною? Поясніть, чому ви так вважаєте.*
8. *Чому кінцеву перемогу у війні здобули французи? Висловіть та обґрунтуйте свою думку.*

- Уявіть, що вам запропонували написати сценарій науково-популярного фільму про Столітню війну. Напишіть його сценарій за таким планом:
 - причини війни;
 - хід війни;
 - наслідки війни.
- Дізнайтеся, яке відображення знайшла доля Жанни д'Арк у кінематографі. По можливості, подивіться один із фільмів, присвячених цій героїні. Порівняйте кінематографічний та історичний образи.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Генріх II Плантагенет і Томас Бекет

Намагаючись посилити свій вплив і на англійську церкву, Генріх II зробив її очільником свого друга Томаса Бекета. Ставши архієпископом, Томас Бекет різко перемінився: вірний слуга короля заходився заперечувати право монарха обкладати церкву новими податками і втручати в її справи. Це викликало роздратування монарха: «Невже не знайдеться хтось, хто позбавив би мене від цього попа!» — вигукнув якимось Генріх II. Заклик був почутий придворними і неводовзі Томаса Бекета вбили біля вівтаря Кентерберійського собору. Цей злочин обурило країну, папа римський погрожував королеві відлученням. Генріху II довелося покаятися. А Томаса Бекета згодом оголосили святым.

Філіпп IV Красивий і орден тамплієрів

У постійних пошуках грошей Філіпп IV Красивий звернувся до лицарського ордену тамплієрів, що був великим землевласником, надавав позики королям, феодалам та купцям і зрештою став найбільшим кредитором і банкіром Європи. Крім того, орден будував дороги, церкви і замки.

Філіпп заборгував тамплієрам значні суми. Не бажаючи їх віддавати, король вирішив знищити орден. Його було розпущено, а його верхівку і голову — великого магістра — спалили на вогнищі. Перед смертю великий магістр прокляв Філіппа IV і папу, який схвалив розправу над тамплієрами. Дивно, але і папа, і зовсім не старий Філіпп IV неводовзі померли. Ходили чутки, що в могилу їх звело прокляття великого магістра.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте і поясніть:

- Чому з XI ст. до складу Англії входили землі Франції?
- Які реформи провів Генріх II Плантагенет?

§ 17. Практичне заняття. Велика хартія вольностей

1. ЗА ЯКИХ ОБСТАВИН З'ЯВИЛАСЯ ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ

На основі тексту та документів обговоріть: чому король Іоанн підписав Велику хартію вольностей? Як сам король ставився до цього документа?

Іоанн Безземельний (1167—1216) — четвертий син Генріха II Плантагенета — навіть не сподівався стати королем. Йому було 32 роки, коли він посів престол. Жоден із тогочасних хроністів не знайшов для нього доброго слова.

ІСТОРИК Ш. ПТІ-ДЮТАЙІ

ПРО ІОАННА БЕЗЗЕМЕЛЬНОГО НА ОСНОВІ ХРОНІК

Іоанн був схильний до нападів лютого гніву, під час яких «счі його метали блискавки і він весь синів»... характерною була його нездатність... закінчувати те, що він почав, і залишатися на тій стороні, яку він собі обрав; він зраджував всім, хто намагався залучити його на свій бік: своєму батькові, своєму братові Річарду, своїм союзникам, своїм друзям, своїм баронам... До цієї нестійкості приєднувалися нісенітне зухвальство і цинічна легковажність, що сбуривали духовних осіб: він не був у змозі навіть під час яксь-небудь перемовин, наприклад, коронації його як герцога нормандського, тримати себе пристойно.

Сучасники глузували над ним через те, що Генріх II обділив його при розподілі спадку. Так що Безземельним його прозвали не без підстав.

Підступний Іоанн не раз зраджував своїх прибічників і наживав щоразу нових ворогів. Мір, зібравши з баронів¹⁰ великі «щитові гроші» на оборону, раптом скасувати похід і витратити їх на особисті потреби. Величезні хабарі та зловживання королівських чиновників налаштували проти нього рицарів і городян. Тож Іоанн вирішив, що для відновлен-

¹⁰ Барон — один із титулів феодальної аристократії.

ня авторитету йому потрібна воєнна перемога. Проте війна з Францією виявилася вкрай невдалою, й Іоанн втратив на континенті усі спадкові землі Плантагенетів. Це ще раз підтвердило його прізвисько.

Через конфлікт із папою римським Іоанн Безземельний був відлучений від церкви. Переляканий, він визнав себе васалом папи і зобов'язався щороку сплачувати йому великі гроші. Невдоволені барони, підтримані духовенством, рицарями та городянами повстали, і Лондон відкрив перед ними брами.

У 1215 р., неподалік від Віндзорського палацу англійських королів, барони змусили Іоанна Безземельного підписати грамоту — *Велику хартію вольностей* (Magna Carta), що гарантувала його підданим деякі права і привілеї. Документ виготовили в кількох копіях, аби кожне графство отримало екземпляр із оригінальним підписом короля.

Уже за кілька днів зміст Великої хартії вольностей став відомий по всій країні.

Звісно ж, Іоанн розумів, чим загрожує ця «хартія вольностей». Адже відтепер скасувати проголошені права не міг ані сам монарх, ані Папа Римський. Хартія убезпечила від свавілля короля не тільки знать, а й рицарів, городян і, певною мірою, всіх вільних людей.

Тому Іоанн Безземельний одразу після підписання відмовився її виконувати. Обурені барони оголосили про позбавлення короля влади. Розпочалася війна, у розпалі якої Іоанн Безземельний помер. Конфлікт тривав і після смерті Іоанна, оскільки його син також не збирався виконувати умов хартії.

Хто бере участь у цій події? Як поведуться барони? Чому серед присутніх є представник духовенства? Що поєднує всі три зображення?

1. Іоанн Безземельний підписує Велику хартію вольностей. Ілюстрація з Історії Англії (1902).
2. Фернандо Алонсо. Король Іоанн підписує Велику хартію вольностей (XIX ст.).
3. Король Іоанн підписує Велику хартію вольностей (англійська історична карикатура)

2. ЗМІСТ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТЕЙ

Як виглядала Хартія? Чому вона називається Великою?

З АНГЛІЙСЬКОЇ ВІКШЕДІЇ

Оригінальні статті були написані на пергаменті, латиною. Кожен з них був скріплений великою королівською печаткою за допомогою бджолиного воску і смоли. Більшість з них не збереглася. Оригінали хартії мали суцільний текст. Сучасна нумерація 63 статей була зроблена лише в 1759 р.

Із 63 статей Хартії, що регулювали відносини англійського монарха з його підданими, 30 висловлювали інтереси баронів, 7 — рицарства і верхівки землевласників, 3 — городян. Для контролю за додержанням Хартії король затвердив раду з 25 баронів. Пізніше саме з неї утворився парламент Англії.

Хартія отримала назву Великої, оскільки містила найповніший до того часу перелік вимог про права і свободи різних верств населення, які король змушений був прийняти. Статуї 18 баронів, що примусили короля підписати Хартію, і нині прикрашають Палату лордів Вестмінстерського палацу.

Статуї баронів у Вестмінстерському палаці

Працюючи в парах, на основі аналізу тексту Великої Хартії вольностей заповніть таблицю. Порівняйте свої результати з однокласниками.

Основні питання	Як Хартія захищала інтереси різних верств англійського населення
Які права надавались церкві	
Якими були права вільної людини	
Якими були права загальної ради	
Якими стали права Лондона та інших міст	
Які права надавались купцям	
Як стягувались податки	
Як штрафували людину	

ВИТЯГ ІЗ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТЕЙ

1. По-перше, ми дали перед Богом згоду і підтвердили цією хартією за нас і наших нащадків на віки, щоб англійська церква була вільна... володіла своїми правами і свободами. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших... усі нижчеописані вільності...

12. Ані щитові гроші, ані будь-які інші платежі не повинні стягувати в нашому королівстві інакше, ніж за загальною радою королівства нашого...

13. Місто Лондон... всі інші міста, і бурги, і містечка, і порти мали всі свободи і вільні свої звичаї.

14. Щоби мати загальну раду королівства для призначення нових платежів чи обкладення щитовими грошми, ми накажемо скликати архієпископів, єпископів, абатів, графів, старших баронів нашими листами кожного окремо...

16. Нікого не повинні примушувати нести більшу службу за свій рицарський лен або інше вільне володіння, ніж визначено.

20. Вільна людина буде штрафуватися за дрібний проступок відповідно до виду цього проступку... причому повинно залишатися недоторканим основне майно відповідача...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або відправлена у вигнання, або знедолена в будь-який інший спосіб, і ми не підемо на нього інакше, ніж за законним вироком рівних цій людині та за законом країни.

40. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них і уповільнювати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно та безпечно виїздити з Англії та в'їздити до неї, перебувати та їздити Англією, як суходолом, так і водою для того, щоби купувати і продавати без будь-яких незаконних мит, сплачуючи лише старовинні та справедливі, звичаєм устанвлені мита, за винятком воєнного часу...

61. Ми [король] створюємо... гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства, кого забажають, а ті повинні всіма силами охороняти і змушувати охороняти мир і вольності, які ми їм надали...

Велика хартія вольностей також містила положення про єдність мір і ваг, про заборону стягувати довільні судові мита, заборону чиновникам залучати когось до відповідальності лише за усною заявою без свідків, що заслуговують довіри, та інші гарантії правосуддя.

Проведіть невеличку дискусію, які з цих прав ви вважаєте найважливішими і чому.

3. MAGNA CARTA — НАЙВАЖЛИВІША СКЛАДОВА ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

У чому полягало значення Великої хартії вольностей для сучасників? Чому і сьогодні люди в усьому світі вшановують цей документ?

За три століття після 1215 р. Велика хартія вольностей стала символом обмеження королівської влади, адже вперше в епоху Середньовіччя вільні люди здобули певні гарантії. Тому Велика хартія вольностей вважається не тільки пам'яткою англійського середньовічного права, а й основою англійської свободи та демократії.

У дещо зміненому вигляді її покладено в основу нинішнього британського законодавства. У конституції США міститься чимало посилань саме на Велику хартію вольностей. Не буде перебільшенням сказати, що саме цей документ створив передумови для забезпечення громадських прав і свобод людини — спершу на Британських островах, а згодом і в інших країнах світу.

У 39 статті вперше було проголошено принцип, який у майбутньому перетворився на одну з основних вимог у багатьох країнах Європи і світу — принцип недоторканості особи. Саметому хартію вважають першим у Європі документом, що засвідчив *основні права людини*.

1, 2 Меморіал Великої хартії вольностей в Англії
3. Пам'ятник Великій хартії вольностей в Австралії

Оцініть, наскільки ефективно вам удалося попрацювати з Великою хартією вольностей.

№	Вид діяльності	Бали (1–3)
1	Я можу пояснити причини й обставини підписання документа королем Іоанном	
2	Я вмю аналізувати подані ілюстрації як джерело знань	
3	Я можу ґрунтовно розповісти про зміст хартії	
4	Я можу оцінити значення хартії та довести свою думку щодо окремих її положень	

§18. Німеччина та Італія в X—XV ст.

1. ОТТОН I ВЕЛИКИЙ І УТВОРЕННЯ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Обміняйтеся думками в парах: які риси характеру допомогли Оттону I створити нову державу? Чому вона отримала назву Священної Римської імперії?

Оттон I
(середньовічна мініатюра)

Німецька держава з'явилася на карті середньовічної Європи в IX ст., а вже через століття постала *Німецька імперія*, творцем якої був **Оттон I (936 — 973)**.

Об'єднуючи державу, Оттон I використовував для боротьби з непокірними німецькими феодалами і військову силу, і вдалі династичні шлюби. До того ж він заручився підтримкою церкви, якій дарував багато земель і численні привілеї. Створивши сильне кінне військо, Оттон I завдав нищівної поразки угорцям і назавжди припинив їх набіги на Німеччину.

Зміцнивши становище всередині країни, король звернувся до ідеї відновлення Римської імперії. Для цього він здійснив походи в Північну Італію, а також допоміг Папі приборкати римську знать. Вдячний за допомогу, Папа в 962 р. в соборі Святого Петра в Римі коронував Оттона I імператорською короною. Так у 962 р. Європі постала нова імперія.

Як і Карл Великий, Оттон I вважав свою державу спадкоємицею Римської імперії. Тому згодом вона отримала назву **Священна Римська імперія**. Але, попри гучну назву, виявилася неміцною.

Імператор відновив «Академію» Карла Великого, і в дорослому віці навчився читати, щоб розуміти Біблію. За словами сучасників, велич сили поєднувалась в Оттоні I з величчю душі. Недарма в історію він увійшов із прозванням Великий.

Які риси були важливими для різних митців у зображенні Оттона I?

1. Лукас Кранак Старший (ілюстрація із зображенням Оттона I)
2. Оттон I і його дружина (статуї в соборі м. Мейсен, Німеччина)

2. ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ СВЯЩЕНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Читаючи текст, зверніть увагу на те, скільки названо битв чи прикладів завоювання земель, а скільки — імен історичних осіб. Порівняйте результати своєї роботи з однокласниками. Обговоріть: чому в Німеччині не склалася сильна централізована монархія?

Розвиток німецьких держав в епоху Середньовіччя характеризувався кількома важливими процесами, що унеможливили централізацію країни на багато століть поспіль.

Як і по всій Європі, у Німеччині з XI ст. розпочалося піднесення господарства. Великі міста швидко здобули незалежність і надавали перевагу зовнішній торгівлі над внутрішньою. Саме тому жодне велике місто так і не стало єдиним центром для всієї країни, як Париж у Франції або Лондон в Англії.

Дрібні й середні феодалі, які в інших країнах були опорою короля, у Німеччині цілком залежали від князів. Тому вони були надто слабкі, аби стати надійною опорою центральної влади.

Королівський трон у спадок не передавався. Починаючи з XIII ст., імператора стали вибирати найвпливовіші феодалі і єпископи, які майже безконтрольно розпоряджалися всіма справами у своєму князівстві. Замість єдиної централізованої держави в Німеччині утворилося близько сотні держав на чолі з князями.

Крім важливих внутрішніх процесів, територіальну роздробленість Німеччини зумовили й зовнішні чинники.

Одним із визначальних став «наступ на схід» — просування німецьких колоністів на схід Європи — землі, заселені слов'янами. Цей рух почався ще в X ст. і тривав з перервами майже все Середньовіччя. Рицарі й місіонери¹¹, селяни та ремісники зводили на завойованих слов'янських землях міста — Бранденбург, Мекленбург, Берлін, Любек, Росток та інші. На землях Східної Прибалтики, заселеної племенами лівів, естів і пруссів, європейськими рицарями були засновані місто-фортеця Ревель та місто Рига, що стало центром Лівонії.

Ревель, сучасний Таллінн — столиця Естонії.

Рига — столиця сучасної Латвії.

Уважно роздивіться карту. Зіставте кількість міст, князівств, які підпорядковувалися та не підпорядковувалися владі імператора. Зробіть висновки про кількісні показники роздробленості Німеччини. Покажіть території, пов'язані з німецьким наступом на схід.

¹¹ Місіонер — представник релігійної організації, який діє з метою поширення своєї релігії серед невірнучих або представників іншої церкви.

Захоплення нових земель на східному кордоні, війни в Італії привели до послаблення влади імператора та посилення німецьких князів.

У XIV ст. імператором Карлом IV Люксембургом було видано «Золоту буллу»¹², що остаточно закріпила роздробленість Німеччини.

«Золота булла» — законодавчий документ, який визначав порядок передачі трону у Священній Римській імперії, і закріплював за князями право на вищий суд, карбування монети, стягування мита і навіть право вести війну один з одним.

1) Який порядок наслідування престолу визначала Золота булла? Кому вона була вигідна?

ІЗ «ЗОЛОТОЇ БУЛЛИ»

Божею милістю ми Карл IV, імператор Римський і король Богемії, на вічну пам'ять.

Щоб встановити єдність між курфюрстами¹³ і ввести узгоджені вибори і запобігти роздробленості — ми на загальному зібранні в Нюрнберзі у присутності усіх духовних і світських курфюрстів та інших князів всесильною царською владою оголосили виконувати наступне...

Коли стане відомо про смерть короля чи імператора, хай курфюрсти... зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті та виберуть Римського короля як майбутнього імператора. Питання про вибір має вирішуватися простою більшістю голосів. Обраний повинен одразу затвердити ленні, привілеї, права і свободи курфюрств...

¹² Булла — основний документ папи римського епохи Середньовіччя з печаткою, у даному разі із золотою печаткою.

¹³ Курфюрст — один із семи німецьких князів, які мали право обирати імператора.

2) Які деталі картини підкреслюють, що відбуваються вибори німецького імператора?

З'їзд курфюрстів
(середньовічна мініатюра)

Але щоб німецький король став повноправним імператором, папа римський мав увінчати його в Римі імператорською короною.

У роздробленій Німеччині не існувало єдиних для всієї країни армії, уряду, загальної скарбниці, спільних законів. Законодавча влада належала *рейхстагу* — органу станового представництва, до якого входили князі, рицарі та представники великих міст. Рейхстаг вирішував лише загальнодерж-

жавні питання, не втручаючись у справи князівств. І хоча на початку XVI ст. династія Габсбургів володіла найбільшими територіями в Європі, проте в них, як і раніше, панувала роздробленість.

3. ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ В ІТАЛІЇ

Знайдіть у тексті пояснення, чому Італія не стала об'єднаною державою.

Так само, як і в Німеччині, в Італії не було сильної королівської влади. За Північну Італію конкурували німецькі імператори і папи. У центральній Італії існувала Папська держава, яка претендувала на роль лідера, а на півдні — весь час хаїяли загарбники.

В Італії ніколи не згасали традиції міської культури, і за першої нагоди тут відродилися ремесла і торгівля. Найбільшими містами були Венеція, Мілан, Парма, Генуя, Флоренція, Болонья.

Заснована на початку V ст. *Венеція* була одним із найбільших торговельних міст-держав Італії. Розташоване на численних острівцях, місто дивувало всім: і каналами «вулицями», якими венеціанці пересувалися на човнах-гоңдолах, і великим собором Святого Марка, і традиціями дожей.

До́ж — пожиттєвий правитель республіки Венеція.

За переказами, кожного року до́ж виходив у море, кидав каблучку і промовляв: «Ми обручаємося з тобою, море!», адже основним заняттям венеціанців була морська торгівля. Вони не лише привозили

відомі східні товари, а й продавали власну продукцію: шовкові тканини, скло, зброю, бурштинові намиста і дзеркала, які славилися по всій Європі. Венеціанські купці торгували з усіма країнами Середземномор'я. Особливо могутність Венеції посилилася під час Хрестових походів.

У Чорному морі панувала *Генуя*, купці якої досягли Кримського півострова. На його узбережжі вони звали свої торговельні порти — Кафу, Судак, Балаклаву.

Одним з найбагатших було місто *Флоренція* (у перекладі — «квітуча»), яка також славилася своїми ремеслами. Її майстри обробляли хутра, займалися ювелірною справою, але найбільших успіхів досягли у виготовленні вовняних тканин, які європейці купували, не шкودуючи грошей. Місто було також відоме в Європі як центр лихварських і банківських операцій. Визнаюю валютою став *флорин*, названий на честь Флоренції.

Герб Флоренції

Спираючись на карту та ілюстрації, поясніть, які були особливості розвитку італійських міст, торгівлі та ремесел. Про які досягнення свідчать наведені споруди та вироби?

1. Свято у Венеції «Заручини дожа з морем»
2. План середньовічної Флоренції
3. Середньовічна Болонья

Предмети побуту знатних італійців:
гаманець, рукавиця герцога, тарілка, скриня

Значна частина італійських міст в XI—XII ст. перетворилися на республіки — самоуправні комуни, очолювані консулами — радниками. У Флоренції, навіть були прийняті закони «Встановлення справедливості», що закріплювали права городян. У Венеції та Генуї влада належала дожу (з латини — вождь), якого обирали довічно. Проте, як правило, виборче право належало лише заможним верствам населення.

Поступово міста-держави розрослися, і комуни вже не могли управляти ними, забезпечувати стабільну політичну обстановку. Наприкінці XIV — на початку XV ст. республіканський устрій змінився монархічним.

4. ФРІДРІХ II

Обговоріть у класі, чому період правління Фрідріха II вважався розквітом Сицилійського королівства.

Фрідріх дер Златий. 1215—1250.

Онук Барбаросси **Фрідріх II (1212—1250)** був одним із видатних і найосвіченіших імператорів Священної Римської імперії. Крім німецьких земель, Фрідріху II належав південь Італії і великий багатий острів Сицилія. Тут він провів більшу частину свого життя і звідси правив імперією.

Королівська влада в Сицилійському королівстві була сильнішою, ніж в інших європейських державах. Виступаючи проти феодальних міжусобиць, Фрідріх II заборонив феодалам у мирний час носити зброю і зруйнував усі замки. Для зміцнення своєї влади імператор розділив королівство на округи, на чолі яких поставив чиновників, ввів єдині податки, створив найману армію і флот.

Фрідріх II був прекрасним дипломатом і практичним політиком. Під час Шостого Хрестового походу Фрідріх II без жодної битви домовився з єгипетським султаном про передачу Єрусалима та інших Святих місць під владу християн. Однак, оскільки більшу частину життя він проводив у походах або в Італії, то надав німецьким князям великих повноважень і не втручався в їх справи. Саме тому його діяльність закріпила роздробленість у Німеччині.

Фрідріх II відомий як знавець восьми мов, письменник і засновник багатьох шкіл та університету в Неаполі, у якому могли навчатись не лише християни, а й мусульмани та іудеї. Фрідріх II оточував себе арабськими, візантійськими і єврейськими вченими, писав латиною наукові праці й складав італійською вірші. Він виявляв великий інтерес до медицини та зоології, ініціював переклад праць Авіценни й Аристотеля, влаштовував при дворі математичні змагання та створив сицилійську школу поезії.

Що нового ви дізналися про Фрідріха II з наведених ілюстрацій?

1. Зображення Фрідріха II з його книги «Мистецтво полювання з птицями»
2. Замок — одна з численних резиденцій Фрідріха II на Сицилії
3. Сучасна поштова марка із зображенням Фрідріха II
4. Священний Єрусалим — столиця королівства хрестоносців, був відбудований Фрідріхом II (середньовічна гравюра)

1. Коли утворено Священну Римську імперію?
2. Що таке «Золота булла»?
3. Які середньовічні італійські міста вам запам'яталися і чому?
4. Як діяльність Фрідріха II посилила роздробленість Німеччини?

5. Охарактеризуйте, які перетворення дозволили Оттону I зміцнити Німецьке королівство.
6. Поясніть, чому, на відміну від Англії та Франції, у Німеччині та Італії не утворилася єдина централізована держава.
7. Поміркуйте, чому Фрідріха II сучасники називали «Дивом світу».

1. Складіть усну розповідь про життя в одному з італійських міст чи держав.
2. Спираючись на текст, ілюстрації та карти, намалуйте герб одного з італійських міст.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як виникла Швейцарія

Наприкінці XIII ст. мешканці гірських районів Альп, вільні селяни, які не визнавали над собою ніякої влади, уклали між собою союз проти Габсбургів. За іменем однієї з селянських общин — Швіц — це населення називали швейцарцями. Згодом тут виросла нова європейська держава — Швейцарія, населення якої розмовляє німецькою мовою, французькою або італійською. Тривалий час у Швейцарському союзі справи вирішувалися на спільних зборах усіх чоловіків, згідно із власними законами. Такий устрій робив Швейцарію найдемократичнішою країною в Європі.

У постійних битвах гартувався національний характер швейцарців. Вони вважалися найкращими солдатами Європи і за гроші наймалися служити до армій інших країн.

Середньовічна піхота (сучасна реконструкція)

§ 19. Іспанія та Реконкіста

1. МУСУЛЬМАНСЬКА ІСПАНІЯ

Які, на вашу думку, були наслідки арабського завоювання Піренейського півострова?

На початку VIII ст. арабські війська захопили майже всю Іспанію, за винятком гірських північних районів Піренеїв. На завойованих землях араби, яких європейці називали *маври*¹⁴, утворили нову державу — *Кордовський халіфат*.

Столиця арабської Іспанії — Кордова стала одним із найбільших і найкрасивіших міст середньовічної Європи. Тут мешкало майже півмільйона жителів, височіло багато палаців і мечетей. У всьому світі славилися виготовлений на Піренеях скляний посуд, вироби з дорогоцінних металів, сталі, шкіри, шовкових і вовняних тканин.

Араби вдосконалили сільськогосподарські знаряддя праці та розширили зрошувальні канали. Це сприяло піднесенню землеробства і дало можливість жителям Піренейського півострова вирощувати фінікову пальму, гранатове дерево і шовковицю, рис, бавовну, цукрову тростину, апельсини й лимони. Крім того, через мусульманський світ іспанці запозичили секрет китайського паперового виробництва та чимало ремісничих навичок.

Арабська Іспанія мала один із найкращих флотів, що давало їй можливість вести жваву торгівлю не лише з країнами мусульманського світу, а й із Францією, Італією, Візантією. Іспанські товари продавали в Індії та Середній Азії.

Знайдіть на карті Кордовський халіфат, оцініть розмір його території, установіть, як особливості його місцезосташування впливали на спосіб життя мешканців країни.

У мусульманській Іспанії заохочувалися найрізноманітніші прояви освіти. Вона прославилася престижними навчальними закладами в Кордові, Севільї та Гранаді. При університетах існували величезні бібліотеки, де зберігалися стародавні рукописи. Саме маври ознайомили європейців із працями лікаря Авіценни та власними науковими досягненнями в галузі математики, медицини, астрономії, зберігали й поширювали твори античних учених. Недарма Кордова вважалася науковою столицею Європи. Збереження арабами давньосхідної та античної спадщини, поширення її в університетах мало великий вплив не тільки на розвиток європейської, а й світової культури.

¹⁴ Назва пішла від історичної області Північної Африки — Мавританії.

Будівлі, зведені архітекторами мусульманського світу, вражають своєю красою й оригінальністю оздоблення. Цей стиль архітектури, що отримав назву *мавританського*, вирізняє велика кількість арок і куполів, витончена настінна різьба й вишуканий орнамент.

Опишіть пам'ятки культури, звертаючи увагу на деталі будівель, які характерні для мавританського стилю.

1. Мечеть у Кордові
- 2, 3. Альгамбра (з арабської – червоний замок)
4. Міська брама
5. Арабськи на стінах кордовської мечеті

Спочатку в мавританській Іспанії доволі мирно співіснували християни, мусульмани та іудеї. Проте з часом релігійна поміркованість змінилася примусовим наверненням населення до ісламу. Водночас вісім століть поспіль на Піренейському півострові взаємодіяли різні цивілізації — християнська, арабо-мусульманська та іудейська.

2. РЕКОНКІСТА

Чому Реконкісту називають священною війною?

Підкорені жителі Піренейського півострова не хотіли жити під чужою владою. Тому одразу після завоювання маврами Іспанії, у 718 р. починається Реконкіста — священна війна християн проти мусульман.

Реконкіста (від «відвоювання») — боротьба за звільнення Іспанії і Португалії від арабів-завойовників, що тривала з VIII по XV ст.

Боротьбу за звільнення Піренейського півострова, освячену Папою римським, вели всі верстви християнського населення. Феодали, які брали участь у Реконкісті, здобували нові титули, посади та землі. Селяни становили значну частину війська, отримуючи ділянки землі й особисту свободу. А міста, відвоєвані в маврів, добивалися самоврядування. У своїй героїчній боротьбі християни Іспанії не залишилися на самоті. Їм на допомогу прийшли рицарі Франції, Англії, Німеччини та Італії.

На основі ілюстрацій опишіть зброю обох сторін та захисні споруди арабів. Яку інформацію про учасників Реконкісти можна дізнатися з цих зображень?

Реконкіста (середньовічна мініатюра та сучасна реконструкція)

На відвоєваних у маврів територіях поступово виникли християнські держави — королівства Кастилія¹⁵, Наварра, Арагон та інші. Хоча між ними йшла жорстка боротьба за території і лідерство, іспанці завжди об'єднувались у боротьбі проти маврів. Важливу перемогу християни здобули наприкінці XI ст., захопивши Толедо — одне з найкращих міст мусульманської Іспанії. Толедо став столицею Кастилії, яка відіграла важливу роль у Реконкісті.

Якою була політика іспанського короля Альфонсо після взяття Толедо? Чи можете ви погодитися з його рішеннями? Чи сприяла така політика успіху Реконкісти?

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРОНІКА ПРО ОДИН ІЗ ЕПІЗОДІВ РЕКОНКІСТИ

У цьому (1085) році зібрав король Альфонс велике військо, більше ніж будь-коли, і пішов на Толедо... І змушені були маври здати місто королю Альфонсу... І звернулися маври до короля з проханням, аби залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будинки і майно і все те, чим вони володіють, і король дон Альфонс дозволив їм жити...

І наказав він, щоб платили маври ті самі податки, які стягувалися з них мавританськими королями, і крім того, оголосив він, що головна мечеть повинна одвічно належати маврам... І після того була ця угода затверджена і скріплена підписами, і християни затвердилися в місті, і здійснив король похід на міста і села, що знаходяться на околицях Толедо, і нашими стали всі землі, які завоював він...

І трон короля був перенесений у королівський палац Толедо. Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську релігію...

Реконкіста не була періодом суцільних військових дій. Періоди битв змінювалися мирним співіснуванням християн і мусульман.

Пройшло ще сто років, перш ніж у XII ст. розпочався новий, вирішальний етап Реконкісти. Унаслідок відвоювань утворилася

¹⁵ Кастилія в перекладі означає «країна замків».

Португалія зі столицею в місті Лісабон, розширилося Арагонське королівство з головним містом Сарагосою. На початку XIII ст. правителям християнських держав Піренейського півострова вдалося об'єднати свої сили і повністю розгромити війська маврів та їхніх союзників з Північної Африки.

Наприкінці XIII ст. в арабів залишилася лише область на півдні Піренейського півострова — Гранадський емірат, якому протистояли чотири християнські держави: Наварра, Португалія, Кастилія та Арагон.

Спираючись на карту, встановіть основні напрямки Реконксти. Доповніть вищенаведений документ інформацією карти. Знайдіть на карті місто, у яке Альфонсо переніс свою столицю. На території якого королівства воно розміщено?

3. УТВОРЕННЯ ІСПАНЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Прослідкуйте за текстом та картою перебіг утворення Іспанського королівства.

У період Реконксти Іспанія була роздробленою державою, тому перед її правителями стояли складні задачі політичного і військового характеру: об'єднати країну, встановити панування католицизму та вигнати арабів з Піренейського півострова. У ході Реконксти ці завдання були успішно вирішені.

У Кастилії та Арагоні, які поступово об'єднували навколо себе іспанські держави, склалися станово-представницькі монархії. Уперше король скликав раду з феодалів і духовенства в Кастилії ще в 1188 р. Так виник представницький орган — **кортеси**, які затверджували нові податки, брали участь у виданні законів.

Кортеси (від «корт» — королівський двір) — представницькі органи влади в Португалії та Іспанії.

Кастильські кортеси стали першим у Європі парламентом, у виборах до якого до XV ст. брали участь селянські общини.

У 1479 р. відбулося об'єднання двох найсильніших держав на Піренеях під владою подружжя Фердинанда Арагонського і Ізабелли Кастильської. Утворення єдиного Іспанського королівства сприяло завершенню Реконксти. Водночас в об'єднаній Іспанії почалося жорстке переслідування нехристиян, тому мусульмани та євреї змушені були залишити Піреней. Так з Іспанії пішла значна частина підприємливих, досвідчених банкірів, торговців і ремісників, що негативно вплинуло на її подальший розвиток.

4. КАТОЛИЦЬКЕ ПОДРУЖЖЯ ІЗАБЕЛЛА І ФЕРДИНАНД

Охарактеризуйте основні напрями діяльності Ізабелли та Фердинанда.

Подружжя Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської відіграло неабияку роль в історії Іспанії. За правління цієї пари відбулося завершення Реконквісти, об'єднання країни та відкриття Америки. І усе це сталося в 1492 році!

Порівняйте обидві карти параграфа. Які зміни відбулися наприкінці XV ст.?

Для зміцнення своєї влади подружжя реорганізувало армію, укріпила державний апарат і зруйнувало замки непокірних дворян. Натомість талановиті дворяни-гранди отримували посади при дворі. Королівське подружжя реформувало фінансову систему і сприяло розвитку міст.

Фердинанд і Ізабела

Талант політиків позначився й у тому, що, на відміну від монархів Португалії, Англії й Франції, Фердинанд та Ізабелла зрозуміли перспективність проєктів Христофора Колумба. Існує навіть легенда, що Ізабелла віддала свої коштовності, щоб спорядити експедицію Колумба. Відкриття Америки одразу зробило Іспанію однією із найвпливовіших держав Європи.

Фердинанд та Ізабелла сприяли розвитку національної культури. Ізабелла стала покровителькою мистецтва, допомагала університетам, талановитим письменникам і вченим.

Спираючись на наведені ілюстрації, охарактеризуйте діяльність Ізабелли та Фердинанда.

1. Королівський замок Фердинанда та Ізабелли в Севовії

2. Емануель Готтлиб Лойце.

Христофор Колумб перед королевою Ізабеллою

3. Визволення католицьким подружжям міста Альмерія під час Реконквісти

Найпочеснішим своїм титулом Фердинанд та Ізабелла вважали звання *католицькі королі*, надане їм папою римським за успішне закінчення Реконквісти. Ревні католики, Фердинанд та Ізабелла прагнули досягти

єдиної віри для всіх своїх підданих. Саме в цей час в Іспанії була утворена *інквізиція* — церковний суд. Усіх, кого підозрювали в порушенні католицького вчення, у чаклунстві та інших гріхах піддавали жорстоким тортурам і страті. В Іспанії вони відбувалися як церковне свято: при великому зібранні народу, на великому вогнищі спалювали людей. Інквізиція мала для Іспанії страшні наслідки.

1. Кого в Європі називали маврами?
2. Коли і навіщо були утворені кортеси?
3. Чому Фердинанда та Ізабеллу називають католицькими королями?

4. Спираючись на ілюстрації і текст параграфа, опишіть життя людини в арабській Іспанії.
5. Назвіть причини та наслідки Реконкісти.
6. Поміркуйте, що спільного в Реконкісти із Хрестовими походами та чим вони відрізняються.

1. Заповніть пропуски у тексті: «Реконкіста почалась у... і завершилась через... століть завойованням... На початку... століття весь... півострів опинився під владою... правителів...»
2. Спираючись на ілюстрації, поясніть, як митці підкреслювали характер Фердинанда й Ізабелли та ставлення до них підданих.

Фердинанд та Ізабелла (середньовічна мініатюра)

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

ТОПОНІМІКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСПАНІЇ

Іспанія

Назва «Іспанія», швидше за все, походить із фінікійської мови й означає або «північ», або... «країна кроликів».

Андалузія

Ал-Андалуз — одна з назв мусульманської Іспанії. На думку більшості вчених, вона походить від слова «вандали» — варварського племені, яке жило на Піренеях. Сьогодні — одна з адміністративних частин Іспанії.

Гібралтарська протока

На початку VIII ст. арабське військо, очолюване Тариком, вступило на європейський континент. Скеля, на якій висадився полководець отримала його ім'я — Гібралтар, що означає «гора Тарика»; відповідно й протока, яка відокремлює Європу та Африку, отримала таку саму назву.

Готуємось до практичного заняття

Дізнайтесь у бібліотеці або Інтернеті, хто такі вікінги, і придумайте тему до наступного уроку — практичного заняття, присвяченого вікінгам, яка була б вам цікава.

Україна -
це Європа

В епоху Середньовіччя монархи європейських країн за традицією зверталися до своїх дітей із повчальними творами, аби передати їм основні ідеї управління державою. Серед таких повчань зустрічаємо і спадщину одного з видатних монархів Київської Русі — Володимира Мономаха. Наведені нижче уривки звернень до своїх наступників двох європейських правителів допоможуть вам переконатися у спільності загальнолюдських цінностей в епоху Середньовіччя.

Людовик IX
Святий

Володимир
Мономах

Повчання короля своєму синові

1. Любий сину, перше, чому тебе вчу: хай сповниться серце твоє любов'ю до Господа; без цього ніхто не може врятуватися...

9. Дивися, щоб довкола були все люди добрі, будуть то духовні чи миряни, і частіше бесідуй з ними; уникай товариства злих...

15. У справі суду і розправи будь твердим і справедливим до своїх підданих, не ухиляйся ні вправо, ні вліво, йди завжди прямо. Підтримуй справу біднішого, поки не з'ясується істина...

23. Війни і чвари, як свої, так і твоїх підданих, приборкуй якомога швидше...

Повчання дітям*

(у перекладі зі старослов'янської Леоніда Махновця)

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод... Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання
ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III
«ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.»

- Пригадайте хронологічні межі походів вікінгів, Хрестових походів, норманського завоювання Англії, посилення королівської влади за Генріха II Плантагенета в Англії, Філіппа IV Красивого у Франції, Столітньої війни; дати утворення Священної Римської імперії, початку скликання англійського парламенту, Генеральних штатів у Франції.
- Покажіть на карті зазначені держави, напрямки походів вікінгів, Хрестових походів, основні події Столітньої війни, перебіг Реконкісти.
- Визначте основні напрями діяльності зазначених історичних діячів.
- Охарактеризуйте європейське суспільство і держави в X—XV ст., використовуючи поняття: «вікінги», «Хрестові походи», «парламент», «станова монархія», «кортеси», «Генеральні штати», «сейм», «Реконкіста», «Столітня війна», «Золота булла».
- Висловіть судження щодо ролі зазначених спільнот, фактів, органів влади тощо в житті середньовічного суспільства.
- Розкажіть про походи вікінгів, Хрестові походи, життя мешканців Європи в мирний та воєнний час. Наведіть приклади впливу держав і народів під час походів вікінгів, Хрестових походів.
- Порівняйте історичний шлях Англії, Франції, Італії, Німеччини в добу Середньовіччя.
- Поміркуйте, які події, життєдіяльність яких осіб могли б стати сюжетом для кінофільму і якого саме. Обґрунтуйте свій вибір.

Q ar come beste edou peill.
1 achere auoir etel facon.
P uns cramoille recanton.
1 es ou ou chef u rait foient.
P ar nuse obfcur u ardoienc
D equie unors fain menat.
1 epuisse nos bien ou.
T ane par edou fier ce oie.

A done taffent celo zher
1 i figure qui renoient.
C eis qui en loz garte lanoent
ou otre; li ont ad quels forfact.
A o quito mille nufinec free.
A donca faire ce fee gnt ioc.
ar nre tes garte celo renoie.
E tant nolle fee ce beer ce enc.

Розділ IV

Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя

Ви запитаете, кого можна вважати розумною людиною? Я дам відповідь: того, хто прагне мети, яку може досягнути.

Святий Тома (Фома, Хома, Томас) Аквінський (1225–1274),
один з найвизначніших та найвпливовіших філософів в історії

Сумніваючись, ми приходимо до дослідження, досліджуючи, досягаємо істини.

П'єр Абеляр (1079–1142),
французький богослов, філософ і поет

§20. Освіта, наукові дослідження та винаходи Середньовіччя

1. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Чим відрізнялась освіта Середньовіччя від освіти у Стародавньому світі?

У розвитку середньовічної освіти велику роль відіграло християнство. При монастирях і храмах відкривалися перші школи, головним предметом у яких було письмо. Зошитів тоді ще не було, й учні вчилися писати загостреною паличкою на покритих воском дощечках. У V—X ст. освічених людей у Європі було мало, і навіть не всі королі вміли читати й писати.

Роздивіться ілюстрації та опишіть клас середньовічної школи. Хто навчає школярів? Скільки дітей учиться? Які методи навчання використовуються?

Середньовічна школа

Проаналізуйте схему та поясніть, чому названі явища спричинили поступове зростання потреби в освічених людях.

— розвиток ремесел і торгівлі
— розширення відносин між державами
— необхідність нової зброї

— необхідність здійснювати розрахунки та укладати документи
— потреба в наданні юридичних, банківських і медичних послуг

У XI—XII ст. з'явилися школи для всіх бажаючих, незалежно від їхньої національності й походження, де викладали «сім вільних мистецтв». Вільними їх називали тому, що опанувати їх могли лише вільні люди, а мистецтвом вважалася діяльність, спрямована на осмислення, творче сприйняття навколишнього світу, що також робить людину вільною. Створена ще в Давньому Римі, така освіта діяла протягом усього Середньовіччя. Цикл навчальних предметів складався з двох частин — *тривіума*¹ і *квадрівіума*.

Використайте схему та ілюстрацію для пояснення середньовічних предметів.

Середньовічна освіта
7 вільних мистецтв

граматика
риторика
діалектика

нижчі

арифметика
геометрія
астрономія
музика

вищі

Сім вільних мистецтв (середньовічна мініатюра)

У XII—XIII ст. викладачі й студенти міських шкіл почали створювати особливі об'єднання, що називалися **університетами**.

Університет (від лат. — сукупність, спільнота) — вищий навчальний заклад, де готують спеціалістів із різних галузей знань, ведеться наукова робота.

Університети не тільки давали високий рівень освіти і свободи, а й забезпечували розвиток науки, міста і навіть держави, у якій вони знаходилися. Найперші з них виникли в Болоньї (Італія), Парижі (Франція), Оксфорді (Англія). До кінця XV ст. в Європі було засновано більше 60 університетів. Університети самі обирали свого главу —

¹ Тривіум — перші три науки, якими мали опанувати студенти, від нього слова походять слова тривіальний — дуже простий.

ректора, самостійно визначали склад викладачів і могли судити своїх учнів. Учні називалися *студентами*, що з латини означає — старанно вчитися.

Покажіть на карті університетські центри. У яких державах їх було найбільше? Установіть динаміку² поширення університетів в епоху Середніх віків.

² Установити динаміку — означає, що треба віднайти, як змінювалася кількість університетів: збільшувалася чи зменшувалася у певний період.

В університетах також вивчали «сім вільних мистецтв», але на вищому рівні. Провчившись п'ять-сім років, можна було вступити на старші факультети — богословський, юридичний і медичний. Основними заняттями вважалися *лекції*, що читалися вранці та ввечері. Під час лекції магістр читав уголос яку-небудь учену книгу, не дозволяючи собі ні на букву відступити від тексту.

Інший вид занять — *диспути* — словесні двобої, де студенти вже мали право поставити запитання викладачу, виступити самі й навіть запропонувати тему «про що завгодно». Перемагав на диспуті не той, хто більше знав, а той, хто переконливіше говорив.

Які традиції навчання відображають ілюстрації?

1. Дж. Да Леньяно. Лекція в Болонському університеті, деталь гробниці, XIV ст.
2. Печатка Кембриджського університету (зображений ректор, який сидить між двома наглядачами, внизу міст через р. Кем), XIII ст.
3. Клас в університеті Німеччини, середина XIV ст.
4. Зустріч професорів Паризького університету, XIV ст.
5. Вид на Старий університет Болоньї, заснований 1088 р.
6. Диспут в університеті, XIV ст.

Більшість студентів жили в гуртожитках — *коледжах*, які утримував університет, церква чи багаті люди. Чимало студентів походили з городян, селян і небагатих рицарів, тому, аби заплатити за навчання і житло, вони змушені були заробляти уроками чи просити милостиню.

Навчання в усіх університетах велося латиною, тому студент міг почати своє навчання в одному університеті, а закінчити його в іншому місті чи в іншій країні.

Про що розповідають документи? Навіщо студенти прагнули отримати освіту?

ІЗ ТВОРУ НЕВІДОМОГО АВТОРА ПРО НАВЧАННЯ В ПАРИЖІ НА ПОЧАТКУ XIII СТ.

Майже всі паризькі школярі [студенти] займалися виключно тільки тим, щоб учитися і досліджувати щось нове.

Одні навчалися виключно для того, щоб знати, але це тільки цікавість, інші — аби прославитись, але це марнославність; нарешті, дехто вчився, щоб діставати пізніше вигоду, але це користюбність. Дуже небагато, хто з них навчався, щоб здобувати науку або навчати інших.

З ПОЕЗІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ПОЕТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДЖ. ЧОСЕРА

Над логією перервав старанну працю,
Студент оксфордський поруч з нами йшов.
Навряд чи би за нього біднішого

знайшли ви жебрака...

Виносити нужду і голод він привчився стійко.
Поліно клав замість подушки в ліжку.
Йому миліше двадцять мати книг,
Чим плаття дороге чи лютню і харчі.

Одним із найвідоміших докторів середньовічних університетів був **П'єр Абеляр (1079—1142)**. Лекції Абеляра користувалися неабиякою популярністю, і послухати та поспілкуватися з ним йшли студенти з різних університетів Європи. Доводячи, що людина має мислити і прагнути до нових знань, він пропонував учням не боятися захищати власну точку зору. Про-

те для багатьох сучасників Абельяр був цікавим через палке кохання до своєї учениці Елоїзи, яке він описав в книзі «Історія моїх поневірянь».

2. ПОЧАТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Які зрушення відбулись у середньовічній науці?

Ще наприкінці XII ст. в Західній Європі переважали знання, не підкріплені дослідною практикою. Проте життя потребувало не тільки теорій, а й практичних знань.

Провісником дослідної науки був оксфордський професор, монах Роджер Бекон (1214—1292).

Який підхід до науки засуджує, а який схвалює вчений? Які відкриття чи передбачення вдалося йому зробити? Поясніть, чому скульптор зобразив Бекона саме так.

УРИВКИ З ТВОРІВ РОДЖЕРА БЕКОНА

У старовинних книжках сказано, що алмаз можна розколоти за допомогою козячої крові. Я змочував алмаз козячою кров'ю, і в мене нічого не вийшло. Проте спосіб розкльовати алмаз добре знають ювеліри...

Можна зробити візки без будь-якої худоби, які можуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні машини, сидячи в яких, людина зможе приводити в рух крила, що ударають по повітря, подібно до пташиних. Прозрі тіла можна так обробити, що далекі тіла здаватимуться близькими, і навпаки. На неймовірній відстані можна буде читати найдрібніші літери, розглядати зорі.

...Нема нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, яка відганяє темряву неумцтва, від цього залежить благо усього світу. Якою є людина у вивченні му-

дрості, такою вона є і в житті...

Статуя Роджера Бекона в Оксфордї

Твори Р. Бекона викликали жорстке неприйняття з боку католицького духовенства, за вироком церковного суду він майже 14 років просидів у в'язниці.

Вагомий внесок у розвиток дослідних знань зробила середньовічна алхімія, яка займалася пошуками «філософського каменю» — способу

виготовлення універсальних ліків, та перетворенням звичайних металів на срібло чи золото. Досліджуючи хімічні та фізичні особливості багатьох речовин, алхіміки отримали чимало сплавів і хімічних сполук, зокрема соду.

В епоху Хрестових походів розвинулися географічні знання, стали досконалішими географічні карти, з'явилися й перші географічні атласи. Ще в XIII ст. венеціанець *Марко Поло* дослідив та описав Китай і Центральну Азію.

3. ВІНАХОДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Заповніть таблицю, визначивши, яких сфер життя людини стосувалися і яке значення мали відкриття, здійсненні середньовічними винахідниками.

Винаходи Середньовіччя	Вплив винаходів на середньовічне суспільство
Колісний плуг	
Поширення вітряків	
Перша плавка заліза в печі	
Виробництво пороху	
Винайдення вертикального ткацького верстата	
Виготовлення окулярів, ножиць, скляних дзеркал, петель для гудзиків дзвіниці.	
Поява годинників на баштах міст	
Перший власний папір, секрети виготовлення якого перейняли в арабів	
Створення корабля — <i>каравели</i> , <i>лоції</i> — карти берегових ліній, <i>астролябії</i> — приладу для визначення місцезнаходження корабля	

Спирокчись на ілюстрації, поясніть, які досягнення Середньовіччя збагатили світову культуру.

1. Ткацький верстат.
2. Окуляри.
3. Джеркало.
4. Ножиці.
5. Лоція.
6. Вітряк.
7. Гармати.
8. Годинники.
9. Каравелла.
10. Астролябія.

4. ВІНАЙДЕННЯ КНИГОДРУКУВАННЯ

Розкажіть про долю Й. Гутенберга та його винаходу.

Батьком європейського книгодрукування став німецький винахідник **Йоганн Гутенберг**. У середині XV ст. він винайшов друкарський верстат і спеціальну фарбу для літер. Йоганн Гутенберг започаткував і традиції друкарського тексту: розміщення, шрифти, оздоблення тощо. Влітку 1450 р. Гутенберг випустив першу друковану книжку — Біблію. Протягом трьох років він виготовив 180 примірників, з яких до нашого часу збереглося лише 48.

Йоганн Гутенберг

Портрет невідомого художника XVII ст.

Попри життєві труднощі, фінансову скруту, Гутенберг ніколи не здавався, випускав підручники й календарі, не чекаючи визнання та винагород. На кінець XV ст. в Європі працювало майже 200 типографій у 69 містах. Полиці бібліотек заповнилися книжками з різних галузей знань, виданими різними європейськими мовами. Книжок стало більше, і вони вже не були такими дорогими, як рукописні. Книга стала доступною для різних верств населення, поширення інформації значно прискорилося.

Спираючись на ілюстрації, обґрунтуйте значення винаходу Йоганна Гутенберга.

Верстат Й. Гутенберга (сучасна історична реконструкція)
 Біблія Й. Гутенберга з музею в Майнці (Німеччина)
 Пам'ятник Й. Гутенбергу у Страсбурзі (Франція)
 Пам'ятник Й. Гутенбергу в Майнці (Німеччина)

1. Де і чому відкривалися перші школи?
2. Що таке університети і коли вони виникли?
3. Які наукові досліді і для чого здійснювали алхіміки?
4. Коли і ким було винайдено книгодрукування?

5. Чому в епоху Середньовіччя з'явилося прислів'я «Вирости під різкою вчителя»?
6. Знайдіть на карті найближчі для українських юнаків університети. Чи зміг би український юнак вчитися в європейському університеті? Відповідь обґрунтуйте.
7. Уявіть собі диспут у середньовічному університеті. Налишіть короткий твір про цю подію, обравши для теми диспуту одну з відомих вам подій Середньовіччя.
8. Порівняйте шкільну і вищу освіти Середньовіччя та сучасності. Що між ними спільного, в чим вони різняться?
9. Охарактеризуйте внесок Р. Бекона та Й. Гутенберга у світову науку та освіту.
10. Доведіть, що книгодрукування — один із найважливіших винаходів в історії людства.

1. Напишіть промову на диспут (6—7 речень), у якій стверджуватиметься необхідність вивчення однієї з семи вільних наук. Якби ви склали такий список за сучасними шкільними предметами, то який поділ на нижчі та вищі науки могли запропонувати?
2. Дізнайтеся, у яких містах і країнах поставлені пам'ятники книгам. Підготуйте невелику розповідь про один з них.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Сорбонна

Один із найстаріших і найвідоміших університетів Європи та світу, що знаходиться в столиці Франції — Парижі, називається Сорбонна. А чому власне Сорбонна, а не традиційно — Паризький університет?

На початку XIII ст. в Парижі вже існував університет, у якому викладали відомі на той час вчені. Багато юнаків з різних країн Європи, різних національностей і станів, навчалися тут. Нелегко їм жилося в новому місті, адже ніяких стипендій у той час не було. У середині XIII ст. Робер де Сорбон, духівник короля Людовика IX Святого, заснував при університеті колеж для дітей із бідних сімей. У ньому навчалися та жили і студенти, і викладачі. Поступово навколо колежу об'єдналися різні навчальні заклади, а назва Сорбонна поширилася на весь університет.

© L.N.B.P. - Musée National de l'Éducation

§21. Вплив церкви на середньовічне суспільство

1. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Обговоріть у класі, чому роль церкви в Середньовіччі вважається суперечливою. Поясніть свою думку.

Християнська церква західноєвропейського середньовічного суспільства охоплювала все: брала участь в управлінні державами, допомагала світським правителям урегулювати складні стосунки між людьми, опікувалася хворими, старими й сиротами, відкривала школи. Усі уявлення середньовічної людини були сформовані під впливом християнства. Християнська релігія давала віруючим, особливо гнобленим, особисту розраду, адже майнова, соціальна нерівність в уявленнях віруючих перетворювалась на рівність у гріхах і стражданні. Християнство об'єднувало народи та країни Європи, навіть коли вони воювали між собою.

Проте всередині самої церкви єдності не було.

В XI ст. стався вже відомий вам розкол християнства. Конфлікт між римською і візантійською церковними гілками загострювався вже кілька століть. Пояснялося це відмінностями у тлумаченні християнського вчення, в обрядах і церковній організації, а також суперництвом за найвищу владу між папою римським та патріархом константинопольським. Отже, у 1054 р. церква остаточно розкололася на римо-католицьку і православну. Розкол вплинув на спосіб життя, традиції і культуру різних країн. У Східній Європі серед слов'янських народів католицизм прийняли поляки та чехи, а серед неслов'янських — угри. Русь, Сербія та Болгарія прийняли візантійську форму християнства — православ'я. Відносини між Римом і Константинополем іноді поліпшувалися, але перебороти розкол так і не вдалося.

Установіть за картою території поширення католицької і православної церков.

Карта «Християнська церква в Європі» в VI — XV ст.

Католицькі богослови вчили, що церква отримала від Христа право відпускати гріхи за допомогою особливих папірців — *індульгенцій*.

Торгівля ними означала, що будь-яка нечесна людина або злочинець може відкупитися від покарання за гріхи. Водночас частина грошей, отриманих від їхнього продажу, використовувалася на утримання притулків і лікарень, будівництво шкіл і друкарень, зведення мостів і храмів.

Середньовічна індульгенція

Індульгенція (з латини — милість) — повне або часткове звільнення від покарання за гріхи.

Де відбувається продаж індульгенцій? Яка деталь підкреслює, що продаж індульгенцій не забороняється папою римським?

ІЗ КНИГИ ШАРЛЯ ДЕ КОСТЕРА «ЛЕГЕНДА ПРО ТІЛЯ УЛЕНШПІГЕЛЯ»

Якщо не хочеш в пеклі ти
Герити сто віків —
Соби купити поспіши
Прощення від гріхів.
Купуйте індульгенцію,
Бо в ній спасіння є:
Хто папі гроші сплачує,
Той богові дає.

Продаж індульгенцій
(середньовічний малюнок XVI ст.)

2. ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ ТА ДУХОВНО-РИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ

Чому і де виникли католицькі ордени? Чим вони були схожі, а чим — відрізнялись один від одного?

Упродовж X—XV ст. виникали чернечі союзи, які дістали назву *орденів*. Керував кожним таким орденом великий магістр, якого обирали представники ордену й затверджував папа.

У XIII ст. створюються *чернечі* ордени. Першими й найвідомішими були францисканський, заснований *Франциском Ассізьким*², і *домініканський*, створений монахом *Домініком*. Основними ідеями таких орденів стали: суворе дотримання бідності в душі раннього християнства та апостольська діяльність — поширення слова Божого серед людей. Не дивно, що народ шанував таких монахів і створював про них легенди.

² Ассіз — місто, де народився Святий Франциск.

Як ви думаєте, чому український письменник, філософ, історик і культуролог ХХ ст. В. Домонтович відтворив саме цю історію про Фому Ассізького?

СВЯТИЙ ФРАНЦИСК ІЗ АССІЗІ

Потайки взяв він [Фома] з батькової крамниці сувій сукна й одніс на базар. Тут він продав сукно і з пими грошима пішов до монастиря й сказав йому, що ці гроші призначені на пововлення церковки Св. Дам'яна... Францисковий батько, розлючений, з лозиною в руці, шукав сина, щоб жорстоко покарати його за вчинену шкоду. Легенда розповідає, що в останню мить сталося чудо: стіна розступилась, утворивши нішу: охоронений Божою ласкою, зник у ній святий «Злодій» [Фома]. Чудо потрясло крамаря. Воно зцілило його від скупости... він на власні кошти відновив злиденну церковку Св. Дам'яна в оливковому гаї.

Із часом жебрунці ордени стали впливовою силою. Там, де будували свій осідок монахи, поступово утворювалися центри ремесла, культури, освіти. Хоча статут орденів вимагав, аби монахи жили в бідності, однак їхні монастирі незабаром стали одними з найбагатших у Європі.

Як виглядають монахи⁴? За допомогою яких засобів художники підкреслюють ставлення до них у суспільстві?

⁴ У білий із чорним вдягнені домініканці, у коричневій плащі — францисканці, у білій плащі — цистерціанці.

Початок *духовно-рицарських орденів*, що у XII—XIII ст. виникли на Сході, покладали Хрестові походи. Саме в цю епоху католицька церква запропонувала нову ідею: рицарі мають послужити святій справі — звільненню від мусульман і збереженню Святих місць у Палестині й захисту паломників від «невірних». Найбільший слід в історії залишили духовно-рицарські ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців. Рицарі Ордену госпітальєрів⁵ вважалися одними з найкращих воїнів у Європі. Орден тамплієрів⁶ — захисник паломників, великий банкір і кредитор європейських королів, зокрема, Філіппа IV Красивого. Тевтонці брали участь у «німецькому наступі на схід», боролися проти язичників та намагалися їх навернути у християнство.

Як озброєні воїни? Що свідчить про їх готовність захищати віру Христову?

1. Тевтонці
2. Тамплієри
3. Госпітальєри

Із часом рицарські ордени вирости в могутні організації і навіть держави, що мали великі землеволодіння, маєтності, фінансові можливості і, відповідно, значний вплив на політичний розвиток Середньовіччя.

⁵ Назва «госпітальєри» походить від госпіталю І церкви Св. Іоанна Хрестителя, де був створений. Називається ще Мальтійським.

⁶ Назва тамплієри походить від слова «тамплъ» (храм) — храма Гроба Господня, де служили рицарі.

3. БОРОТЬБА ЦЕРКВИ З ЄРЕТИКАМИ

Обговоріть: як можна охарактеризувати роль папства у XII—XIII ст.? Поясніть свою думку, наведіть приклади.

На рубежі XII—XIII ст. католицька церква стає найвпливовішою силою західноєвропейського суспільства. Її могутність підкріплювалася дієвою системою церковних покарань за непослух. Церква, зокрема, могла накласти на окрему область чи цілу країну *інтердикт* — тимчасову заборону обрядовості та богослужіння. Тоді закривалися храми, діти залишалися нехрещеними, померлих не можна було ховати на кладовищах. Тобто, і ті й інші, за християнським ученням, були приречені на пекельні муки.

Непокірним загрожувала *анафема* — акт відлучення людини від церкви, недопущення її до церковних таїнств і обрядів. Проголошення людині церковного прокляття робило її вигнанцем у суспільстві.

Проте в містах, і навіть у селах з'являлося дедалі більше людей, які виступали проти її вчення. Таких людей духовенство називало **єретиками**.

Єретик — особа, що заперечує основи віровчення панівної церкви, віровідступник.

Єретики заперечували дорогі церковні обряди та пишні богослужіння. Вони вимагали, аби духовенство відмовилося від десятини, своїх земельних володінь і багатств, виступали проти феодалських повинностей і податків, закликали «жити працею рук своїх». Вони й самі показували приклад праведного життя: роздавали майно бідним і жили подаяннями.

Служителі церкви в усіх країнах переслідували єретиків і жорстоко розправлялися з ними. Їх відлучали від церкви, судили й карали. У XIII ст. для боротьби з єретиками папа створив спеціальний церковний суд — **інквізицію**.

Інквізиція (Свята інквізиція) (з латинської — розслідування) — спеціальний церковний суд для боротьби з єретиками.

Щоб виявити єретиків, інквізиція не гребувала нічим. Обвинувачуваних кидали до в'язниць і жорстоко катували, намагаючись вирвати в них визнання провини. Не витримуючи катувань, багато хто зізнавався навіть у тому, чого не чинив.

- 1) Кого католицька церква називає єретиком? У чому, на думку авторів документів, полягали основні положення ересі? Які слова документів підкреслюють ставлення церкви до єретиків? Якими способами добивалися зізнання від єретика?

ІЗ ЗБІРКИ ЗАКОНІВ «СІМ ПАРТИД» ПРО ЄРЕТИКІВ⁷

Звідси походить слово «єретик», скільки їх видів і яку шкоду вони принесли людям, які з ними спілкуються

«Єресь» як латиною, так і рсманською означає «розподіл», звідси походить слово єретик, тобто той християнин, хто відхилився від католицької релігії. Існує багато категорій єретиків, проте дві з них — найголовніші. До першої відносяться ті, хто вірує, проте його вірування розходяться з істинною вірою. До іншої категорії відносяться ті, які взагалі не вірують, і ці негідні люди думають, що душа вмирає разом з тілом, що ні за добро, ні за зліс, яке людина творить у цьому світі, не буде ні нагород, ні покарання.

Із керівництва про переслідування єретиків (1260 р.)

Єретика треба тримати напівголодним, так, аби страх його зовсім виснажив і не допускати до нього товаришів... А ще краще взагалі нікого не пускати, лише інколи двох надійних випробуваних людей, які обережно, начебто співчуваючи, почнуть умовляти його позбутися смерті та щиро-сердно зізнатися... Якщо після цього він... захоче дещо сказати... то тут же відразу спитати його, чи вчили ці учителі (єретики)... ще священник, який сам грішить, не може відпустити гріхи іншим... і треба ловити його обережно, адже хитрого лиса спіймати можна тільки хитрістю.

- 2) На основі ілюстрації визначте, де відбуваються події. Хто керує спаленням єретиків? Чому на площу приходять люди?

Спалення єретиків (мініатюра XV ст.)

⁷ «Сім партид» (тобто частин) — збірка феодальних законів XIII ст., укладена при королів Леона I Кастилії Альфонсі X та Альфонсі XI.

4. ВПЛИВ ДІЯЧІВ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

На основі тексту обговоріть у класі: які зміни відбулись у католицькій церкві в середині XI ст.? На прикладі історичних подій 1077 р. поясніть, що означає вислів «піти в Каноссу».

Над питаннями християнської віри глибоко роздумували вчені-богослови IV—V ст. Найвидатніших із них зазвичай називають отцями церкви, це: *Аврелій Августин*, *Ієронім*, *Василій Великий* та *Іоанн Златоуст*. У своїх творах вони розкрили основні положення християнської віри.

Діяльність багатьох католицьких священиків була пов'язана зі світськими проблемами. Римський абат Діонісій Малий (VI ст.) використав дані про життя та загибель Ісуса Христа і встановив дату його народження. Спираючись на його обчислення, монах Біда Високоповажний (VII—VIII ст.) запропонував нову систему літочислення і відповідну форму записів «до Різдва Христового» (до нашої ери) і «Після Різдва Христового» (після нашої ери). А вже папа римський Григорій XIII з 1582 р. запровадив новий календар, який і називається *григоріанським*. Це літочислення поступово було прийнято в більшості країн і зараз є міжнародним стандартом.

Про вплив пап на світське життя яскраво свідчать події, які увійшли в історію як «ходіння в Каноссу» (XI ст.). Одним із найвідоміших пап Середньовіччя був Григорій VII. Він остаточно заборонив католицьким священикам брати шлюб і намагався підкорити духовенству світських феодалів та імператорів. На цьому шляху йому протистояв німецький імператор Генріх IV. За це папа відлучив його від церкви, а всіх його підданих — від васальної клятви. Генріх мусив вибачитися перед ним. Зустріч папи Григорія VII та імператора відбулася в замку Каносса, де Генріх IV намагався заради прощення поцілувати папську туфлю. Щоправда, через кілька років Генріх IV все-таки переміг папу Григорія VII.

Поєднайте літературне і візуальне джерело. У якому вбранні імператор? Як середньовічний митець підкреслив принижений стан імператора?

З РОМАНУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «СВІПРАКСІЯ»

Похід до Каносси

25 січня 1077 року імператор прибув до Каносси. Замок мав потрійні мури. Генріха впушено за другу стіну, почет лишився зовні. Між мурами, знявши імператорські прикраси, без будь-якої пишноти, простоволосий, босий, стояв він, очікуючи присуду папи, постився з ранку до вечора, стояв без сну, непорушно, залякло, ніби вмер. Так тривало три дні. Лише на четвертий його було допущено до папи. Після тривалої розмови і прийняття ганебних умов папа зняв відлучення.

Генріх IV у Каноссі
(середньовічне
зображення)

Одним із найкращих богословів Середньовіччя був **Фома (Тома) Аквінський** (бл. 1225—1274), який дав пояснення багатьом положенням християнства, спираючись не тільки на віру, а й на розум. Рішення Фоми стати священиком викликало категоричний спротив його рідних, які щодня просили Фому змінити своє рішення, проте той залишився вірним своєму покликанню. У Паризькому університеті, де він навчався, мовчазного юнака кілька років принижували, і лише його перемога в диспуті з десятима богословами зробила Фому визнаним ученим. Фома Аквінський поєднав ідеї великого грецького філософа Аристотеля з християнським віровченням. Він створив власну систему християнської філософії, яку нащадки назвали «томізм»⁸, вона стала основою католицького богослов'я.

⁸ Томізм — від латинського звучання імені Фоми Аквінського — Тома.

1. Коли і чому стався церковний розкол?
2. Що таке індульгенція?
3. Хто такі єретики?
4. Які духовно-рицарські та жєбручі ордени ви пам'ятаєте?

5. Доведіть на прикладах, що релігія сприяла розвитку писемності, друкарства, живопису, музики, архітектури.

6. Поєднайте інформацію кількох джерел: тексту підручника, документів та ілюстрацій і поясніть появу єретиків у середньовічному суспільстві.

1. Вставте пропущені слова:

Церква, зокрема, могла накласти на окрему область чи цілу країну... — тимчасову заборону обрядовості й богослужіння. Непокірним загрожував також... — недопущення до церковних таїнств і обрядів. Проголошення людині... робило її ізгом у суспільстві.

2. Складіть речення, у якому застосуйте вислів «ходіння в Каноссу».
3. Спираючись на ілюстрацію, поясніть роль Фоми Аквінського в розвитку духовного життя в Середньовіччі.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Сьогоднішня рицарських орденів

Деякі із заснованих в епоху Середніх віків рицарських орденів існують і в наш час. Найстаріший — орден госпітальєрів, або Мальтійський, займається благодійницькою діяльністю. Його офіційна резиденція знаходиться в Римі, орден має статус спостерігача при ООН і підтримує дипломатичні стосунки зі 104 державами.

Тевтонський, або Німецький, орден, який з перервами існує з XII ст. й до сьогодні зосереджує зусилля на добродійності, допомозі хворим тощо. Його резиденція знаходиться у Відні.

Орден Святого Лазаря заснований хрестоносцями для допомоги рицарям, хворим на проказу, сьогодні має відділення у 24 країнах світу і продовжує благодійницьку діяльність.

Вважається, що деякі таємниці цих організацій не розкриті до цього часу. Цьому присвячено багато бестселерів. Наприклад, «Код да Вінчі» Дена Брауна.

§22. Раннє Відродження і гуманізм

1. ПРИЧИНИ ПОЯВИ РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМУ

Що називають Відродженням та гуманізмом? Який зв'язок між цими поняттями?

Протягом майже всього Середньовіччя панувало уявлення про людину як пасивного виконавця Божої волі. Однак в XIV ст. такі погляди вже суперечили швидкому розвитку середньовічного суспільства. У пошуках нових ідей мислителі насамперед звернулися до *античності*.

Античність (від лат. «антикус» — давній) — цивілізація Давньої Греції і Давнього Риму.

Захопившись творами Давньої Греції і Риму, вчені розшукували в монастирських бібліотеках праці стародавніх авторів, переписували й вивчали їх, розкопували античні статуї, відновлювали античні традиції. В античних творах вони побачили розвинуту, сильну людину, здатну змінювати світ на краще. Ці ідеї, співзвучні часу, були відроджені й поширені. Водночас досліджувалася й духовна спадщина інших народів.

На цьому підґрунті в XIV ст. в містах Північної та Центральної Італії починається період, названий Відродженням, або французькою — **Ренесансом**.

Відродження — епоха в історії Європи (XIV—XVI), для якої характерні інтерес до людини та її внутрішнього світу, повернення до античних цінностей, світський (нецерковний) характер культури. Період XIV—XV ст. — називають Раннім Відродженням.

Батьківщиною Відродження стала Італія — спадкоємиця античної культури.

Учені, художники, мислителі Раннього Відродження сформулювали у своїх творах новий погляд на людину, закликали шанувати розум, намагалися довести, що вона здатна удосконалити світ, у якому живе. Таких митців сучасники назвали **гуманістами**, а їх ідеї — **гуманізмом**.

Гуманізм (з латини «гуманус» — людяний, людський) — течія в західноєвропейській культурі, яка визнає людину вищою цінністю, проголошується повага до її природних прав.

Поява і поширення таких ідей були обумовлені важливими соціально-економічними та духовно-культурними зрушеннями, які відбувались у Північній та Центральній Італії.

Спираючись на схему, назвіть основні чинники, що спричинили появу Відродження, і поясніть на прикладах кожен з них. Визначте також прояви Відродження в Італії.

Розвиток середньовічної культури

Наявність античної спадщини

Зростання, могутність і самостійність італійських міст
Поява меценатів, городян, зацікавлених у розвитку культури

РАННЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ІТАЛІЇ

Ідеї гуманізму, індивідуальність, особистість

Образотворче мистецтво
Боттічеллі, Джотто, Мазаччо

Скульптура
архітектура
Донателло

Література
Данте — провісник Відродження, Петрарка, Боккаччо

Цікаво, що саме в цей час і з'явилося поняття *Середньовіччя* і сформувався уявлення про ці часи, як темний період занепаду між античністю і Відродженням.

2. ОСНОВНІ ІДЕЇ РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ Й ГУМАНІЗМУ

Які основні риси гуманізму в добу Відродження?

Італійське Відродження подарувало світу видатних митців і вплинуло на інші європейські країни. Воно визначило основні ідеї гуманізму.

СТАВЛЕННЯ ГУМАНІСТІВ ДО ЛЮДИНИ

- Людина — найвища цінність, найкраще і головне творіння Бога.
- Ідеал гуманістів — «універсальна людина» — всебічно розвинена особистість, яка досягла досконалості в різних сферах науки, у літературі, філософії, мистецтві.
- Право кожної людини на індивідуальний, вільний розвиток, чуттєві радощі, на задоволення звичайних земних потреб.
- Повага до людської гідності.

У цей період поступово руйнувалася така риса життя середньовічної людини, як корпоративність, тобто жорстке усвідомлення себе тільки частиною певного колективу, наприклад, селянської громади, цеху, лицарського ордену, університету або купецької гільдії. Твори гуманістів допомагали людині відчутти себе самоцінною, неповторною індивідуальністю. Недарма саме в цей період з'являється трактат відомого гуманіста Італії Джованні делла Мірандоллі «Промова про гідність людини».

Зіставте уривки із творів папи Інокентія III та італійського гуманіста Джованні делла Мірандоллі. Як вони ілюструють різницю релігійного і гуманістичного світогляду?

ІЗ ТВОРУ ПАПИ ІНОКЕНТІЯ III «ПРО ЗНЕВАГУ ДО СВІТУ»

Усі шляхи людини сповнені праці і скорботи, і навіть не відпочиває розум її... Навряд чи є що-небудь, що людина зрозуміла б повністю, що вона осягнула б ясно. Хіба тільки те знають цілком, що нічого не знають зовсім.

13 ТВОРУ ДЖОВАННІ ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛЛА «ПРОМОВА ПРО ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ»

О дивне і піднесене призначення людини, якій давс досягнути того, що вона прагне, чого вона бажає. Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила красу, захоплювалася її величчю... Людина може зростати та удосконалюватися за власною волею. У ній є початки найрізноманітнішого життя.

Важливо зрозуміти, що діячі Відродження не ставили під сумнів християнську віру, проте поступово влада церкви, яка раніше охоплювала всі сфери життя людини, зужувалася до вирішення здебільшого релігійних питань. На зміну релігійному ідеалу *аскета* приходять новий герой — енергійна, самостійна, освічена людина.

Аскет — у давнину християнський подвижник, який виснажував себе постом, пустельник, у переносному сенсі — людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя.

3. ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ І ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА

Чому твори Данте і Петрарки називають гуманістичними?

Письменники-гуманісти не тільки копіювали античні зразки, а й самі створювали прекрасні твори, що стали безсмертними.

Данте Аліг'єрі (1265—1321) — видатний італійський поет і мислитель, один із засновників літературної італійської мови. Його основний твір — «Божественну комедію» — вважають філософсько-літературним завершенням доби Середньовіччя в європейській культурі та провісником Відродження.

Предки Данте брали участь у заснуванні Флоренції та Хрестових походів, батько був впливовим політиком, тож не дивно, що й Данте брав участь в управлінні рідним містом. Він став

першим серед мислителів, хто виступив за незалежність королівської влади від папства. Але в історії він назавжди залишиться автором «Божественної комедії».

Власне Данте вважав свою поему просто «Комедією». За тогочасною традицією, це були твори із сумним початком і щасливим фіналом. «Божественною» цей твір назвав пізніше італійський письменник-гуманіст *Джованні Боккаччо*, підкресливши таким чином її величч, досконалість і значення. У трьох частинах («Пекло», «Чистилище», «Рай») Данте описує свою мандрівку до Бога. Цей твір є енциклопедією знань щодо епохи Середньовіччя. Головна ідея автора: розум і знання можуть допомогти людині пізнати свої гріхи, а любов дає можливість пізнати вищу істину. Вона відображена останніми строфами поеми.

Були ж у мене крила надто кволі;
Але яскравість сльїва тут прийшла,
І міць зростала розуму і волі.
Уяву сила зрадила була,
Та, мов колеса, ясні і веселі,
Жадобу й волю долі повела
Любов, що водить сонце й зорні стелі*.

* Текст цитується у перекладі Євгена Дроб'язко.

Як у скульптурі та образотворчому мистецтві відображено ставлення до поета його сучасників і нащадків? Доведіть, що в ілюстраціях до «Божественної комедії» Гюстава Доре² відображено світогляд Середньовіччя.

1. Доменіко ді Мікеліно. Данте з «Божественною комедією»
2. Сандро Боттічеллі. Портрет Данте
3. Пам'ятник Данте у Флоренції

² Гюстав Доре — французький художник та ілюстратор XIX ст.

Гюстав Доре.
Ілюстрації
до «Божественної
комедії»

Франческо Петрарка (1304—1374) — великий італійський поет доби Відродження, учений, філософ та історик. Саме його вважають першим гуманістом, оскільки він наважився протиставити богослов'я знанням про людину. Петрарка уславився збіркою ліричних віршів-сонетів «Книга пісень», зверненими до своєї коханої Лаури. Як і Данте, Петрарка не називав земну любов гріхом, а вважав її Божим дарунком.

У своїй творчості Франческо Петрарка поєднав теми античності й Середньовіччя. Закоханий в античну культуру, він розшукував і відроджував твори давніх митців, наслідував великого оратора Цицерона, писав біографії відомих греків і римлян. Захоплені талантами поета, мешканці Риму поклали на голову Петрарки лавровий вінок. Так колись на Капітолійському пагорбі давні римляни увінчували своїх великих сучасників.

Яке враження справляє на вас сонет? Як і чому сучасники поета та нинішні покоління зберігають пам'ять про Петрарку?

СОНЕТ ПЕТРАРКИ

Де погляд ніжний, де чарівний вид;
Де постать горда, де струнка постава,
Де мова та бентежна й величава,
Що завдає негідникові стид?
Де сміх, що жалить того, хто набрид?
Де та душа, що, мов зоря яскрава,
Висока й гідна владарського права,
Небесну нам осяяла блакить?
Я вами дихаю, для вас палаю,
Я народивсь для вашого ества,
Без вас мені нема й не треба раю;
Як радість відійшла моя жива,
В словах надію я плекая безкраю,
Та вітер порозвіював слова.

(Шереклад Дмитра Павличка)

1. Пам'ятники Петрарці в Римі та Ареццо (Італія)
2. Книжка віршів Ф. Петрарки Канцоньєре (книгу видано в Харкові у 2007 р.)
3. Поштова марка Сан-Маріно

4. ДОНАТЕЛЛО І САНДРО БОТТИЧЕЛЛІ

Складіть каталог (список) ілюстрацій, розміщених у підручнику. Доберіть з тексту параграфа або складіть самі коментар до картини, наприклад, «Твір Донателло... є шедевром епохи Відродження тому, що...».

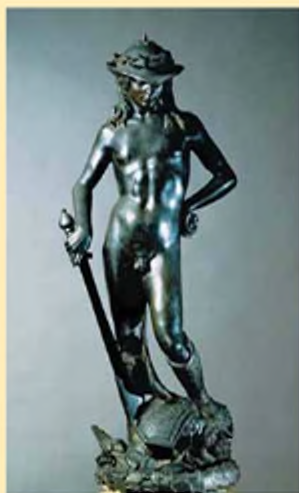
Початок нового етапу розвитку мистецтва історики пов'язують із творчістю художників Джотто, Сандро Боттичеллі, архітектора Філіппо Брунелески та скульптора Донателло. Усі вони творили у Флоренції. Тому саме це італійське місто часто називають батьківщиною Відродження.

Провісником Відродження в образотворчому мистецтві був художник *Джотто*. На його фресках фігури біблійних персонажів охоплені живими людськими почуттями і пристрастями. До речі, цей митець був другом Данте, і той навіть зобразив його в «Божественній комедії».

Філіппо Брунелески — перший архітектор епохи Відродження. Йому вдалося зробити те, що виявилось не під силу багатьом іншим майстрам — він перекрив величезним, понад сорок метрів у діаметрі, куполом флорентійський собор Святої Марії. До сьогодні цей собор вражає своєю красою і величчю.

Донателло (1386—1466) став першим скульптором від часів античності, якому вдалося відтворити красу оголеного людського тіла. Такою є скульптура біблійного героя Давида, що переміг страшного велетня Голіафа. Ця скульптура стала першою, яку можна було оглядати з усіх боків, а не у стіні, як було прийнято раніше. Бронзовий Давид, більш ніж півтора метрів заввишки, став своєрідним символом Флоренції в бороть-

бі за свободу, був зображений оголеним. Майстер зміг дуже жваво зобразити гнучке мускулисте тіло юнака, який стоїть у розслабленій позі з мечем у руках, наступивши ногою на відрубану голову Голіафа.

1. Філіппо Брунеллески. Купол собора Санта Марии дель Фьоре
2. Джотто ді Бондоне. Втеча до Єгипту
3. Донателло. Статуя Давіда. Донателло. Скульптура в Уффіці

Навіть для мистецтва епохи Відродження незвичайним є живопис **Сандро Боттічеллі**¹⁰ (1455—1510). Історики й до сьогодні сперечаються з приводу прізвиська Боттічеллі («Вочонок»), яке, вірогідно, дісталось йому від старшого брата. Він створював портрети сучасників, за наказом папи розписував стіни Сікстинської капелли¹¹. Одна з найвідоміших картин Боттічеллі — «Поклоніння волхвів», на думку істориків, зображає родину правителів Флоренції — Медичі, які були покровителями Боттічеллі. Одна з найкращих картин Боттічеллі — «Весна». Попри античний міфічний сюжет, пов'язаний з Венерою, картина відтворює земну красу, освячену любов'ю.

¹⁰ Справжнє ім'я — Алесандроді Маріаноді Ванні Філіппі.

¹¹ Сікстинська капелла — храм, створений за наказом папи Сикста IV, звідси й назва.

1. Сандро Боттічеллі. Весна. 2. Поклоніння волхвів

1. Що таке Відродження? Який період називаємо Раннім Відродженням?
2. Кого і чому називаємо гуманістами?
3. Які митці уславили літературу італійського Відродження?
4. Наведіть приклади визначних здобутків образотворчого мистецтва італійського Відродження.

5. Визначте основні досягнення митців раннього Відродження.
6. висловте судження щодо причин і наслідків появи та розвитку гуманістичних ідей.
7. Про які зміни у світосприйнятті різних верств населення, на вашу думку, свідчать шедеври раннього Відродження?

1. Заповніть у зошиті таблицю «Діячі літератури і мистецтва раннього Відродження».

Діяч. Сфера творчості	Найвідоміші твори	Особливості його творчості
-----------------------	-------------------	----------------------------

2. Ознайомтеся з уривком до одного з творів Міранделло: «Шановні отці! Я прочитав у творах арабів, що коли Абдаллу Сарацина запитали, що йому здається найдивовижнішим у світі, він відповів, що немає нічого кращого за людину». Поміркуйте, як це співвідноситься з ідеями гуманістів.

Готуймося до практичного заняття

Пригадайте, які стилі архітектури ви вчили на уроках образотворчого мистецтва, у чому полягають їх особливості.

§23. Практичне заняття. Християнські храми у житті середньовічних європейців

1. ЯКЕ МІСЦЕ ПОСІДАЛИ ХРАМИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЛЮДЕЙ

На основі тексту, документа й ілюстрації поясніть, яку роль відігравав храм у житті людини Середньовіччя.

Середньовічні храми стали найважливішою ланкою, що пов'язувала людину з Богом. Своїми богослужіннями й церковним дзвоном храми встановлювали час праці та відпочинку, їжі й сну, визначали святкові дні й пости. У Середньовіччі навіть виникли такі вислови: «дзвони жнив», «дзвони збору врожаю».

Величезні величні храми приголомшували людину, зокрема, селян і ремісників, які звикли до темних і тісних осель. Урочисте богослужіння, музика і спів брали в полон їхню увагу. Через покаєння, що відбувалося в храмі, церква мала можливість стежити за кожним вчинком людини, словом і думкою, керувала нею в кожному кроці життя, тримаючи в тривозі за долю своєї душі.

Храми були місцем зібрань, укладення договорів й угод. У селах вони були іноді навіть фортецею, яку зміцнювали валом і ровом і де відсиджувалися від ворога. Перед соборами виступали проповідники, сперечалися професори і студенти, влаштовувалися театралізовані релігійні вистави-містерії на біблійні теми. У храмах знаходили притулок засуджені злочинці, туди рятувалися від переслідування ворогів.

Невеселе життя селянина і міського ремісника урізноманітнювалося церковними святами, службами та процесіями, у яких брали участь усі мешканці села чи весь цех зі своїми прапорами. Ремісник міг померти спокійно, знаючи, що своїми внесками в цехову касу він сплатив молитви священика в цеховій каплиці за його душу.

Купець гаряче молився перед небезпечною торговою подорожжю, лихвар — перед ризикованою позикою сеньйорові за великі відсотки. І всі обіцали Мадонні, святым і церкві свічки та подарунки, якщо замислене принесе добрий прибуток.

Християнські собори були центрами громадського життя і мали вміщувати все міське населення, щоб захистити його в разі необхідності. Будова і зміцнення храму, на які йшли десятиліття, вважалось справою всієї громади. Кожна з церков будувалася за замовленням і на кошти міської общини.

АББАТ СУГЕРІЙ ПРО БУДІВНИЦТВО ЦЕРКВИ В СЕН-ДЕНІ

Увесь наш народ і благочестиві сусіди, благородні, так само як і простолюдини, обв'язавшись вірвочками і діючи як воли, утягували колони вгору, і на схилі в середні міста їм назустріч вийшли ремісники, що відклали інструменти своїх ремесел, щоб поміратися силами з труднощами дороги, віддаючи, як могли, хвалу Господові і святим мученикам.

Аббат Сугерій
(середньовічний вітраж)

1. Король на будівництві храму (мініатюра XIII ст.)
2. Богослужіння в монастирі (Швейцарія, XIV ст.)
3. Внутрішній інтер'єр собору (Кутанс, Франція, XIII ст.)
4. Церковна театралізована літургія (середньовічні малюнки)
5. Релігійна містерія

2. РОМАНСЬКА АРХІТЕКТУРА

Визначте особливості романської архітектури. За допомогою словника поясніть слова в тексті «базиліка», «неф», «апсида», «вітраж», «розети», «арабески», «барельєфи», «вітар», «шпиль» та знайдіть ці деталі в зображеннях на ілюстраціях. Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У X ст. в середньовічній культурі створюється єдиний загальноєвропейський стиль — **романський**. Назва стилю походить від слова «Roma» — Рим, і пояснюється тим, що в середньовічному будівництві використовували архітектурні традиції давніх римлян.

Романський стиль — перший загальноєвропейський стиль в архітектурі (X — XII або XIII ст.), для якого характерні масивні споруди-фортеці.

ПРО РОМАНСЬКУ АРХІТЕКТУРУ

Більшість романських храмів будувались у неспокійний час загарбницьких і громадянських війн. Якщо була потреба, храми ставали фортецею для захисту від ворогів.

У романському стилі, що є найстародавнішим і найглибшим, у середньовічній Європі переважає напівкругле склепіння, підтримуване грецькою колоною.

Яким би різьбленням та скульптурою не була прикрашена оболонка Собору, завжди під нею знаходиться римська базиліка. Це ті самі два нефи. На цій незмінній основі кількість дзвіниць, шпилів змінюється безліч разів, відповідно до фантазії століття, народу, мистецтва.

Статуй, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, барельєфи... Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов...

Стародавня сім'я похмурих, таємничих, приземкуватих храмів, наче придавлених круглим і широким склепінням, була прийнята військовим духом: могутні у своїй суворості й масивності стіни з вузькими вікнами, величезні башти. Головні елементи будівлі — міцні круглі арки, важкі колони та стовпи, що підтримують дах.

Зрسمану Віктора Гюго
«Собор Паризької Богоматері»

Словник архітектурних термінів

Апсида — виступ будівлі, перекритий напівкуполом.

Арабески — вид орнаменту з геометричних фігур, стилізованого листа, квітів, який поширився в Європі під впливом арабського мистецтва.

Аркада — ряд однакових за обрисом арок, що спираються на стовпи або колони.

Базиліка — громадська споруда в Давньому Римі — прямокутна будівля, поділена колонами або стовпами зазвичай на три (інколи на п'ять) поздовжні частини — нефи, орієнтовані із заходу на схід.

Барельєф — скульптурна прикраса на плоских поверхнях.

Вітар — головна частина християнської церкви.

Вітраж — твір образотворчого або декоративного мистецтва з різнокольорового скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

Капітель — верхня частина колони.

Карниз — виступ, що завершує горішню частину стіни, або міститься над вікнами, дверима.

Неф — головна частина храму, обмежена з однієї чи з обох боків рядом колон.

Портал — архітектурно оформлений вхід до будинку.

Розета — у мистецтві й архітектурі — прикраса круглої форми у вигляді квітки, яка розпустилась.

Фасад — зовнішній вигляд споруди.

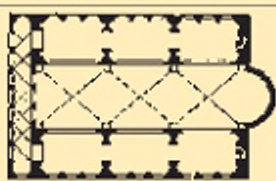
Фриз — декоративна смуга, що використовується в архітектурі.

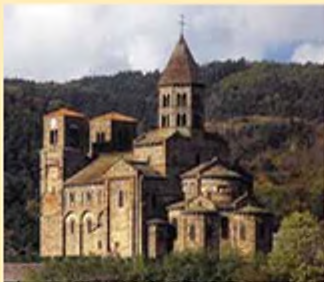
Шпиль — вертикальне й гостроконечне завершення будівель у вигляді сильно витягнутого конуса

1. Базиліка і зовнішній вигляд собору Св. Марка (Венеція, XI ст.)

2. Базиліка. Ліворуч — поперечний розріз, праворуч — план

Церква
Сен-Нектер,
Франція, XI ст.

1. Аббатство Св. Віктора в Дженні (Італія)
2. Церква Сан Лоренцо (Мантуя, Італія, XI ст.)
3. Аббатство Марія Лаах (Німеччина)
4. Адам і Єва (Франція, XII ст.)
5. Лев і людина. Деталь вікна собора (Німеччина, XII ст.)
6. Зображення Христа (Іспанія, XII ст.)
7. Тусканія, Сан П'єтро (будівництво розпочато в кінці XI ст., деталь фасада)

3. ГОТИЧНІ СОБОРИ

На основі тексту, ілюстрацій і словника опишіть особливості готичного собору. Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У XII—XV ст. зростання міст, технічний прогрес зумовили виникнення нового стилю архітектури — **готичного**. Термін «готика» (від — назви одного з германських племен — готи) ввели митці в епоху Відродження, виражаючи своє ставлення до варварської, як тоді вважали, архітектури Середньовіччя.

Готичний стиль — художній стиль (XII—XV (XVI) ст.), поширений у Західній і Центральній Європі, для архітектури якого властиві великі споруди зі стрічастими склепіннями, значною кількістю кам'яного різьблення і скульптурних прикрас.

ПРО ГОТИЧНУ АРХІТЕКТУРУ

Собор Паризької Богоматері

Насамперед, перед нами постають три стрічастих портали, а над ними — ажурний карниз, неначе оздоблений мереживом із двадцятьма восьми ніш із статуями королів, величезне центральне вікно-розетка між двома боксими вікнами і високий ряд арок.

...стрічасте склепіння, принесене з Хрестових походів, переможно лягло на широкі романські капітелі, призначені тримати тільки напівкруглі арки. Стрічасте склепіння, неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови Собору.

Те, що ми тут казали про фасад, слід сказати й про весь храм, а сказавши про кафедральний собор Парижа стосується всіх християнських храмів середньовіччя. Усе в цьому мистецтві логічне й пропорційне.

Палац правосуддя

Над головами подвійне стрічасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, із золотими геральдичними ліліями на блакитному тлі; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків ... уздовж залу сім колон підтримують двійчасте склепіння.

У високих стрічастих вікнах — тисячобарвні вітражі, і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розп'ячено блакиттю та золотом.

Істинним шедевром є, зокрема, невеличка ажурна розета над порталом, філігранна й вишукана, мовби зірка з мережива.

З роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері»

Прикраси соборів — рельєфи, скульптури, фрески, вітражі — справжня енциклопедія середньовічного світогляду і середньовічного життя. Наприклад, Шартрський собор прикрашають 9 тисяч скульптур. Тут переплітаються біблійні сюжети, античні образи, побутові сцени, язичницькі мотиви, фантастичні фігури.

Отже, для готичної архітектури було характерним:

- грандіозна висота;
- витіснення стіни великими просторовими вікнами;
- площинна поверхня стін зникає під «кам'яним мереживом» — скульптурою, що оздоблює стіну.

На основі тексту й ілюстрацій порівняйте романський і готичний собори.

1. Поперечний розріз готичного собору
2. Собор Паризької Богоматері
3. Кельнський собор
4. Шартрський собор
5. Химери Собору Паризької богоматері
6. Усміяний ангел. Реймський собор
7. Фрагмент статуї Марії. Реймський собор
8. Ёхарт і Ута. Собор в Наумбурзі
9. Фрагмент вітражу Богородиця. Собор в Шартрі

1. Знайдіть визначення для кожного із наведених нижче термінів. Наведіть конкретні приклади з матеріалу уроку, що ілюструють ці терміни.
Терміни: Стиль. Базилика. Романський стиль. Готичний стиль. Вітраж.

Визначення:

- а) антична і середньовічна будівля, що має форму витягнутого прямокутника, поділеного всередині двома повздовжніми рядами колон.
 - б) художній стиль Середньовіччя, що характеризувався легкими, гостроверхими будівлями, стрімко спрямованими вгору та численним оздобленням скульптурами, склом і витонченим різьбленням з каменю.
 - в) перший загальноєвропейський стиль (X—XIII ст.), для якого характерні масивні будівлі з великими опорами та маленькими вікнами.
 - г) малюнок на склі або візерунок з кольорового скла у вікнах, дверях тощо.
 - д) спільні риси, характерні для низки творів мистецтва чи літератури.
2. Знайдіть інформацію про 1—2 пам'ятки романської або готичної архітектури і підготуйте текст уявної екскурсії.

3. Обговоріть:

- Які знання та уміння, набуті під час вивчення цього розділу, були використані вами на цьому уроці?
- Чого нового ви навчилися?
- Що вас найбільше вразило?
- Що ви можете розповісти про цей урок друзям чи батькам?

Україна -
це Європа

Перші два загальноєвропейські архітектурні стилі — романський і готичний — прийшли в Україну з Польщі, Угорщини та Чехії. На думку дослідників, низка українських храмів зберігає лише їх елементи. Риси романського стилю в поєднанні зі староукраїнською архітектурою можна побачити у церкві Св. Пантелеймона (XII ст.) в Галичі, Успенському соборі Єлецького монастиря Чернігова та ін.

Церква Св. Пантелеймона (XII ст.) в Галичі

Елементи готичного стилю збереглися у Луцькому замку, Львівському кафедральному костелі, церкві Святої Єлизавети в Хусті та храмі Вознесіння у Виноградіві на Закарпатті, у готичних соборах міста Городок, що на Львівщині. Дерев'яні церкви періоду готики і донині запрошують мирян на Закарпатті.

1. Костел Різдва Пресвятої Богородиці в м. Стрий.
Реконструкція XIX ст.

2. Церква Св. Єлизавети — пам'ятка архітектури доби готики в місті Хуст

3. Миколаївський костел у Вижнянах (1400—1651)
(Львівщина)

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV

«МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

- *Пригадайте* хронологічні межі поширення романського і готичного стилів, раннього Відродження, дати винайдення книгодрукування, церковного розколу; *покажіть на карті* університетські центри, територію поширення православ'я і католицизму, місцезнаходження найвідоміших пам'яток культури.
- *Визначте* основні напрями діяльності Р. Бекона, Й. Гутенберга, П. Абеляра, Данте, Ф. Петрарки, С. Боттічеллі, Донателло у світову культуру.
- *Охарактеризуйте* матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя, використовуючи поняття: «університет», «еретик», «інквізиція», «Відродження», «гуманізм», «романський стиль», «готичний стиль»; вплив церкви на середньовічне суспільство.
- *Опишіть* навчання в середньовічних школах та університетах.
- *Уявіть себе* журналістом, який презентує публіці шедеври виставки «Романський і готичний храми». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений на сторінках підручника, напишіть репортаж з цієї виставки. Не забудьте описати ваші власні враження та почуття.

Розділ V

Країни
Центральної
та
Східної Європи

Людині життя дано на те, щоб вона йому
служила, а не воно їй.

Ян Гус

Дорогий християнине, тримайся правди,
відстоюй правду, говори правду, захищай
правду до самої смерті!

Кирило і Мефодій

НОКЪІІРІКЪ
СЕАЗКОСА
ЛАГГАМІНГО
ПРКАЩЕТВОИЦЪ НЖЕ
ОУГОТОВИІІЖАШИІКТОКЪ

§24. Держави центральної та східної Європи в X—XV ст.

1. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. КАЗИМИР III

Установіть, за які справи Казимир III отримав прозвання «Великий» і «Король холопів». А яке прозвання дали б йому ви?

У XIII ст. Польща переживала тяжкі часи. Німецький (Тевтонський) орден відрізав Польщу від Балтійського моря, а її землями пройшла монгольська навала. Наприкінці XIII—XIV ст. розпочався складний процес об'єднання країни. Проти нього виступали магнати, які не потребували сильної влади короля, й міста, багато з яких входили до Ганзейського союзу і були більше зацікавлені в торгівлі з іншими державами, ніж у єдині країни.

Казимир III

Лише за Казимира III (1333—1370) відбулося піднесення Польщі. Молодий король зрозумів, що він не зможе воювати з усіма ворогами Польщі, тому обрав політику компромісів із сусідніми державами й підписав з Угорщиною, Чехією, Тевтонським орденом мирні договори. Втрату деяких польських земель він компенсував українськими землями, приєднавши Галичину, Белзщину і Холмщину.

Казимир ввів єдині закони та єдину монету. Об'єднуючи окремі князівства і називаючи їх воеводствами, він не став докорінно міняти в них порядки і залишив місцеве самоуправління. Водночас, король жорстоко розправлявся із свавільними панами, незалежно від звань і чинів.

Проти кого і на захист кого спрямований цей закон? Поясніть свою думку.

ЗІ СТАТУТУ КАЗИМИРА ВЕЛИКОГО ПРО ПРАВО НА ЗАХИСТ У СУДІ

Стаття X. Оскільки нікому самий посиленний захист не може бути заборонений, тому постановляємо, що в судах нашого королівства кожна людина, до якого б ставу вона не належала, може і повинна мати свого адвоката, прокуратора або ж довірену особу захисника.

Він зменшив податки і роздавав селянам вільні землі, за що отримав прізвисько «Король холопів». Казимир III дозволив оселитися на землях Польщі німцям, вірменам, євреям і татарам, що сприяло піднесенню господарства. Недаремно Казимир — єдиний з польських королів, якого називали Великим.

Поступово в Польщі склалася станова монархія, представницьким органом держави став сейм.

Сейм — станово-представницький орган Польщі, до складу якого входили магнати, вище духовенство, шляхта і представники міст.

Спираючись на середньовічну карту, зробіть висновки про вплив географічного положення Польщі на спосіб життя її населення. Назвіть столицю держави в XIV ст. та землі, зокрема українські, які входили до її складу.

З XIV ст. історична доля Польщі була тісно пов'язана з Литвою, з якою в 1385 р. було підписано угоду про союз Польщі та Литви — Кревську унію. Одружившись із польською королевою Ядвігою, литовський князь Ягайло став польським королем і литовським князем. Він став засновником польської династії Ягеллонів (Ягайло польською звучить: «Ягелло»).

Палац Теодоріха в Равенні (мозаїка)

Пам'ятник Ягайло і Ядвізі

2. УГОРЩИНА. ШТВАН I

Випишіть з тексту 2—3 події з історії середньовічної Угорщини, які ви вважаєте найважливішими для цієї країни. Обговоріть свою думку з однокласниками.

Самоназва угорців — *мадари*. Спочатку вони мешкали в передгір'ї Південного Уралу¹, а наприкінці IX ст. рушили на захід і завоювали дунайську рівнину, заселену слов'янами. Водночас вони спустошували безперервними набігами Німеччину, Північну Італію, Східну Францію. І тільки після вже відомої вам поразки від німецького імператора Оттона I в середині X ст. угорські набіги припинилися.

Засновником угорської держави (близько 1000 р.) став один із князів — **Штван (Стефан) Святий** (бл. 970/975 — 1038), який об'єднав угорські племена. Штван, син першого християнського правителя угорців, спочатку носив язичницьке ім'я Вайк, тобто «герой». Після коронації Штван здійснив християнізацію країни. До 1028

р. Штван I підкорив угорському впливу весь Карпатський регіон, закріпивши приєднання нових територій відповідними угодами з Ярославом Мудрим і королем Польщі Болеславом I Хоробрим. Після смерті він був канонізований католицькою церквою.

Штван Святий

Що вважає король найважливішим для майбутнього державного діяча? Чи перегукується це з уже відомими вам настановами дітям інших правителів? Яких саме?

З НАСТАНОВИ ШТВАНА I СИНУ ІМПЕ

Підтримуй християнську віру.

Про повагу до знатних людей королівства. Вірність, сила, старанність, відвага знатних і найкращих людей. воїнів... схороняє королівство, долає ворогів, приносить твою владу...

Володарий без гніву, гордині, ненависті, милосердно.

Якщо бажаєш честі своєму королівству, люби справедливий суд.

¹ Урал — гори, які є природним кордоном Європи й Азії, територія Російської Федерації.

Значного розквіту Угорська держава досягла у другій половині XV ст. за короля *Матіаша Корвіна*, який створив постійну найману армію і зміцнив судово-адміністративний апарат у центрі й на місцях, був покровителем науки і мистецтв. Однак успіхи правителів Середньовіччя були нестійкими. Уже в XVI ст. на Угорщину напали нові загарбники — турки, які надовго позбавили її незалежності.

3. ЧЕХІЯ. ЯН ГУС

Складіть розгорнутий план розповіді про гуситські війни та обговоріть його з однокласниками.

Від XI ст. Чехія перебувала у складі Священної Римської імперії. І хоча в XIV ст. вона переживала період економічного піднесення, у чеському суспільстві було багато незадоволених. Безземельні рицарі не бажали терпіти утиски великих феодалів, селяни чинили опір феодалському гнобленню, городяни-чехи виступали проти засилля німців, які часто перебирали на себе управління цехами, торгівлею і міським самоврядуванням. Усі верстви населення були невдоволені свавіллям католицької церкви, вимагаючи від неї повернення до ідеалів бідної і справедливої церкви періоду раннього християнства.

Очолив протестний рух великий чеський мислитель і проповідник, професор університету **Ян Гус** (1371—1415).

Він проповідував чеською мовою, пристрасно критикував продаж індульгенцій. Ян Гус проголошував рівність у таїнстві причастя, закликаючи духовенство причащати вином з чаші та хлібом не тільки священиків, а й всіх віруючих. Тому послідовників Яна Гуса — гуситів — називали також *чашниками*.

Ян Гус

Гусити — послідовники Яна Гуса, виступали за повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства, за богослужіння чеською мовою.

Католицька церква звинуватила Яна Гуса в ересі й викликала його на церковний собор у німецькому місті Констанці. Імператор Сигізмунд видав йому охоронну грамоту. Хоча багато людей попереджали про небезпеку, Ян Гус вирішив їхати до Констанца і відстоювати там свої переконання.

Чому церква критикувала Яна Гуса? У чому виявилася сила його переконань і героїзм?

ІЗ ВИСЛОВЛЮВАНЬ І ПРОПОВІДЕЙ ЯНА ГУСА

(Звернення до народу під час Констанцького собору)

• Я казав і казатиму, що чехи в королівстві Чеському за законом... і за вимогою природи повинні бути першими в посадах, так само, як французи у Франції і німці у своїх землях...

• Клір² не вчить, а псує народ своїм безчестям, пов'язаним з багатством. Тож потрібно забрати в нього багатство! Послідовники Христа повинні бути бідні, як апостоли. А вони, навпаки, тільки про те й думають, як би ще збільшити своє багатство, для чого розсилають продавців індульгенцій, хижих ченців, які... влаштовують нікому не відомі свята, придумують чудеса і грабують бідний народ...

• Ці єпископи змовляють мене всенародно відректись, — ні! Не можу зрадити своїй совісті й посоромити віру Христову. Як посмію подивитися в очі народу, якщо з моєї вини похитнуться вікові його переконання?

Але на соборі, всупереч обіцянці імператора, Гуса закували в кайдани й півроку тримали у в'язниці. Незважаючи на погрози, він не відмовився від своїх поглядів й у 1415 р. був спалений на вогнищі. Страта Яна Гуса обурила все чеське суспільство. Незабаром він був проголошений національним чеським святым.

² Клір — духовенство.

Які епізоди з життя Яна Гуса зафіксували митці? Яким вони побачили Яна Гуса? Які деталі зображень розповідають про діяльність цієї людини?

1. Люди слухають проповідь Яна Гуса
2. На Констанцькому соборі (фрагмент картини Вацлава Брожіка)
3. Пам'ятник Яну Гусу в Празі
4. Спалення Яна Гуса (малюнок із середньовічної хроніки)

У 1419 р. вся країна повстала. Почався нелегкий період **гуситських війн**.

Гуситські війни (1419—1434) — боротьба чеського народу проти за-силля католицької церкви та німецького панування.

Ознайомтеся з документами. На які причини гуситських війн вони вказують?

ІЗ ГУСИТСЬКОГО МАНІФЕСТУ

Прага. Квітень 1420 р.

Дорогі брати, віддані своїй країні! Ми звертаємося до вас, які завжди палко любили свою рідну мову і готові були оберігати її... Усі, хто любить свою батьківщину, піднімайтеся разом з нами!

Повсталі гусити не були єдиними. Вони поділилися на *чашників* і *таборитів* (від назви гори Табор, де звали своє укріплення повсталі). До чашників належали дворяни й заможні городяни, які виступали за причастя чашею та вимагали дешевої церкви з богослужінням чеською мовою.

Таборити склалися з селян, дрібних ридарів, незможних городян і прагнули встановлення справедливого суспільства рівних без бідних і багатих, скасування селянських повинностей, держави без короля. Таборити створили військо, яке очолив дворянин Ян Жижка. Поранений у голову, він осліп, але продовжував командувати армією. «Очима» Яна Жижки були його помічники: вони повідомляли про розташування і рух ворожих військ. «Страшним сліпим» називали Яна Жижку вороги й боялися навіть його імені.

Перемогти гуситів власними силами імператор не міг. Таборити залишалися непереможними навіть після смерті Яна Жижки від чуми. Вони здійснили кілька походів в Австрію, Угорщину і Саксонію², щоб поширити там свої ідеї. Тоді наляканий імператор і папа пішли на поступки чашникам, зокрема, у вимогах щодо богослужіння.

Чашники перейшли на бік папи та імператора і в 1434 р. завдали таборитам поразки біля міста Ліпани. Розгром таборитів означав кінець гуситських війн. Проте гуситські війни мали величезне значення для історичного розвитку Чехії. Вони дали могутній поштовх розвитку національної свідомості та культури Чехії. До того ж, Чехія стала єдиною країною Європи, де існувала національна, гуситська церква.

Ян Жижка

Гуситські війни

² Саксонія — німецька держава на Півночі від Чехії.

4. КУЛЬТУРА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Визначте особливості розвитку культури Чехії, Польщі та Угорщини.

Економічний розвиток Чехії, Польщі та Угорщини проявився насамперед у розвитку міст. З кінця XIII ст. починається їхня активна забудова. Збережені до наших часів церковні споруди, будівлі ратуш та університетів, приватні будинки й мости відображали розвиток архітектури, господарства, освіти країн Центральної та Східної Європи в епоху Середньовіччя. У кожній із країн мешкали представники різних культур, які поєднували традиції Західної та Східної Європи. Тому католицькі й православні храми, синагоги й мечеті в Чехії, Польщі та Угорщині часто були розміщені по сусідству одна з одною.

Епоха Середніх віків — це період становлення національних мов: чеської, польської та угорської. Водночас формувались і національні системи освіти. Разом зі школами при монастирях і храмах відкривались університети. У першій половині XIV ст. в Празі чеський імператор Священної Римської імперії Карл IV заснував перший у Центральній Європі університет, який і сьогодні носить його ім'я. Трохи пізніше, у тому ж XIV ст., відкрився за ініціативи Казимира III і перший польський університет — Ягеллонський⁴.

Інтерес до витоків власної історії втілюється в одній з найвідоміших легенд Середньовіччя про братів Чеха, Ляха і Руса, засновників Чехії, Польщі та Русі. За однією з версій, три брати полювали разом, проте кожен захотів йти своєю дорогою. Рус пішов на Схід, Чех — до гір Богемії⁵, Лях — на Північ, де він побачив білого орла, який охороняв своє гніздо. Лях заснував місто Гнезно, а зображення орла вибрав для герба.

Легендарні Чех, Лях і Рус

Образотворче мистецтво, як і в країнах Західної Європи, було представлено фресками і мозаїками церков, книжковими мініатюрами. В інтер'єрах костелів, візантійському живописі, образотворчому мистецтві та поширенні інтересу до народної творчості відзначився вплив Відродження.

⁴ Ягеллонським університет названо на честь польського короля Владислава Ягелло, який разом із дружиною Ядвігою втілює в життя проект Казимира.

⁵ Богемія — історична область Європи, на якій утворилася Чехія.

Використовуючи ілюстрації, назвіть архітектурні споруди романського і готичного стилів. Як у наведених зображеннях відбився розвиток ремесел, архітектури, мистецтва і освіти Чехії, Польщі та Угорщини?

1. Бічна вежа базилики Св. Георгія, Прага (Чехія)
2. Собор Св. Вітта, Прага (Чехія)
3. Кафедральний собор в Пече (Угорщина)
4. Марійський костел. Краків (Польща)
5. Церква бенедиктинського аббатства в Яке (Польща)
6. Печатка Карлова університету (Чехія)
7. Вітражі собору Св. Вітта (Чехія)
8. Кафедральний собор. Вавель (Польща)

1. У яких століттях Чехія, Угорщина та Польща переживали період піднесення?
2. Хто завершив християнізацію Угорщини?
3. Чому чеські війни називалися гуситськими?

4. Опишіть 1— пам'ятки культури Польщі, Угорщини та Чехії.
5. Охарактеризуйте розвиток Польського й Угорського королівств.
6. Розкажіть про причини, хід, наслідки гуситських війн.
7. Поясніть, чому Казимира III та Іштвана I називали великими королями.

1. Поясніть, чому Ян Гус критикував католицьку церкву.
2. Підготуйте віртуальну екскурсію, присвячену пам'яткам середньовічної культури Польщі, Чехії чи Угорщини.

§25. Новгородська боярська республіка. Александр Невський

1. ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД

Доберіть щонайменше три аргументи на доказ того, що Новгород справедливо називали Великим.

Відомим політичним, економічним і культурним центром руських земель був Новгород. У IX—XII ст. його історична доля була міцно пов'язана з Києвом. У Новгороді княжив Рюрик, який започаткував першу київську династію Рюриковичів, тут проходив торговельний шлях «із варяг у греки», у цьому місті правили великі київські князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Новгород став центром князівства, землі якого простягалися на північ і схід від нього аж до Північного Льодовитого океану та Уралу.

Знайдіть Новгород на карті. Поясніть, як географічне положення міста впливало на спосіб життя населення.

Карта «Руські князівства в XII — XIII ст.»

Картосхеми «Невська битва»

«Льодове побоїще»

Новгород стоїть на обох берегах річки Волхов. Вона розділяла місто на дві «сторони»: праву — Торгову, на якій розміщувався торг — майдан, де збиралися городяни на віче, та двори іноземних купців, і Софійську — з кремлем, храмом Святої Софії, адміністративними будівлями. Новгородський кремль був обнесений кам'яною стіною, а вулиці вкриті дерев'яними мостовими, що й підтримувало чистоту в місті.

Новгородці були вправними ремісниками: металургами, ковалями і зброярами. Мали свої майстерні в місті пекарі й кожум'яки, шевці й теслі, корабельники й гончарі. Відомими на Русі були і ювелірні прикраси, зроблені сріблярами й алмазниками Новгорода.

Уже на початку XII ст. іноземці захоплювалися бурхливим життям міста, його багатством, самостійністю і величезними торговими площа-ми. А ще — численними пристанями і чистими вулицями! Тож і називали місто «великим градом».

Місто вело жваву торгівлю. Торгівельні шляхи пролягали по річці Волхов, Ладозькому озеру, а далі — по Неві, Балтійському морю до Швеції, Німеччини, Англії та інших європейських країн. На європейські ринки новгородці вивозили мед, віск, хутро, льон, коштовне і напівкоштовне каміння. Свічки, зроблені з новгородського воску, освітлювали європейські будинки та собори, а шуби і папки, пошиті з руського хутра, зігрівали європейську знать. Додому купці поверталися зі сріблом, золотом, міддю, бронзою і зброєю.

Як і європейські, новгородські купці об'єднувалися у гільдії, статуту яких були одними з перших у Північній Європі. З XIV ст. Новгород став одним з головних партнерів Ганзи, здійснюючи її основні торгові операції на Русі.

Така активна зовнішня торгівля перетворила Новгород на важливу сполучну ланку між середньовічними Європою та Руссю.

Спираючись на ілюстрації та додаткову інформацію, проведіть віртуальну екскурсію середньовічним Новгородом. Де він розташований? Як можливості має для оборони? Як пов'язаний з іншими містами? Як доставляють товари? Чим торгують купці? Про що свідчить присутність на ринку міняли, жінок, дітей, іноземних купців? Чи можна за картиною встановити обсяги торгівлі в Новгороді?

Середньовічний Новгород
(історична реконструкція)

Аполінарій Васнецов.
Новгородський торг

2. УПРАВЛІННЯ НОВГОРОДОМ

З якою державою можна порівняти устрій Новгородської республіки? Свою відповідь обґрунтуйте.

Вотчина (від слов'янського — отець) — спадкове володіння бояр.

Панівною верствою населення Новгороду були *бояри*, які володіли великими *вотчинами* з десятками і навіть сотнями сіл. Їх ще називали «золоті пояси» Новгороду. Ця верства не поповнювалася за рахунок інших верств населення — боярином потрібно було народитися.

На відміну від більшості держав Середньовіччя, Новгород був республікою.

Середньовічний Новгород

Новгородська боярська республіка — держава в Північно-Східній Русі, найвищою владою якої вважалося загальноміське **віче**, а влада князя була обмежена: йому заборонялося володіти землями на новгородських територіях, призначати посадових осіб, судити новгородців. **Віче** — загальноміські збори всіх дорослих чоловіків. Віче розглядало питання війни і миру, обирало посадових осіб, зокрема й князя, розподіляло повинності.

Вічовий дзвін і вічовий поміст для ораторів віддавна були символами вільного Новгорода. За покликом дзвону, найчастіше до стін храму Святої Софії, сходилися на віче до 300, а згодом до 500 чоловік. Інколи віче тривало кілька днів і навіть, як записав літописець, «було віче весь тиждень». Свої думки учасники віче висловлювали вигуками: за чію пропозицію вигуки були голоснішими, те рішення й приймалося.

Для захисту своїх володінь від ворогів віче запрошувало до Новгороду князя разом із дружиною. Князь лише формально вважався головою міста, насправді ним керував обраний на вічі *посадник* із числа найзначніших боярських родин. Якщо князь порушував умови договору, новгородці йому «кланялись» (на прощання) і «показували дорогу» (з міста).

Досить впливовою в Новгороді була і верхівка багатих купців та ремісників. З-поміж них довгий час обирали *тисяцького*, який очолював військо, обов'язково брав участь в укладанні торговельних угод, суді тощо.

У європейському Середньовіччі було не так багато республік, серед них і Пан Великий Новгород.

Новгородський вічовий дзвін
(сторінка із середньовічної
книги)

3. АЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ. НЕВСЬКА БИТВА ТА ЛЬОДОВЕ ПОВОЙЩЕ

Визначте причини перемоги руських військ над німецькими та шведськими завойовниками.

Ще наприкінці XII ст. почали загрозувати Русі з півночі шведи і німці, які намагалися встановити контроль над Фінською затокою і прибалтійськими землями.

У липні 1240 р. біля гирла Неви висадилося шведське військо. Невелику новгородську дружину очолив 19-річний князь, талановитий полководець Александр Ярославович. Він вирушив назустріч шведам і завдав їм раптового удару. Багато воїнів шведських і руських відчайдушно билися і мужньо загинули в бою. Літописець залишив нам свідчення про подвиг новгородців і Александра.

Як ви розумієте слова князя «Не в силі Бог, а в правді»? Чому літописець називає шведів латинянами?

З ЖИТТЯ АЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО

І почав Александр зміцнювати дружину свою і мовив: «Не в силі Бог, а в правді»... І була січа велика з латинянами, і перебив їх князь силу-силенну... І самому королю⁶ залишив слід на лиці гострим своїм списом... Тут же в полку Александровсму відзначилися шестеро мужів хоробрих. Один з них, Гаврил, напав на ворожий корабель, і скинули його з конем у воду. Він же піднявся неушкодженим і бився із самим всеволодою. Інший, Михайло, з дружиною своєю потопив три кораблі латинян. Сава ж напав на золстоверхе шатро і підрубав його стовп.

Павло Корін. Портрет Александра Невського

Князя Александра за перемогу в цій битві згодом назвали Невським. Незабаром війська німецьких і данських рицарів захопили багато руських міст і упритул підійшли до Новгороду. У квітні 1242 р. на кризі Чудського озера відбулася битва з рицарями-хрестоносцями.

Рицарі йшли улюбленим строем — затупленим клином, що його русичі називали «свинєю». Попереду і по краях вишикувалася рицарська кіннота. У першому ряду — п'ять рицарів, у другому — сім, у тре-

⁶ Відомо, що король не брав участі в цій битві, швидше за все, мається на увазі очільник шведського війська, можливо, ярл Біргер.

тому — дев'ять, далі одинадцять, тринадцять... У середині клина за сталеву стіною щитів трималися піші ратники.

Александр, знаючи тактику німецьких рицарів, похикував своїх воїнів «п'ятком» — кутом, розкритим убік ворогів. Новгородське військо не рушило назустріч головним німецьким силам, як припускали хрестоносці, а стало відступати. Заманивши ворога в пастку, русичі вдарили по флангах німців. Відступати рицарі змушені були по крихкому льоду Чудського озера, де багато з них загинуло. Завдяки талантові Александра та мужності руських воїнів, рицарів було розбито. Літописи назвали битву на Чудському озері *Льодовим побоїщем*.

Зрозуміло, що шведські, німецькі та руські джерела дають різні описи битви, кількість загиблих і причини поразки військ. Незмінним залишається одне — перемога Александра Невського, яка зберегла для Русі вихід до Балтійського моря.

Використайте різні джерела знань:

- 1) встановіть за картою (ст...) напрямки походів шведів і німців;
- 2) на основі картосхем опишіть хід Невської битви й Льодового побоїща;
- 3) спираючись на ілюстрацію, охарактеризуйте рицарське військо. Ознаки яких походів можна побачити на обладунках воїнів? Як художник зобразив князя? Які риси характеру він хотів підкреслити?
- 4) опишіть битви, спираючись на картосхеми.

Карто схеми «Невська битва», «Льодове побоїще»

Аполінарій Васнецов.
Льодове побоїще

Новгородська республіка проіснувала до кінця XV ст. і була приєднана до Московської держави.

4. КУЛЬТУРА НОВГОРОДА

Яке місце Новгород Великого у світовій культурі?

Новгородці були відомими не тільки своєю торгівлею і мужністю в боротьбі із загарбниками. Вони створили високу культуру.

Уже за Ярослава Мудрого, у першій половині XI ст. в Новгороді було відкрито школу. Спочатку учні вчилися читати, писати на воскових дощечках та на бересті й нарешті, рахувати. Про поширення освіти на цих землях свідчать берестяні грамоти. Відтоді, як у середині XX ст. їх знайшли під час археологічних розкопок, учені прочитали і всебічно вивчили сотні таких джерел! Дослідження показали, що жителі давнього Новгороду вміли читати, писати та вести арифметичний рахунок. Уміли, виявляється, і городяни, і селяни, чоловіки й жінки. Діти також привчалися писати — для цього робилися спеціальні «абетки», вирізані на дощечках. Більшість із грамот — це листування, в якому новгородці обмінювалися новинами про торговельні та грошові операції, сімейні стосунки, судові справи.

При храмах існували скрипторії — майстерні для переписування книг. Найдавнішу з датованих руських книг — *Острожирове Євангеліє* переписано саме в Новгороді. У храмах також створювалися і зберігалися літописи.

Гордістю Новгороду, звичайно, були храми.

«Де Софія, там і Новгород!» — так з 1052 р. стверджують новгородці.

Софійський собор — один із найдавніших і найвеличніших храмів Новгороду. Він будувався в суворі часи, і це відбилосся в його стриманій архітектурі. Вузькі щілини вікон, як бійниці, і п'ять куполів, що нагадують шоломи багатирів. Не випадково новгородці називали його храмом-богатир.

У середині храму було сховище для державної казни, схованки скарбів новгородців, у різниці зберігалосся коштовне начиння, твори ювелірного мистецтва. У Софійському соборі навчалися діти найбагатших громадян Новгороду. Тут була заснована перша новгородська бібліотека. У період Середньовіччя на новгородській землі були зведені десятки православних храмів, які й сьогодні залишаються унікальним джерелом для дослідження цієї епохи.

Новгородські собори зберігають старовинні розписи, серед них — фрески видатного майстра Феофана Грека, який творив у Новгороді у другій половині XIV ст.

Печатка з гербом
Новгорода

Пригадайте київські та чернігівські храми. Якими були спільні риси храмів Київської Русі?

1. Софійський собор у Новгороді
2. Церква Спаса Преображення в Новгороді, де зберігається фреска Феофана Грека Христос Вседержитель
3. Берестяна грамота із стилусом

1. Які були особливості економічного розвитку Новгородда?
2. Що таке віче?
3. Чим уславився Александр Невський?
4. Хто писав берестяні грамоти?

5. Чому Новгород називають боярською республікою?
6. Проаналізуйте, у чому полягали відмінності суспільного устрою Новгородда від станових монархій Європи.
7. Поміркуйте, чому Новгород називали «Афіни Північної Русі».
8. Обговоріть, з ким із середньовічних лідерів можна порівняти Александра Невського.

1. Назвіть основні ознаки суспільного устрою Новгородда, які характеризують його як республіку.
2. Чому Александру Невському вдалося здобути перемоги над шведськими й німецькими рицарями?
3. Дізнайтеся, як увічнили пам'ять Александра Невського нащадки.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Заняття новгородців

За свідченнями археологів, у Новгороді був навіть такий екзотичний для Русі промисел, як перлинний, що розвивався біля північних руських річок. Наприкінці XV ст. московський цар Іван III надіслав у подарунок угорському королю «соболя чорного, нігтики в нього обковані перлами ... перли — не малі, а гарні й чисті».

Археологічні розкопки та літописи свідчать також, що у XII — XV ст. однією із звичних розваг новгородців були шахи. Знайдені фігури від 94 шахових комплектів! Улюбленою грою також були шашки.

§26. Московська держава в XII—XV ст.

1. ЗЕМЛІ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ РУСИ XII—XIV СТ. УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У чому були переваги князівств Північно-Східної Русі?

У XII ст. землі Північно-Східної Русі, розташовані далеко від територій, населених кочовиками, рідко зазнавали їхніх нападів. Межі річчя Волги й Оки швидко освоювалось. Переселенців приваблювали родючі ниви, ліси, багаті на хутрового звіра, річки та озера. На берегах річок виростали міста: Ростов, Суздаль, Ярославль, Володимир та інші.

Першим князем Ростово-Суздальського князівства став один із молодших синів київського князя Володимира Мономаха Юрій Долгорукий (1125—1157). Таке прізвище він дістав за намагання підкорити собі нові землі. З його ім'ям пов'язана перша згадка в літописі про Москву — 1147 р., яка була тоді маленьким прикордонним селищем.

Спираючись на ілюстрацію, опишіть, як русичі засновували міста.

Князівства Північно-Східної Русі активно розвивалися, але подолати роздробленість і об'єднати землі жодне з них не змогло. У XIII ст. цим скористалися монгольські завоювальники.

Батьківщиною монголів була Центральна Азія. Об'єднані на початку XIII ст. Чингісханом, кочові монгольські племена почали завоювання Північного Китаю, згодом підкорили Південний Сибір, Середню Азію та інші території. Руські дружини вперше зіткнулись з ними, прийшовши на допомогу половцям, на річці Калка в 1223 р. Проте об'єднане русько-половецьке військо зазнало нищівної поразки.

Аполінарій Васнецов.
Спорудження нових стін Кремля
Юрієм Долгоруким

У 1237 р. нове військо монголів на чолі з онуком Чингісхана Бату (на Русі його називали Батий) зруйнувало Москву й захопило Володимиро-Суздальське князівство. У 1240 р. монголи захопили Київ.

У пониззі Волги монголи створили свою державу, столицею якої стало місто Сарай. Попри те, що в монгольських та інших східних джерелах ця держава не має єди-

ної назви, в історії за нею закріпилося поняття Золота Орда. Це була потужна середньовічна держава.

Землі руських князівств не входили до складу Золотої Орди. На Русі, як і раніше, правили свої князі, але вони мали отримувати в Орді **ярлик**. Населення Русі платило тяжку данину, за збиранням якої наглядали **баскаки**.

Ярлик — грамоти, якими монгольські хани давали право руським князям управляти своїми князівствами.

Баскаки — ханські намісники, які проводили облік населення та збирали данину в давньоруських землях.

Важка епоха залежності руських князівств від Золотої Орди традиційно називається *іго*.

Використайте різні джерела знань:

- 1) спираючись на карту (ст...), назвіть території, завойовані Золотою Ордою;
- 2) на основі ілюстрації з'ясуйте, як озброєні монгольські вершники. Що нового додають зображення до ваших уявлень про монгольське іго?

У XIV ст. центр економічного і політичного життя перемістився в Московське князівство, яке мало вигідне положення. Річкові й сухопутні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого торговельно-ремісничого центру. Оточене лісами, Московське князівство менше піддавалося набігам монголів. Це дозволяло московським князям збирати й накопичувати сили для подальшого об'єднання земель Північно-Східної Русі для боротьби проти монголів.

Батий
(китайська гравюра)

2. ЗМІЦНЕННЯ МОСКВИ ЗА ДМИТРІЯ ДОНСЬКОГО

Розкрийте роль Дмитрія Донського в історії Північно-Східної Русі.

У середині XIV ст. до влади в Московському князівстві прийшов Дмитрій Донський (1359—1389). Йому було лише 9 років, коли він посів престол, тому управляти державою йому допомагав очільник церкви — митрополит Олексій.

Щойно розпочавши самостійне правління, Дмитрій зайнявся укріпленням столиці. За його наказом Москва вперше була обнесена білими кам'яними стінами, і на усю подальшу історію стала білокам'яною.

Головним ворогом Русі залишалися монголи. У вересні 1380 р. руські полки переправилися через Дон, спалили за собою мости, і зайняли бойові позиції на Куликовому полі. На бій проти хана Мамає русичів благословив Сергій Радонежський, засновник Троїце-Сергієвого монастиря.

Встановіть перебіг подій за документом. Яким був результат битви? Доповніть середньовічне «Сказання» інформацією картини.

ЗІ СКАЗАННЯ ПРО МАМАЄВЕ ПОБОЇЩЕ (XVI СТ.)

Князь же великий [Дмитрій] сів на коня свого і почав об'їжджати полки і кожному полку мовив: «Брати мої милі, сини руські, молоді і великі, день наближається грізний».

Відпустив брата свого князя Володимира Андрійовича вгору по Дону в діброву, щоб сховався там полк його. І дав йому з двору свого відбірних в'язів.

Прийшло ж 8 вересня, свято Святої Богородиці... І почали прапори християнські В. Васнецов. Двобій Пересвета з Челубеем майорити і труби численні сурмити ... Полки почали сходитися... Виїхав печеніг з полку татарського перед усіма мужністю похваляючись. Побачив його Пересвет-монах... І мовив: «Ця людина шукає собі подібну, то хочу з ним зустрітись» ... І вдарилися міцно, мало що земля під ними не провалилася. І впали обидва з коней і померли...

І настала година восьма і виїхав з діброви засадний полк. І повернув погавих... І побігли [вони].

Куликівська битва стала однією з найбільших битв Середньовіччя. А князь Дмитрій за цю перемогу отримав прозвання «Донської».

3. ПІДНЕСЕННЯ МОСКВИ ЗА ІВАНА III

Працюючи в парах, дайте відповіді на запитання: чому Іван III зумів повалити його.

Важливу роль у розбудові Московської держави відіграв Великий князь Іван III (1462—1505). За описами літописців, він був високий на зріст, діяв розумно, обережно, поступово, відступаючи перед явною небезпекою. Для зміцнення своєї влади й авторитету за кордоном Іван III прийняв титул «великого князя всієї Русі» й одружився з племінницею останнього візантійського імператора — Софією Палеолог. За його наказом, герб приєднаної до Москви Твері — двоголовий орел — став гербом московської держави.

За Івана III важливу роль відіграє боярська рада.

Іван III

Боярська рада — постійний дорадчий орган при московському великому князеві, який складався з феодалної аристократії.

У 1497 р. було створено єдиний для країни збірник законів, що називався «Судебник».

Судебник — збірник законів, започаткував законодавче оформлення кріпосного права на всій території Московської держави.

У ньому, зокрема, визначався час переходу селян від одного феодала до іншого: за тиждень до Юрієва дня (26 листопада) і тиждень після нього. Отже, руських селян, на відміну від західноєвропейських, поступово прикріплювали до землі й перетворювали на кріпаків.

Прагнучи збільшити свої території, Іван III приєднав до Москви Ярославське і Ростовське князівства, Новгородську республіку, Новгород-Сіверський, Чернігів та інші землі.

Сторінка
«Судебніка»

У 1480 р. війська Івана III і хана Ахмата зустрілися на річці Угрі. Проте, залишившись без союзників, Ахмат не наважився розпочати битву і відступив. Ця подія і вважається звільненням Московської держави від монгольського іга.

Використайте різні джерела знань:

- 1) за допомогою ілюстрації охарактеризуйте події на річці Угрі та поведінку Івана III після цієї зустрічі військ. Чому це стало можливим? Як реагують на вчинок князя ханські послы?
- 2) зверніться до карти (ст....). Як змінилися кордони Московського князівства до кінця XV ст.?

Ю. Бахарев.
Зустріч військ на р. Угрі

О. Ківшенко. Іван III розриває ханську грамоту з вимогами данини

Головним підсумком правління Івана III стало об'єднання навколо Москви більшої частини руських земель.

4. КУЛЬТУРА І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Визначте, які були основні риси культури Північно-Східної Русі у XII—XV ст.

Культура Московської держави XII—XV ст. досягла високого рівня. Важливим літературним жанром залишалися літописи. Літописці завжди відігравали важливу роль у житті суспільства. Вони засідали у боярській раді, брали участь у походах, сліdkували за будівництвом міських укріплень і храмів. Прикрашені мініатюрами літописи відтворювали найрізноманітніші сторони життя Московської держави і поєднують історію, літературу і мистецтво.

У цей час створюються «ходіння» — описи мандрівок людей за рубіж, зокрема, твір купця *Афанасія Нікітіна* «Ходінні за три моря». У XV ст.,

долаючи багато труднощів, він здійснив мандрівку Волгою до Персії, а звідти — до Індії. Там Нікітін провів три роки, вивчив місцеві мови, побут і культуру народу.

Значного розвитку набуває кам'яне будівництво.

Опишіть середньовічну Москву, охарактеризуйте особливості храмів та інтер'єр Грановитої палати.

1. Аполінарій Васнецов. Московський Кремль за Івана III
2. Церква Покрова на Нерлі (1158)
3. Дмитрівський собор у м. Володимирі
4. Грановита палата Московського Кремля

У XIV—XV ст. на Русі, як і у Візантії, створюються фрески, ікони та книжкова мініатюра. Ікони малювали на дерев'яних дошках, покритих тонким шаром гіпсу. Фарби, розтерті на яєчному жовтку, були яскравими і стійкими. Найвидатнішими давньоруськими іконописцями кінця XIV—першої половини XV ст. були *Феофан Грек* і *Андрій Рубльов*.

Створена А. Рубльовим ікона «Трійця» належить до найвидатніших творів світового образотворчого мистецтва.

Поміркуйте, чому ікона «Трійця» вважається шедевром періоду Відродження.

Спосіб повсякденного життя залежав від майнового стану людини. Заможні люди: князі, бояри жили в триповерхових *хоромах*, які будувалися спочатку з дерева, а з XV ст. — з каменю. У хоромах разом з великою кількістю кімнат, з'єднаних численними переходами, обов'язково споруджувалися *горниця* — вітальня, та *світлиці* — кімнати, де жінки займалися рукоділлям.

З XV ст. на вікна замість слюди почали ставити скло. Воно коштувало дорого і вважалося розкішшю. Найбагатші ставили на вікна вітражі.

Спіраючись на ілюстрації, опишіть спосіб життя населення Північно-Східної Русі.

Харчувалося населення відповідно до свого рівня життя. Сніданок мав бути мізерним, а в обід і на вечерю їли багато. Основним продуктом харчування вважався житній і пшеничний хліб, страви з круп і овочів. М'ясо споживали мало. Тільки вельможі дозволяли собі під час трапези їсти м'ясо оленів, кабанів, зайців, качок. Перевага надавалася рибі та молочним продуктам. Доповнювали раціон фрукти, гриби, ягоди, горіхи, мед.

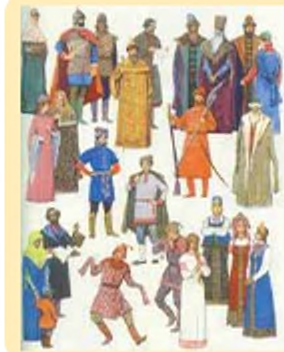
Андрій Рубльов
Трійця

Аполінарій Васнецов.
Двір удільного князя

Аполінарій Васнецов. Площа перед церквою. Вулиця в місті

1. Давньоруський одяг
2. Микола Реріх. Снігуронька і Лель

1. Яке місто стало центром об'єднання руських князівств?
2. Хто такий баскак і що таке ярлик?
3. За якого князя було прийнято «Судебник»?
4. Як називалися будинки бояр у Московському князівстві?

5. Як ви вважаєте, чому монголи встановили таку систему управління руськими землями? Які наслідки вона мала для русичів?
6. Порівняйте Московське князівство з Новгородською республікою або іншою державою Середньовіччя.
7. Проаналізуйте основні напрями діяльності Івана III і створіть його історичний портрет.
8. Порівняйте повсякденне життя населення Північно-Східної Русі у XIII—XV ст. з повсякденням інших країн середньовічної Європи.

1. Охарактеризуйте розвиток Московської держави у XIII—XV ст.
2. Уявіть, що ви складаєте сценарій фільму «Культура і повсякденне життя населення Північно-Східної Русі XIII—XV ст.». Відберіть ілюстрації — «кадри» для нього і складіть в зошиті їхній перелік. Знайдіть у тексті підписи-пояснення.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте: які мови ми називаємо слов'янськими? У які групи вони об'єднуються?

За допомогою календаря пам'ятних і знаменних дат на цей рік назвіть свята, присвячені писемності й розвитку мов. Коли ми відзначаємо День слов'янської писемності та з якими подіями в історії нашої країни це пов'язано?

§27. Практичне заняття. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ⁷

Спиряючись на текст і документ, визначте 3—4 передумови виникнення слов'янської писемності в IX ст.

Виникнення старослов'янської мови та слов'янської писемності тісно пов'язано з історичними умовами життя слов'ян у IX ст. У період становлення слов'янських держав необхідна була релігія, яка б підтримувала цей процес, забезпечувала повноправний вихід нових країн на міжнародну арену. Найближчим і найперспективнішим для слов'ян було християнство. Тому на Балканському півострові та в Центральній Європі розгорнулася боротьба між Візантією та Римом за сфери впливу на слов'янські країни. Однією з них стало Великоморавське князівство, що виникло наприкінці VIII — на початку IX ст. на території сучасних Словаччини й Моравії.

Великоморавський князь Ростислав, прагнучи зберегти самостійність від посягань Німеччини, схилився до союзу з Візантією. Він направив посольство до візантійського імператора з проханням відрядити вчителів, які просвітили б слов'ян у справах віри.

ПАННОНСЬКЕ⁸ ЖИТТЯ КИРИЛА І МЕФОДІЯ ПРО ЗАПРОШЕННЯ КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА

У 862 році до Константинополя приїхали послы від моравського князя Ростислава з таким проханням: «Ми не розуміємо ні грецьку, ні латину... У нас немає писемності, і ми не розуміємо сенсу написаного. Народ наш сповідує християнську віру, але в нас нема вчителів, які могли б навчити нас читати... поясните нам віру нашою рідною мовою».

Імператор Візантії охоче відгукнувся на прохання моравського князя. Він запропонував братам Константину (Кирилу) та Мефодію стати вчителями і проповідниками християнства в Моравії.

⁷ *Передумова* — попередня умова існування, виникнення, діяння та ін.

⁸ *Паннонія* — історична область у Центральній Європі, входить до складу Австрії, Угорщини.

2. КИРИЛО І МЕФОДІЙ — ТЛУМАЧІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Складіть життєпис братів Кирила і Мефодія. Поясніть, чому їх було оголошено християнськими святими в обох християнських церквах.

Рідні брати Кирило і Мефодій походили з аристократичної сім'ї, що жила в місті Фессалоніки⁹ (Греція). Тут були поширені грецька та південнослов'янська мови, що дозволило Кирилові та Мефодію знати обидві. Кирило навчався в Константинополі в імперському університеті в найвидатніших учених свого часу. Після навчання працював бібліотекарем у найвідомішому соборі Святої Софії, пізніше став професором філософії. За великі здібності та знання його навіть прозвали Філософом.

ІЗ КНИГИ БОЛГАРСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА

С. КАРАСАВОВА «СОЛУНСЬКІ БРАТИ»

За наказом імператора відправився Константин з посольством до сарацинів¹⁰, де він мав захистити віру християнську в диспуті з відомими мусульманськими мудрецами, а також з'ясувати наміри нового халіфа щодо Візантії. Юний Константин відповів на всі прискіпливі запитання старців, прочитав арабською напам'ять вірші з Корану та й ще тлумачив старовинні арабські книги. Здивований Халіф запропонував Константину залишитися в нього на службі, подарував йому красиву шкатулку з коштовностями. Проте філософ відмовив: «У мене своє небо і свій пляж». Повернувшись додому, Константин віддав шкатулку рабу — слугі в школі, аби він зміг викупитися з рабства і повернутися на батьківщину.

Попри те, що Константин взяв перковне ім'я Кирило лише перед смертю, в історію він увійшов саме під ім'ям Кирило.

Мефодій, вправний організатор, управляв однією з візантійських областей.

З ЛІТОПІСУ ЖИТТЯ МЕФОДІЯ

Як дізнався імператор про його здібності, віддав йому в управління слов'янське князівство, а випсовилося Мефодію тоді двадцять років. Перебуваючи на цій посаді десять років, Мефодій вивчив слов'янську мову.

⁹ Фессалоніки — слов'янською — Солунь — тому Кирила та Мефодія часто називали Солунськими братами.

¹⁰ Сарацини — у середні віки — синонім до поняття мусульманин.

Згодом Мефодій пішов у монастир і незабаром очолив його. Пізніше там оселився й Кирило.

Саме до цих братів і звернувся візантійський імператор, аби виконати прохання моравського князя Ростислава надіслати вчителя, який може викласти християнську віру слов'янською мовою.

ІЗ ЖИТТЯ КОНСТАНТИНА-КИРИЛА

«Філософе, — звертається до Кирила цар, — личить тобі йти до справи ще ніхто зробити не може, як ти». Відповідає Філософ: «...піду з радістю, якщо у них [у Моравії] є літери для їх мови... Вчити без абетки та без книг — все одно, що писати бесіду на воді».

... І тоді склав Кирило письменя і почав писати слова Євангелія: «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог».

Отже, у 863 р. за допомогою брата Мефодія й учнів склав Кирило старослов'янську азбуку та переклав слов'янською мовою з грецької основні богослужбні книги.

Цього ж року брати прибули до Моравії. Тут Кирило і Мефодій продовжували перекладати церковні книги з грецької на слов'янську мову, навчали слов'ян читанню, листу і веденню богослужіння. У Моравії брати зводили храми, відкрили школу для підготовки священників з місцевих жителів. Складно було братам проповідувати Слово Боже слов'янською, адже в ті часи поширювати Святе Письмо дозволялося лише єврейською, латиною та грецькою.

ІЗ КНИГИ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО, МИТРОПОЛИТА ІВАНА ОГІЄНКА

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

Кирило і Мефодій реально знали кілька слов'янських народів, а тому у своїх перекладах пильнували перекладати так, щоб вони були зрозумілі для всього слов'янського світу. Слов'яни, а в тому числі й ми, були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загальною, літературною, єврослов'янською... бо в IX віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними й були.

Брати пробули в Моравії більше трьох років, а потім вирушили з учнями в Рим до папи Римського, де Константин важко захворів і перед смертю, прийнявши нове чернече ім'я Кирило, помер.

1. Святі Кирило і Мефодій
2. Святі Кирило і Мефодій. Болгарське зображення
3. Кирило і Мефодій на пам'ятнику «1000-ліття Росії» в Новгороді
4. Гробниця Св. Кирила в церкві Св. Климента

Обидва брати жили в основному духовним життям, поширюючи Слово Боже слов'янською мовою. Вони не прагнули ані багатства, ані кар'єри, ані слави. Брати довгий час скиталися, так і не знайшовши постійного притулку, і померли на чужині.

3. КИРИЛИЦЯ АБО ГЛАГОЛИЦЯ?

- 1) Визначте, який алфавіт називається кирилиця, а який — глаголиця.

Довго Костянтин і Мефодій створювали літери. Використовуючи грецькі та єврейські літери, вони намагалися підібрати букву до кожного звуку слов'янської мови, насамперед, під шиплячі, яких немає у грецькій і латині. Літописці зазначають, що брати спочатку писали довгими паличками на піску різні букви. Витирали їх і придумували нові.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Існує дві слов'янські азбуки: кирилиця та глаголиця. Яка з них є давнішою і яку винайшов слов'янський просвітник Кирило?

Кирилиця — писемність, що відома за книжковими пам'ятками XI—XII ст., її азбука складається з 48 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських.

Азбука глаголиці складається з 39 літер. На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петелек, з'єднаних між собою, що дуже утруднює її оволодіння. Більшість вчених гадає, що глаголицю винайшов Кирило для слов'ян Моравії та Паннонії. Незважаючи на графічну складність літер глаголиці, вона тривалий час вживалася в деяких південнослов'янських країнах.

1) Працюючи в парах, обговоріть, у чому полягала заслуга Кирила і Мефодія в розвитку слов'янської культури. Представте свої думки однокласникам.

Пам'ятник Кирилу та Мефодію (Мукачеве Закарпатської області) та середньовічне зображення

Брати створили цілком оригінальну систему слов'янської писемності.

Кирило і Мефодій канонізовані і православною, і католицькою церквою. У 1980 р. папа Іоанн-Павло II оголосив святих Кирила та Мефодія «покровителями» Європи.

Щорічно, 24 травня православна Церква святкує день пам'яті слов'янських вчителів, рівноапостольних Кирила і Мефодія. Ці святи відвіку вважалися покровителями науки, «книжкових людей», які вчать і вчаться. З 1987 р. в Україні в ці дні відбуваються Дні слов'янської писемності. У Чехії та Словаччині день Святих Кирила (Ціріла) та Мефодія (Методее), які своїм приходом до Моравії заклали основи майбутньої чеської держави, відзначається 5 липня і є державним святом і вихідним днем.

Роздивіться фотографію пам'ятника Княгині Ользі в Києві та зробіть історичний коментар до його задуму: поясніть, чому поряд із володаркою Київської Русі зображені слов'янські просвітителі — Кирило і Мефодій.

Обговоріть:

- Що нового ви дізналися про історію української писемності?
- Що було найцікавішим чи неочікуваним для вас?
- Обговоріть у загальному колі слова літописця Климента Охридського: «І були Константин і Мефодій великим якорем у бурхливих водах життєвого моря».

- *Що ви розповісте про цей урок вдома?*

Україна -
це Європа

Українські митці завжди відчували свою єдність і духовну близькість до подій європейського життя. Так, у 1845 р. Тарас Шевченко написав поему «Єретик», у якій розповів про діяння Яна Гуса.

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса.
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівіки!

Спалення Яна Гуса
(середньовічна
мініатюра)

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V «Країни Центральної та Східної Європи»

- Пригадайте хронологічні межі посилення Угорщини, Польщі, об'єднання земель Північно-Східної Русі навколо Москви, правління Івана III, гуситських війн; дати Невської битви, Льодового побоїща, Куликовської битви; покажіть на карті території зазначених країн у різні часи Середньовіччя, напрямки походів монголів, перебіг гуситських війн, місця головних битв.
- Охарактеризуйте країни Центральної та Східної Європи, використовуючи поняття: «гусити», «гуситські війни», «віче», «Новгородська боярська республіка», «баскак», «ярлик», «боярська рада», «Судебник».
- Порівняйте Новгородську республіку та Московську державу.
- Оцініть внесок Кирила і Мефодія, культури країн Центральної та Східної Європи до світової духовної спадщини.
- Уявіть себе упорядником виставки «Ян Гус. Гуситські війни». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений на сторінках підручника, складіть список експонатів для неї. Обґрунтуйте свій вибір.

Розділ VI

Середньовічний Схід

Навіть лісорубові з сокирою дерево
не відмовляє в тіні.
Не було, немає і не буде людини, гідної
одного лише осуду або однієї лише похвали.
Ліки від нещастя-не думати про нього.
Індійські прислів'я

Любов до всіх – це людське в людині.
Здійснювати людське –
це почуття має бути в людині.
Наслідувати цьому – це шлях людський.
*Хань Юй – китайський філософ,
чиновник і викладач*

Яким був соціальний устрій індійського суспільства в Середньовіччі?

ІЗ ПРАЦІ КИТАЙСЬКОГО МАНДРІВНИКА СЮАНЬ ЦЗАНА² (VII СТ.)

Сім'ї в Індії поділяються на чотири варни. До першої варни належать брахмани. Це люди чистої поведінки, вони суворо дотримуються законів релігії, моральності... До другої варни належать кшатрії. Протягом багатьох століть вони є правлячою групою. Кшатрії дбають про добродієність і милосердя. Люди третьої варни називаються вайшами. Вони займаються торгівлею і шукають прибутків... Люди четвертої варни називаються шудрами... Шудри займаються землеробством... Одружившись, людина посідає вище або нижче становище, залежно від нової спорідненості. Індійці не допускають безладного змішання через шлюби між родичами. Колишня заміжня жінка вже ніколи не матиме другого чоловіка.

На початку XIII ст. із володінь мусульман на півночі Індії утворилася незалежна мусульманська держава зі столицею в місті Делі — Делійський султанат. Усі немусульмани платили особливий податковий і були обмежені у правах. Тому багато корінних жителів переходило в іслам, аби звільнитися від цього податку. Невдовзі в деяких областях, наприклад у Бенгалії, на сході Індії, мусульмани становили більшість населення. Проте зберігалися і традиційні для Індії індуїзм та буддизм.

² Сюань Цзан — буддійський монах-пілігрим, відомий китайський мандрівник.

Про які явища повсякденного життя і звичаї індійців розповідають документи й ілюстрації? Які з них відрізняються від звичаїв інших народів? Як ви гадаєте, з чим пов'язане виникнення таких звичаїв?

ІЗ «КНИГИ МАРКО ПОЛО» (XIII СТ.)

Коли хто помре і тіло його спалюють, дружина кидається у вогонь і разом із чоловіком себе спалює; таких жінок сильно хвалять. Сказати правду, багато жінок роблять те, що я вам зараз розповів. Місцевий народ молиться ідолам, а багато хто бикові; бик, кажуть вони, найславніша тварина. М'ясо його ні за що у світі не їстимуть, і ніхто аніяким способом не вб'є його.

Місцеві люди в бика міцно вірують і святим його вважають, а тоді, коли йдуть на війну, то беруть волосся від тих диких биків... Вершник прив'язує те волосся на шийку своєму коневі, а піпий — на щит або на шийку; і вірують, що те волосся врятує їх, із труднощів виведе...

Із «Записок про країни Заходу в епоху великої династії Тан» Сюань Цзана Про індійські міста

Міста і села мають брами. Їх вулиці та провулки заплутані. Головні вулиці брудні. Торгові ларьки стоять на цих вулицях з обох боків і мають відповідні знаки. М'ясники, рибалки, танцюристи, та подібні їм живуть за межами міста. На вулицях ці люди зобов'язані триматися лівого боку, поки не дійдуть до свого будинку.

Про звичаї та одяг

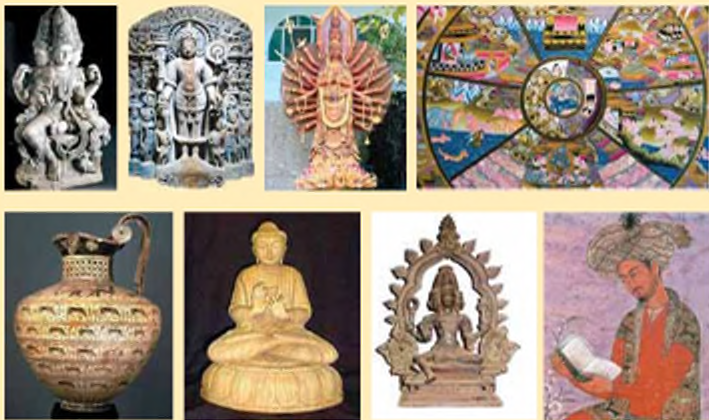
Коли індійці сидять і відпочивають, вони використовують циновки. Одяг індійці не кроють і не шиють. Їм дуже подобаються білі тканини, і вони мало цінують кольорові або прикрашені малюнком...

Про торгівлю

В Індії є золото, срібло, мідь, нефрит, рідкісні самоцвіти і різноманітні коштовні каміння, які збирають на морських островах. Усе це індійці міняють на інші предмети. Справді, мешканці Індії завжди ведуть натуральний обмін, оскільки у них немає ні золотих, ні срібних монет...

Про царську сім'ю і військо

Головні воїни в цій країні обираються з найхоробріших. Оскільки сини наслідують професію батьків, вони швидко оволодівають військовою мистецтвом. В Індії існують чотири роди військ: піхота, кавалерія, колісниця, слони. Слонів вкривають міцною бронєю, а до хоботів прив'язують гострі клинки.

1. Бог Брахма.
2. Бог Вішну.
3. Бог Шива.
4. Зображення індійських богів.
5. Колесо Сансари, що відображає уявлення індістів про колообіг народжень і смертей людини, котрий триває доти, поки душа не звільниться від своїх попередніх помилок (карми).
6. Вироби індійських ремісників з металу, кістки, дерева, тканини

2. ЖИТТЯ В ПІДНЕБЕСНІЙ ІМПЕРІЇ

На основі карти охарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Китаю в епоху Середньовіччя. Назвіть сусідні з Китаєм країни. Які вже відомі вам події пов'язані з Китаєм?

На основі тексту складіть короткий путівник (4—5 речень), який би пояснював іноземцю певні китайські традиції та побут. Доберіть найцікавіші на вашу думку.

На початку VII ст. в Китаї утвердилася династія Тан, яка правила країною майже 300 років. Єдину державу очолював імператор з необмеженою владою, який вважався «сином Неба», тому країну називали «Піднебесною».

У китайському суспільстві існувала жорстка ієрархія. Нижче імператора знаходилися його найближчі родичі, ще нижче — чиновники. На відміну від Західної Європи, у Китаї родова знать до управління країною прямого доступу не мала. Дорогу до влади в Піднебесній відкривала, насамперед, освіченість. Чиновників призначали лише з тих, хто склав неспиті іспити, де на одне місце було понад сто претендентів.

До іспитів допускалися всі вільні люди, однак переважна більшість тих, хто успішно витримував іспит, походила все-таки з впливових і можливих сімей. Водночас система іспитів давала можливість залучати на службу й талановитих простих людей.

Що підкреслював художник, малюючи велику юрбу чиновників?

На зропуваних землях вирощували рис (на півдні його збирали по два врожаї на рік), цукрову тростину, чайні кущі. Китай вів морську торгівлю з країнами, розташованими на берегах Індійського океану. Розвивалася торгівля і всередині країни. Аби полегшити перевезення, було споруджено Великий канал завдовжки 1700 км, який сполучав річки Янцзи та Хуанхе і використовувався для зрошення полів.

Побут і звичаї в Китаї відзначалися своєрідністю. Чоловіки й жінки носили довге волосся, яке зав'язували на маківці. Однією з ознак жіночої краси в Китаї вважали маленькі ніжки. Дівчаткам із багатих сімей перев'язували ноги бинтами, щоб вони не росли. Згодом дорослій жінці важко було ходити такими непропорційно малими ногами.

На сталих традиціях ґрунтувалися і сімейні звичаї. Укладанням шлюбу займалися батьки. Іноді вони домовлялися про заручини, коли

діти були ще немовлятами. Якщо хлопчик помирав до одруження, то заручена з ним дівчина вважалася вдовою і не могла вже вийти заміж. Бувало, що наречені вперше бачилися на власному весіллі.

У Китаї з глибокої давнини мирно співіснували кілька релігій. У I ст. н.е. з Індії в Китай проник і поширився *буддизм* — вчення про звільнення від страждань та досягнення стану цілковитої відстороненості від зовнішнього світу (нірвани). Проте основою освіти, моралі, державного устрою, законодавства залишалося *конфуціанство*, яке виникло ще в VI—V ст. до н.е.

На основі ілюстрацій опишіть одяг, житло та релігію середньовічного Китаю.

3. ВНЕСОК ІНДІЇ ТА КИТАЮ У СВІТОВУ КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

Працюючи в парах, складіть таблицю: «Основні досягнення науки і культури Індії та Китаю».

Уже з перших століть нашої ери в Індії користувалися десятковою системою числення — індійськими цифрами, що зараз відомі як арабські. Математики вміли виконувати дії з дробами, обчислювати площі фігур й об'єми тіл. Один індійський математик й астроном VI ст. зумів з високою точністю визначити число π (π). У багатьох містах Індії в Середні віки існували обсерваторії.

У книжках з медицини детально описувалася будова тіла людини та її внутрішніх органів. Лікарі вміли робити складні операції, використовуючи до 200 хірургічних інструментів і засоби знеболювання. Щоб розпізнати хворобу, визначали температуру тіла, вимірювали пульс хворого, оглядали колір шкіри та язика. Як ліки, використовували настої, відвари і мазі.

Зазвичай літературні твори писали санскритом. Ця мова була міжнародною у цій частині світу, так само, як у Західній Європі — латина.

Санскрит — літературна мова Давньої Індії, мова науковців, священиків, яку знали освічені люди, науковці, священики країн Південної Азії.

У перші століття нашої ери храми споруджували всередині печер. Серед них особливо вражають храмові печери Аджанти в Центральній Індії. Аби художник міг працювати при денному світлі, необхідному для створення такого шедевру, використовувалася спеціальна система дзеркал.

Яке враження справляють ці пам'ятки? Про що вони свідчать, на вашу думку?

1. Середньовічне місто Джайсалмер.
2. Храм Кандарья Мхадєва, Ххаджурахо.
3. Мінарет Кутб-Мінар. Делі (XIII ст.).
4. Храмова печера Аджанти (V—VI ст.).
5. Розписи храмової печери Аджанти — енциклопедія індійського життя (V—VII ст.).
6. Індійська книга

Важко назвати таку сферу науки, літератури або мистецтва, в яку не зробив би внеску Китай.

Саме китайці вперше винайшли *книгодрукування*, що дозволило ознайомити інші країни Сходу з досягненнями китайських вчених. Китайці винайшли *порох і вогнепальну зброю, паперові гроші та морський компас*. Китайські астрономи створили надзвичайно точний *календар*, у якому тривалість року лише на 27 секунд не співпадала зі справжньою величиною, знали причини сонячних і місячних затемнень та вміли їх передбачати. Особливо славилася китайська *порцеляна*, винайдена в епоху Тан. Китайці ревниво оберігали секрети виробництва порцеляни, і в Європі її навчилися виготовляти лише у XVIII ст.

Китайці мали глибокі знання з медицини, історії, географії. У XV ст. їхній флот здійснив грандіозне плавання до східного узбережжя Африки.

Які винаходи середньовічних народів Китаю ми використовуємо зараз?

1. Порцеляна (XIII ст.).
2. Паперові гроші (XI ст.).
3. Друкарський станок.
4. Виготовлення шовку.
5. Вишивка на шовку

З поширенням буддизму з Індії прийшли раніше не відомі в Китаї традиції храмової архітектури, скульптури та живопису. Почалося спорудження величезних монастирів зі статуями Будди. Чудовими пам'ятками архітектури були високі багатоярусні вежі — *пагоди*, які споруджувалися на честь буддистських святих.

Визначте особливості китайської архітектури. Порівняйте китайські та європейські вартівні башти.

1. Пагода Суньюеї в Хенані (VI ст.)
2. Буддистський печерний храм Цяньфодун (печери 1000 Будд) створювався протягом кількох століть (з IV по XIV ст.)
3. Ворота храму Цзюхуа в провінції Аньхой (XII ст.)
4. Пагода Лунхуа, Шанхай (X ст.)

У середні віки відбувався обмін культурними досягненнями між державами Сходу, тож високорозвинене духовне життя Китаю та Індії слугувало зразком для інших країн.

1. Що таке варни?
2. Яка мова в Індії була аналогічною латині?
3. Де було винайдено порцеляну?
4. Назвіть найважливіші винаходи, наукові й технічні досягнення Індії, Китаю.
5. Оцініть внесок середньовічних Індії та Китаю у світову духовну спадщину.
6. Порівняйте устрій держави, суспільства, культуру та релігії Індії та Китаю з європейськими державами.

§29. Утворення Османської імперії. правління Мехмеда II

1. ПЕРШІ ТУРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ ТА УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ОСМАНІВ

Працюючи в парах, складіть 2–3 запитання до тексту. Обговоріть запитання та відловіть на них у класі.

Слово «*тюрк*» означає сильний або міцний, а слово «Туреччина» вперше було вжите автором однієї з хронік хрестоносців у XII ст. щодо земель, захоплених тюркськими племенами в Малій Азії.

Зародком могутньої імперії стало невелике князівство правителя Османа, створене у 1299 р. Від його імені пішла й назва Османської держави, і найменування народу — **турки-османи**, і єдиної династії.

Турки-османи — основне населення Османської імперії.

Осман проявив себе як сміливий воїн та енергійний лідер. Вдало використавши сусідство із занепалою Візантією, він захопив частину її території.

З часом правителі Османської держави стали називатися **султанами**.

Султан — титул правителя в мусульманських державах.

За наступників Османа було створено військо **яничарів**.

Яничари — султанська гвардія, піхотний корпус, який створювався шляхом насильницького набору хлопчаків-християн. Їх наvertsали в іслам і давали інше ім'я.

Як виховували яничар? Чому вони ставали надійнішою охороною султана? Як ви думаєте, чому в українській мові назва яничари вживалася переносно на означення зрадників, що вірно і завзято служили чужій владі карателів і поневолювачів?

ІЗ ПРАЦІ ЧЕСЬКОГО АВТОРА В. БРАТИСЛАВА «ПРИГОДИ» (XVI СТ.)

Яничар набирають із дітей тих християнських народів, які живуть під турецькою владою... Найкращих беруть на службу до турецького султана, інших розбирають пані (високі урядовці) та інші турецькі начальники... Коли їм виповниться 20 років... — усіх їх доправляють до Стамбула. Тут найміцніших і суворих записують у молодші яничари і віддають під командування старших. Під їхнім наглядом молоді вчаться стріляти, рубати шаблями, кидати списи, перескакувати канави, лазити на стіни й виконувати всяку роботу, яку їм дасть старший...

У бою чи під час штурму (фортеці) вони йдуть попереду, намагаючись проявити себе... з усіх турецьких солдат вони найбезжалісніші до християн.

Як одягнені яничари? Яке вони мають озброєння? Чи були вони сильним військом? Чому ви так думаете?

1. Яничари
2. Яничарська шапка-шолом — берк
3. Турецька зброя XV—XVII ст. Офіцери яничарів
4. Військо яничар проіснувало до XIX ст.

2. ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ У ЄВРОПІ ТА АЗІЇ

Працюючи в парах, випишіть назви територій, захоплені турками-османами протягом XIV—XIV ст. Обговоріть, чому їм вдалося завоювати таку величезну територію.

У XIV ст. Османська держава, захопивши значні території Візантійської імперії, рушила на Балкани, проти Болгарії і Сербії. У Сербії на цей час загострилися князівські міжусобиці, які ослаблювали країну. У 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому полі. Там турецьким військам Мурада I протистояла союзна армія сербів і боснійців на чолі із сербським королем Лазарем, яких підтримували християнські добровольці з Албанії, Польщі й Угорщини.

Які вимоги висунув султан Мурад I до сербського короля Лазаря?

ІЗ СЕРБСЬКОЇ ПІСНІ

Ой ти, Лазар-пар, владико сербів,
Не бувало, та й не може бути
Двох владик над одною землею...
Присилай мені ключі й подать, —
Золоті ключі від міст великих,
За сім літ пришли ти данину з народу.
Коли ж так зробити не захочеш,
То приходь на Коссово з військами,
Мя поділимс там шаблями землю.

Попри мужність і героїзм сербів, добре озброєне та підготовлене військо султана завдало нищівної поразки слов'янам. Сербія визнала залежність від Туреччини. Наприкінці XIV ст. повністю втратила незалежність і Болгарія, ставши частиною володінь турків-османів.

У 1396 р. османи перемогли 60-тисячне військо рицарів Західної Європи — учасників Хрестового походу.

Але на початку XV ст. турків-османів призупинили війська жорстокого середньоазійського завойовника Тимура (або Тамерлана), який розгромив непереможних турків. Розоривши державу османів, Тимур повернувся в Середню Азію.

3. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ МЕХМЕДА ІІ

Проаналізуйте, як Мехмеду II вдалося перетворити Османську імперію на впливову державу тогочасного світу?

Нове піднесення Османської держави почалося за Мехмеда II. Він отримав гарну освіту, знав п'ять мов, зокрема, арабську, грецьку, давньоєврейську, латину, вивчав західну культуру, захоплювався математикою та астрономією і під керівництвом візантійських учених досліджував праці грецьких філософів. Водночас це була вкрай жорстока і підступна людина.

З юності султан мріяв захопити Константинополь — зробити те, що не вдавалося жодному з турецьких правителів. Він розумів, що без міцних облогових машин подолати укріплення міста неможливо, тому наказав їх побудувати. Водночас за чотири місяці на європейському березі протоки Босфор було збудовано фортецю, яка перекрила доступ до міста з моря. Легенда розповідає, що коли послы візантійського імператора Константина XI зажадали ліквідації фортеці, Мехмед II їм відповів: «Я можу робити все, що завгодно. Обидва береги Босфору належать мені: той східний — тому, що на ньому живуть османи, а цей західний тому, що ви не вмієте його захищати». Для остаточного штурму Константинополя Мехмед зібрав 100-тисячне військо і флот із 125 кораблів. Захисників міста було всього 7 тисяч. Майже 2 місяці тривала його облога. Нарешті почався вирішальний штурм турків. У 1453 р. місто було взято.

Використайте різні джерела знань й опишіть штурм Константинополя та його наслідки. Чому туркам не вдалося одразу взяти Константинополь? Прокоментуйте, як могли нападники використовувати облогові споруди та зброю.

Турки перетягли волоком 70 своїх кораблів, щоб обійти оборонні споруди міста й раптово атакувати з моря

Майже за 140 миль були притягнуті пушки, що стріляли ядрами вагою до півтонни

1. Початок облоги Константинополя (фрагмент діорами подій 1453 р. у Стамбулі). 2. Обстріл важкої артилерії та його наслідки (фрагмент діорами подій 1453 р. у Стамбулі). 3. Ж-Ж. Бенжамен-Констан. Вступ Мехмеда II до Константинополя. 4. Залишки п'ятих воріт у Константинополі, де відбувся вирішальний штурм (сучасне фото)

З «Історичної повісті» Нестора Іскандера, російського письменника, який брав участь у штурмі Константинополя (XV ст.)

Народ, який перебував на вулицях й у дворах, не маючи бажання підкоритися туркам, продовжував боротьбу... Деякі городяни, жінки та діти, кидали з будинків на турків черепицю, цеглини, підпалювали свої будинки та кидали палаючі балки...

**Візантійський історик Михайло Дука
про останній день штурму Константинополя**

Військове щастя вже схилилось на бік турків... і можна було бачити сповнене жаху видовище, бо ромей та латиняни... були одні посічені, інші, закривши очі, падали зі стіни, ламаючи тіла, і в жахливих муках умирали. Турки ж, немов стрімкі орли, безперешкодно приставляли драбини і піднімались на стіну.

І тоді всі жінки і чоловіки, ченці й черниці побігли до церкви, несучи на руках дітей своїх, залишаючи домівки всякому, хто бажав увійти...

Польський історик Ян Длугош про наслідки штурму

Поразка Константинополя, одночасно і жалюгідна, і сумна, була величезною перемогою турків, і важкою поразкою греків, і безчестям латинян. Одна з двох рук християнства була змштована.

Константинополь став столицею Османської імперії під назвою Стамбул (Істанбул). А напередодні відбувся останній молебень у Софійському соборі, який невдовзі був перетворений турками на мечеть.

Завойовницька політика Османів базувалася на потужній армії, ефективному державному апараті та системі примусу населення. Усе це забезпечувало могутність імперії. Унаслідок завоювань турків наприкінці XV ст. на землях колишньої Візантійської імперії, Малої Азії і балканських країн Сербії та Болгарії виникла величезна Османська імперія. У 1475 р. свою васальну залежність від Туреччини визнало Кримське Ханство. Під її контролем опинилися торговельні шляхи, що сполучали Європу з Азією.

Починається й новий етап стосунків між різними країнами: Україною, Литвою, Польщею, з одного боку, і Туреччиною та Кримським Ханством, з іншого. Вони воювали між собою, торгували, об'єднувалися у військові союзи, обмінювалися традиціями повсякдення.

Установіть основні напрямки походів турків-османів. Покажіть на карті території Османської імперії в різні періоди Середньовіччя. Назвіть народи, що входили до складу імперії. Які релігії вони сповідували?

На чолі Османської імперії стояв султан, наділений необмеженою владою. Він правив за допомогою міністрів і чиновників, першим із яких був великий *візир*, що керував радою — *диваном*. Мехмед II започаткував *Порту* — центральний уряд країни.

Народи Османської імперії зазнавали жорстокого гноблення з боку завойовників. Усі немусульмани сплачували подушний податок, вони змушені були безоплатно працювати на будівництві фортець, доріг, мостів і мечетей. Немусульманам забороняли їздити верхи, носити зброю, займатися адміністративною й військовою діяльністю.

Османська імперія, утворена в епоху Середньовіччя, проіснувала до 1922 р. Її наступницею є Турецька Республіка.

4. КУЛЬТУРА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Оцініть внесок Османської імперії у світову духовну спадщину.

Протягом багатьох століть на територіях, що увійшли до Османської імперії, жили різні народи зі своєю культурою. Тут переплелися духовні, ремісничі, торговельні традиції еллінів, персів, римлян та багатьох інших народів.

Поясніть, чому кожна із зазначених культур вплинула на духовний розвиток Османської імперії.

Взаємодія традицій, які зумовили створення багатогранної культури Османської імперії

арабська антична перська візантійська

Розвиток держави вимагав освічених людей, тому Мехмед II приділяв велику увагу шкільництву. За його наказом у Стамбулі відкривалися школи — *медресе*, де учні навчалися основам ісламу, граматиці, логіці, астрономії, праву.

Мехмед II упорядкував звід світських законів держави — *Канун* (від назви візантійського законодавства — Канон). Для просування державною службою знатність роду вже не мала вирішального значення.

Важливу роль в Османській державі відігравало мусульманське духовенство, на чолі якого стояв головний *муфтії*, без його підпису видані султаном накази вважалися недійсними. Водночас Мехмед II затвердив православного (грецького) і вірменського патріархів та іудейського головного раввіна в Константинополі, які мали не тільки церковну, а й судову владу.

Дивовижною є архітектура османського Середньовіччя. Мечеті й мавзолеї, палацові й ринкові споруди, прикрашені мармуром, різьбленням з каменю, дерева і метала, ставали також пам'ятниками образотворчого та прикладного мистецтва.

Опишіть середньовічні пам'ятники Османської імперії. Які з них є зв'язуючою ланкою між Стародавнім світом і Середньовіччям? Порівняйте турецьку архітектуру різних періодів, а також архітектуру Європи та Османської імперії.

1. Ворота Адріана (Анталія).
2. Мечеть Алаатдіна (Конья).
3. Мавзолей Шарафеддіна (Конья).
4. Велика мечеть (Конья).
5. Фасад медресе Індже-Мінаре (Конья).
6. Зелена мечеть, внутрішній інтер'єр (Бурса).
7. Фортеця (Аланья).
8. Цистерна (водосховище) Базилика (Стамбул);
9. Палац Топкапи (Стамбул)

У цей же час досить популярними були байки й анекдотичні оповідання про Ходжу³ Насреддіна.

Які риси характеру висміює Ходжа Насреддін?

АНЕКДОТИ ПРО ХОДЖУ НАСРЕДДІНА

Ходжу запросили на званий обід. Він одягнув старе плаття, і ніхто не звертає на нього увагу. Тоді Ходжа тихенько побіг до дому, одягнувся в пишний одяг, зверху накинув ще шубу і повернувся до столу. Ходжу шанобливо зустріли й посадили за стіл почесних гостей. Пропонуючи йому смачні страви, господар пригощає Ходжу: «Будь ласка, Ходжа, скоштуйте!» А Ходжа, підтягуючи шубу до блюда, каже: «Прошу, шубко!» — «Що ти робиш, Ходжа?» — здивувалися гості. «Раз шана шубі, то хай шуба і їсть», — заявив Ходжа Насреддін.

1. Коли була утворена Османська імперія?
2. Хто такі турки-османи?
3. Хто такі яничари?
4. Хто стояв на чолі Османської імперії?

5. *Наведіть приклади досягнень культури Османської імперії епохи Середньовіччя.*
6. *Охарактеризуйте, як здійснювалось управління імперією.*
7. *Поміркуйте, які наслідки для різних країн Європи мали завоювання турок-османів.*

1. Розкажіть, коли і як утворилась Османська держава.
2. Порівняйте суспільний устрій Османської імперії та західноєвропейських країн.
3. Дізнавшись більше Ходжу Насреддіна, порівняйте його з героями українського фольклору, наприклад, із козаком Мамаєм. Що об'єднує ці персонажі, а що — відрізняє?

³ Ходжа — духовний наставник, почесний титул письменника в мусульманських країнах.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Вічне місто — Константинополь

Попри падіння в 1453 р. Константинополя і перейменування його у Стамбул, назва міста Константина не щезла. Її використовували у православних історичних хроніках, українських і російських документах тощо. Лише в 1930 р. в Туреччині ухвалюють закон, який заборонив в офіційних документах і поштових відправленнях використовувати назву Константинополь. Єдиною офіційною назвою міста залишилося найменування Стамбул.

Тюркські слова в українській мові

Засвоювалися вони з давніх часів, але найактивніше — у XII—XVII ст. Учені нарахували близько 4 тисяч слів тюркського походження в українській мові. Зокрема, назви предметів їжі та питва: *гарбуз, балик, іжюм, кавун, лалша, халва*; назви повсякдення: *каблук, таз, казан, амбар, балаган, сарай, утюг, чарка, каракуль*; господарська термінологія: *базар, бензин, баквалія, бариш, казна, ярлик, караул, таможня*. Слова, пов'язані з історією українського козацтва: *козак, бунчук, майдан*.

Україна -
це Європа

Мистецтво середньовічних Китаю та Індії не так широко представлене в українських музеях, як західноєвропейське. Проте й вітчизняні зібрання варті уваги експозиції.

У Національному музеї мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків зберігається унікальна колекція прикладного мистецтва та ремесел середньовічного Китаю: бронзове литво, порцеляна, художнє різьблення по каменю і слоновій кістці. Є рідкісні зразки китайської поховальної скульптури «юн», що розповідають про суспільне життя, моду і звичаї певних періодів середньовічного Китаю. У музеї представлені найдавніший в Україні перський Коран XV ст., яскраві турецькі фаянси, мініатюрний живопис ісламського Середньовіччя.

В Одеському музеї західного і східного мистецтва можна побачити лакові вироби Китаю, цінність яких можна оцінити, дізнаючись, наприклад, про те, що китайські імператори нагороджували ними за важливі заслуги. Невелика, проте рідкісна за змістом експозиція східного мистецтва зберігається в Золочівському замку, що на Львівщині.

1. Скульптури «юн» (династія Тан, VII—X ст.). 2. Порцелянова ваза з п'ятьма трубками, які, можливо використовувалися як ємкості для пахощів (династія Тан, X—XII ст.)

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VI**«Середньовічний схід»**

- Пригадайте дату утворення Османської імперії; покажіть на карті території Індії, Китаю, Османської імперії в різні періоди Середньовіччя, напрямки завойовницьких походів Османської імперії.
- Охарактеризуйте країни середньовічного Сходу, використовуючи поняття: «варни», «санскрит», «турки-османи», «султан», «яничар»; розкажіть про діяльність Мехмеда II.
- Оцініть внесок середньовічних Індії, Китаю та Османської імперії у світову духовну спадщину.
- Наведіть приклади досягнень культури Індії, Китаю й Османської імперії епохи Середньовіччя, взаємообміну східної та європейської спільнот.
- Підготуйте комп'ютерну презентацію на тему «Культура Індії, Китаю та Османської імперії епохи Середньовіччя».

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО УРОКУ РІЧНОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ**«ВНЕСОК ЦИВІЛІЗАЦІЙ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЮ ЛЮДСЬВА ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ»**

Ціле тисячоліття охоплює епоха Середніх віків, яку історики називають ще «середньовічний міленіум». На цьому уроці ви пригадуватиме основні досягнення Середньовіччя, але це — лише частина його реального спадку. У XV ст. утворилися нові держави, були закладені основи сучасних націй і демократії, виникла нова світова релігія — іслам. У європейських державах склалися представницькі органи, а в містах — виборні ради та університети. Людство розвинуло матеріальну культуру: почали застосовуватися вітряки й водяні млини, з'явилися перші домни, винайшли порох, компас і вдосконалили кораблі. Середньовіччя починалося зі ствердження, що «людина — пасивне знаряддя Бога» і закінчувалося ідеями про унікальність кожної особистості.

Перевірте ваші знання основних понять, дат, географічних об'єктів, досягнень науки, культури епохи Середніх віків, без яких неможливо уявити світову історію і наше сьогодні.

I. Перевірте знання хронології Середньовіччя.

1. Коли тривала епоха Середніх віків?
2. У які століття відбувалося Велике переселення народів?
3. Що було раніше: скликання Генеральних штатів у Франції чи прийняття Великої харті вольностей?
4. Які дві великі події пов'язані з 1453 роком?

II. Пригадайте географію Середніх віків.

1. Назвіть держави, що виникли в епоху Середніх віків.
2. Перелічіть країни, що вивчалися в курсі історії Середніх віків і яких зараз не існує.

3. Визначте, скільки і які континенти знали середньовічні європейці.
4. Проаналізуйте, як змінилася карта Європи протягом Середньовіччя.

III. Перевірте засвоєння основних понять курсу.

1. Згрупуйте слова та словосполучення за темами: *варварське королівство, інквізиція, ратуша, халіфат, феодал, романський стиль, іслам, Відродження, магістрат, патриціат, християнство, цех, мер, стани гільдії, індуїзм, плебс, буддизм, єретик, готичний стиль, лихварство, міська комуна, університет, гуманізм.*
2. Оберіть з них ті, що використовуються зараз, і ті, що стали історизмами

IV. Проаналізуйте епоху Середніх віків, послідовно виконуючи завдання.

1. Назвіть речові та писемні історичні джерела, які можна використувати для вивчення життя людини в епоху Середніх віків.
2. Охарактеризуйте основні етапи, яке пройшло людство в епоху Середніх віків.
3. Пригадайте видатні постаті Середньовіччя. Наведіть приклади не менше трьох діячів, які, на вашу думку, назавжди залишилися в історії завдяки своїй діяльності.
4. Назвіть найбільші міста Середньовіччя. Охарактеризуйте причини швидкого зростання середньовічних міст.
5. Поміркуйте, що в епоху Середньовіччя об'єднувало всіх людей, незалежно від їхнього походження, статі, країни тощо.
6. Назвіть об'єднання людей, які утворилися в епоху Середніх віків (етнічні, державні, професійні, навчальні тощо). Чому людина прагнула до об'єднання?
7. Назвіть й охарактеризуйте основні досягнення людства в епоху Середніх віків.
8. Спираючись на ілюстрації, охарактеризуйте внесок епохи Середніх віків у світову культуру та духовну спадщину.

Купол собору Свята Марія дель Фьоре

Споруди готичного, романського стилів

Медина часів Мухаммада

Рицар

Арабо-іспанська архітектура

Церква Різдва Богородиці

Україна

V. Визначте значення епохи Середніх віків та її зв'язок із сучасністю, послідовно виконуючи завдання.

1. Поміркуйте, що об'єднує сучасну та середньовічну людину.
2. Ознайомтеся з положеннями Біблії та Корану. Обговоріть, які цінності є спільними для обох релігій і яке значення вони мають для подальшого розвитку людства.

Біблія	Коран, хадиси
Шануй батька свого і матір свою.	Рай — під стопами матерів.
Тож у всьому — що хочете, щоб чинили вам люди, те саме чинить їм і ви.	Любов до людини — половина розуму.
Не свідчи неправдиво на ближнього свого.	І не прикривайте істину брехнею.
Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть. Хто просить у тебе — дай, і від бажаючого позичити в тебе не відвертайся.	Не в тому благочестя, щоб повертати обличчя на Схід і Захід, а благочестя — хто повірив в Аллаха, і в янголів, і в пророків; і давав майно, незважаючи на любов до нього, сиротам, біднякам, подорожнім, близьким; і вистоював молитву, і очищався, і виконував заповіді.
Стережіться виставляти свою милостиню перед людьми, що бачили вас, бо не буде за це вам нагороди від Отця Небесного. Отож, коли чиниш милостиню, не сурми перед себе.	Слова добрі і прощення краще, ніж милостиня, за якою слідує образа.
І якою мірою міряєте, такою і вам міряти будуть.	І будьте вірними в мірі, коли відміряєте, зважуйте правильними вагами.

4. Висловіть судження щодо ролі та значення Середніх віків у розвитку європейської цивілізації, враховуючи те, що в Новий час Середньовіччя «передавало» такі риси розвитку, як:

- натуральне господарство;
- станова, ієрархічна структура суспільства;
- панування монархій;
- теоцентризм (від тео — Бог) — вплив релігії на всі сфери життя суспільства;
- становлення гуманізму та демократії.

5. Обговоріть, як розширилося у вашому уявленні поняття *цивілізація* після вивчення історії Середніх віків.